

Феноменологія

2019

психологічної залежності в
деструктивних культурах
релігійного типу

Лещинська О.А.

Івано-Франківськ

Феноменологія психологічної залежності в деструктивних культурах релігійного типу

Автор: *Лещинська О.А.* доктор психологічних наук, доцент професор кафедри теоретичної та практичної психології ІІПО НУ «Львівська політехніка»

Рецензенти:

І. І. Сняданко, завідувач кафедри теоретичної та практичної психології ІІПО НУ «Львівська політехніка», доктор психологічних наук, доцент.

Н. В. Хазратова, доктор психологічних наук, доцент професор кафедри теоретичної та практичної психології ІІПО НУ «Львівська політехніка»

Л. С. Пілецька, доктор психологічних наук, професор кафедри соціальної психології та психології розвитку Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

/ Рекомендувала Вчена Рада Національного університету «Львівська політехніка»

Літературний редактор Шалкітене І. С.

Художник Е. Лещинський

(протокол №60 від 24 грудня 2019р.)

Феноменологія психологічної залежності в деструктивних культурах релігійного типу: монографія / Лещинська О.А. –Видавництва «Симфонія форте», 2019 –223 с.

Обґрунтовано поняття «деструктивний культ» та «психологічне насильство» як категорії соціальної психології. Представлено авторську соціально-психологічну концепцію адиктивного потенціалу та культової психічної залежності особистості. Подано програму емпіричного дослідження названого феномену. Запропоновано можливості психологічної допомоги у подоланні культової психічної залежності особистості.

Зміст

Передмова	5
Розділ 1. Неокульти в сучасному соціокультурному просторі.....	7
1.1. Соціально-психологічні дослідження наслідків діяльності деструктивних тоталітарних культів	7
1.2. Медико-психіатричні дослідження наслідків діяльності деструктивних тоталітарних культів	19
1.3. Показники деструктивності неокультурів для особистості ...	26
1.4. Деструктивний культ та психологічне насильство як категорії соціальної психології	31
1.5. Особистість лідера деструктивного культу	39
Резюме	44
Розділ 2. Емпіричне дослідження феномену культової залежності	47
2.1. Програма та процедура дослідження феномену культової психічної залежності та його передумов	48
2.2. Результати дослідження та їх інтерпретація	51
2.2.1. Результати інтерв'ю зі спеціалістами (психологи, діячі).....	51
2.2.2. Результати експертного опитування.....	53
2.2.3. Результати клінічної бесіди з членами сімей, що вважають свою сім'ю постраждалою від деструктивного культу	54
2.2.4. Опис та аналіз конкретних випадків культової залежності	56
2.2.5. Результати інтерв'ю з тими, хто пережив стан культової залежності (ex-members)	65
2.2.6. Результати аналізу документів та спостереження за культовою релігійною практикою	67

Резюме.....	73
Розділ 3. Концепція адиктивного потенціалу особистості	78
3.1. Соціально-психологічне трактування феномену психологічної залежності особистості (адикції).....	78
3.2. Модель формування адиктивного потенціалу особистості	85
Розділ 4. Соціально-психологічна концепція культової психічної залежності особистості.....	101
4.1. Концепція.....	101
4.2. Соціально-психологічні ресурси експлуатації в деструктивному культі.....	112
4.2.1 Суб'єктивна інтерпретація фактів у процесі соціального пізнання як ресурс експлуатації в деструктивному культі ..	112
4.2.2. Особливості суб'єктивної реальності індивіда як ресурс експлуатації в деструктивному культі	128
4.2.3. Соціально-психологічний клімат деструктивного культу як інструмент експлуатації.....	141
4.2.4. Індивідуальні особистісні та характерологічні дефекти як ресурси експлуатації в деструктивному культі.....	151
Резюме.....	155
Розділ 5. Можливості психологічної допомоги у подоланні культової психічної залежності особистості	158
5.1. Депрограмування. Консультування про вихід.....	158
5.2. Консультування рідних та близьких осіб, що попали в культову залежність	164
5.3. Особливості психологічної допомоги жертвам культів ...	169
5.4. До питання реалізації права людини на свободу віросповідання в Україні	187
Література	205

Ми значно краще захищені від неврожаїв, повеней, епідемій, ніж від нашої власної духовної неповноцінності, через яку, на жаль, не здатні належним чином опиратися психічним епідеміям.

Карл Густав Юнг

Передмова

Протягом останніх сорока років у світі точиться міждисциплінарний діалог про причини, що спонукають людину залучатися до екстремальних релігійних груп. Точкою відліку у США став випадок колективного суїциду дев'ятисот осіб у Джоунстауні (18.11.1978), а в Україні таким поштовхом стала спроба колективного суїциду адептами Білого братства (10.11.1993). Майже стільки діє міжнародна наукова організація дослідників культів (ICSA), до якої поступово залучаються науковці з країн Східної Європи. Перші публічні дискусії на означену тему показали відсутність цілісних наукових концепцій, що пояснюють причини екстремальних проявів соціальної капітуляції особистості.

Суть проблеми полягає у наступному: буває так, що психічно здорова та соціально адаптована людина залучається до релігійної групи і через деякий час з нею відбуваються неочікувані перетворення: вона втрачає здатність до повноцінного соціального функціонування, руйнує особисті та професійні зв'язки, зрікається своїх рідних, друзів та всього попереднього життя. Зрікається також матеріальної власності на користь групи і її лідера. Через деякий час ця людина опиняється у самотності з невгамовним душевним болем і вважає себе жертвою культової групи, потребує реабілітації. Хто винен? Як допомогти? Знайти відповіді на ці питання не так просто, оскільки з боку чинного законодавства людина має право на релігійне самовизначення; з боку релігієзнавства діяльність сучасних неокультів є нормальним явищем; з боку правоохоронних органів нема складу злочину, бо ніхто нікого примусово не тягне в релігійну групу, а інструментів, за допомогою яких можна

довести причинно-наслідкові зв'язки між членством у релігійному культі та дезадаптованим станом жертви, не існує; з боку психіатрії нема ні права ні причини для втручання; з боку психолога нема права ініціювати процес допомоги без особистого запиту клієнта.

Що відбувається з людиною і з чиєї провини? Де закінчується свобода волі і починається зловживання довірою? На якому етапі можна залучати спеціалістів, на яких засадах здійснювати психологічну допомогу?

Мета дослідження полягала у побудові в предметному полі соціальної психології пояснювальної моделі (концепції), що дає цілісне та системне уявлення про механізми адикцій нефармакологічного походження взагалі та культової психічної залежності зокрема, а також у розробці соціально-психологічних засад їх застосування у практиці психологічної допомоги.

У монографії подається авторська концепція соціально-психологічних механізмів культової психічної залежності особистості, в основі якої – теза про існування загального соціально-психологічного механізму, що спричиняє адикції всіх типів. Визначено соціально-психологічні ресурси експлуатації в деструктивних тоталітарних організаціях, такі як суб'єктивна інтерпретація фактів у процесі соціального пізнання, проблемна соціальна адаптивність особистості, індивідуальні дефекти особистості та психіки, наслідки шкідливих стратегій сімейного виховання.

Вдячна всім тим людям, які довірили мені таємні історії свого життя.

Особливу вдячність я висловлюю науковцям О. Донченко, В. Казміренку, В. Татенку та правозахисникам В. Петухову, В. Чебаненку, В. Усенку, Я. Щекатурову чия співучасть на різних етапах цього дослідження суттєво допомогла отримати той результат, який сьогодні можна презентувати широкому колу читачів.

Розділ 1. Неокульти в сучасному соціокультурному просторі

1.1. Соціально-психологічні дослідження наслідків діяльності деструктивних тоталітарних культів

Розпочнемо аналіз діяльності неокультурів у сучасному соціокультурному просторі з метафори, яку запропонував американський футуролог Е. Тоффлер для характеристики сучасної тенденції у сфері людської релігійності, побачивши в цій спрямованості появу і становлення особливого «ринку спіритуальних товарів». Фактично він описав релігійний плюралізм, що стихійно формується, зі всіма його позитивними і негативними рисами. Ідеться про необмежену пропозицію віровчень і релігійно-містичних практик для задоволення широкого спектра індивідуальних та суспільних потреб: від екстатичних переживань до найхімерніших світоглядів, від екзотичних східних чернечих об'єднань до таємних релігійних орденів і напіввійськових об'єднань. Тоффлер навіть передбачив можливість використання цих «спіритуальних товарів» як засобів терористичної і антидержавницької діяльності. Згідно з концепцією Тоффлера масова поява нових релігій, сект і культів є наслідками найбільшого цивілізаційного зсуву, що означає вступ західних країн у постіндустріальну фазу суспільного розвитку. Тоффлер, далекий від апології нових культів, вважав, що найбільші перетворення найближчого майбутнього у сферах культури, науки і навіть виробництва стануть можливими завдяки поширенню, що вже почалося, в межах молодіжної субкультури нової містичної релігійності, магії та окультизму, що дає змогу успішно здійснити «спіритуальну трансформацію» всіх сторін соціальної життєдіяльності сучасного людства. Споглядаючи з великою тривогою на появу строкатої і галасливої розмаїтості нових релігій, він не тільки застерігав від прихованих тут небезпек, а й відзначав повну непередготовленість лідерів епохи, що йде в минуле, до зустрічі з політичним екстремізмом нових релігійних об'єднань (Тоффлер, 1999).

Із феноменами «душевного рабства», спричиненими діяльністю релігійних організацій деструктивної спрямованості, багато

зарубіжних країн зіткнулися на 20-25 років раніше за Україну, тому вчені цих країн зробили певні кроки на шляху вивчення феноменів психологічного насильства, психологічних зловживань та психологічної експлуатації.

Загалом трансформації особистості в культових групах стали предметом пильної уваги світової психологічної науки з 80-х років минулого століття. Географія цих досліджень надзвичайно широка – від США (Д. Кларк, М. Лангоуні, Дж. Лаліч, К. Джиамбалво, С. Хассен) і Канади (М. Кроуфорд) до Європи (К. Альмендос, С. Жугла, Д. Кунцевич, П. Новаківський), від ПАР до Китаю та Японії (М. Kito, Н. Yamaguchi, Т. Yamaguchi), а зараз дійшла і до країн колишнього СРСР (Є. Волков, Є. Вахромов В. Целікова, М. Орел та багато інших). Результати психологічних досліджень деструктивних культів висвітлюються в спеціальних періодичних виданнях. Провідним науковим часописом такого спрямування є «Cultic Studies Journal», що видається в США.

У контексті окресленої проблематики слід насамперед з'ясувати зміст феномену, означеного поняттям «деструктивний культ». Арсенал його трактувань досить широкий. Так, С. Хассен пропонує таке визначення культу: «Деструктивний культ – це будь-яка авторитарна ієрархічна організація (релігійна, політична, психотерапевтична, освітня або комерційна), яка:

- практикує обманне вербування;
- вдається до використання контролю свідомості, щоб зробити своїх послідовників залежними й покірними лідерові й доктрині. За цією моделлю, саме безпосередні дії групи надають їй діяльності деструктивного характеру, а не власне культивовані в ній неортодоксальні вірування. Крім того, існують теологічні, ідеологічні дефініції, на основі аналізу яких група може бути зарахована до культів (Хассен, 2003).

Відомо, що на цей час тільки в США діє більш як 3000 деструктивних культів від вельми нечисленних місцевих угруповань

до величезних міжнародних спільнот, що нараховують у своєму складі сотні організацій. За приблизними підрахунками, понад 15 млн. американців нині залучено до діяльності деструктивних культурів.

За змістовим наповненням сучасні культури поділяються на економічні, політичні, психологічні і релігійні. Ми зосередили свою увагу на вивченні душевного рабства в деструктивних організаціях релігійного типу з огляду на найбільшу поширеність саме цього типу культової психічної залежності.

Низка досліджень присвячена з'ясуванню причин залучення людей до релігійних груп, що сповідують екзотичні переконання. Так, Ц. Короленко і Н. Дмитрієва вважають, що секта приваблює людей насамперед тим, що в них виникає особливе враження появи сенсу життя, такого бажаного відчуття безпеки після пережитих психологічних травм. Перебуваючи під владою травматичних переживань, люди легко залучаються членами секти в свої ряди. Ними опановує бажання подолати в рамках секти свій душевний біль. Контингент сект так само легко поповнюється недостатньо структурованими особами з лабільною психікою. Такі люди не здатні критично мислити, тому легко потрапляють у залежність. Прилучаючись до діяльності секти, вони розглядають її як засіб власного порятунку, спасіння своєї душі. Отож активні учасники секти, спільно проводячи час (молитви громадою, виконання колективних обрядів, проведення зборів), знаходять себе в новій реальності, отримують особливе відчуття безпеки, належності до групи. Гуру має незаперечний авторитет, сприймається членами секти як божественна фігура Надотця або Надматері. Він може задовольняти різні сподівання і прагнення членів секти, оскільки наділений надзвичайними здібностями, здатний спрямовувати на правильний шлях до порятунку. Члени секти сприймають свою спільноту як ідеальне суспільство братів і сестер, натхненних однією ідеєю, спільною метою. Отож секта для більшості з них стає видом досконалої сім'ї (Короленко Ц. П., 1999).

Питання особистісної схильності до культової залежності та пошуку методів діагностики цього явища, запобігання йому хвилює багатьох учених і психологів-практиків. Однак досі дослідники соціально-психологічних аспектів релігійного сектантства не дійшли єдиної думки щодо того, хто і чому потрапляє в секти: одні вважають, що в секти йдуть тільки не самодостатні, скривджені долею люди, а також ті, хто потерпає від психічних захворювань; інші ж схиляються до думки, що в секті може опинитися кожен з нас, але в певний кризовий, скрутний період життя.

Так, В. Мейсснер стверджує, що такі ірраціональні форми релігійного досвіду, як транс, екстаз, містичні переживання, приваблюють передусім істериків. Культ, що сповідує переживання жертвовності, гіпертрофії мотиву страждання, становлять, на його думку, інтерес для депресивних. Ідеї ненависті до ворогів віри приваблюють зазвичай параноїків; вони ж і стають найчастіше запеклими фанатиками. За спостереженнями Мейсснера, релігійні культи з їхніми ідеями винятковості й привілейованості учасників ваблять до себе осіб з нарцисичною поведінкою (Meissner, 1991). Д. Кларк пояснює прагнення людини до містичних переживань і її віру в паранормальні явища насамперед потребою самоактуалізації (Clarke, 1993). Втім, фахівці американської організації «Мережа інформування про культи» (Cult Awareness Network – CAN) вважають, що під вплив секти може потрапити будь-яка людина. Імовірність такої небезпеки зростає в так звані перехідні періоди, до яких відносять: перший рік поза сім'єю; зміну роботи або її втрату; рік до або рік після закінчення навчального закладу; раптову хворобу, смерть близької людини або нещасний випадок; період відпустки або канікул; зміну способу життя (Джиамбалво, 1995).

Як стверджують Д. К. Росс і М. Д. Лангоуні, існує низка чинників, які впливають на вразливість особи щодо втягування в секту. До таких чинників дослідники зараховують: етап розвитку людини, особливості її життєвої ситуації, особисту біографію,

психологічну схильність до членства в культурі. У підлітковому віці молодь ще не обтяжена серйозною відповідальністю і зобов'язаннями, як-от: наявність сім'ї, робота з повним робочим днем. Молодим людям бракує життєвого досвіду, у їхньому світогляді часто поєднуються наївність та ідеалізм, що робить їх відкритими до сприймання пихатих обіцянок і спрощених відповідей, пропонованих культурами. До ситуаційних чинників ці автори відносять розлучення, безробіття, зміну місця проживання, від'їзд на навчання в коледж, смерть близької людини, погіршення самопочуття через вік або хворобу. Не обійшли дослідники своєю увагою і біографічні чинники та чинник сімейного виховання. Так, аналізуючи чинники особистої біографії, вони відзначають, що молоді люди, які зростають у бідному оточенні, серед вуличної шпани, більшою чи меншою мірою готові протидіяти прийомам безсоромних вербувальників. Атмосфера цинізму, підозри й загострені інстинкти виживання роблять цих підлітків менш уразливими для культур порівняно з їхніми ровесниками із сімей, що мають середні і більш високі доходи. Отож на думку Д. К. Росса і М. Лангоуні, ступінь сімейної близькості, частота і якість спілкування, демократичність або авторитаризм членів сім'ї можуть зменшувати або ж, навпаки, посилювати вразливість людини щодо культур. Проте підстав для однозначного висновку з цього питання дослідники так і не знайшли: серед членів культу є вихідці як із міцних, щасливих сімей, так і з неповних та неблагополучних (Росс, Лангоуні, 1998).

А втім, за критерієм життєвого досвіду можна побачити певну диференціацію. Вихідці з тоталітарних або криміналізованих сімей мають деформовану емоційну систему, що виявляється в зниженні чутливості, емпатії та людяності. Саме такі особи і стають вербувальниками. Вихідці з благополучних сімей, що не дістали «щеплення» у вигляді досвіду боротьби за свою життєву позицію, виростили в умовах гіперопіки, мають порівняно низький соціальний імунітет. Як підтверджує досвід, вони часто опиняються серед жертв деструктивних культур.

На думку психологів, які досліджують культури (Є. Вахромов, Є. Волков), не останню роль у втягуванні людини в культові групи відіграють також індивідуальні особливості психіки особи. Серед чинників психологічної схильності передусім називають такі: психічні розлади, сором'язливість, довірливість, низький рівень терпимості щодо двозначності, наївний ідеалізм, розчарування в культурі, сприйнятливості або тяжіння до станів на кшталт «трансу», нерозбірливе прагнення духовного сенсу (Вахромов, Волков).

До причин захоплення сектантством В. Батаєв, який досліджував adeptів Аум Сінріке, відносить також прагнення до самовдосконалення, усвідомлення реальної цінності свого Я, сподівання позбутися фізичних недуг і душевного дискомфорту, а також пошук істини. При цьому дослідник відзначає, що багато хто з членів общини до вступу в неї читав езотеричну східну філософську і релігійну літературу, замислювався над вічними питаннями: про сенс життя, сутність добра і зла, про Всесвіт, Бога і т. ін.; дехто в ході цих пошуків приймав хрещення, відвідував православний храм (Батаєв, 1995, с. 40).

Вивчаючи клінічні, психологічні та кримінологічні аспекти поведінки групи adeptів секти п'ятдесятників, Ю. Антонян і В. Гульдман дійшли висновку, що серед обстежених були як психічно здорові особи, так і психопатичні, акцентуїзовані особи та психічно хворі. Членами секти були люди з різною освітою, різною долею: мотиви приходу в секту також були різні. Сприятливим ґрунтом у всіх випадках була наявність заблокованих, значущих у період часу, що передувало приходу в секту, мотивів – комунікативного, самоствердження, прагнення бути в центрі уваги оточення і т. ін. Реальна або умовна блокада значущих мотивів мала певне місце в структурі особової дисгармонії. Поява нового провідного мотиву (участь у житті релігійної секти), що сприймався як універсальний спосіб розв'язання актуальних життєвих труднощів, який знімає потребу в логічному аналізі, активних самостійних діях, повністю перебудовувала колишню ієрархію мотивів, приводила до певної особової трансформації» (Антонян, Гульдман, 1991, с.101).

Отже, можемо зробити висновок, що звичні для психології критерії диференціації, такі як життєвий досвід, сім'я, психологічні особливості, освіта, психічне здоров'я/нездоров'я не підходять для цієї ролі, коли йдеться про культову залежність.

Очевидно, спроби вивчення феномену культової залежності, здійснені фрагментарно у площині однієї наукової дисципліни, не дають змоги зрозуміти механізми його виникнення. Потрібен об'ємний критерій, системний підхід. Однією із спроб такого підходу є, з нашого погляду, теорія Р. Уїлсона про контури свідомості, за допомогою якої можна пояснити дію соціально-психологічних механізмів програмування і перепрограмування людини. Теорія Р. Уїлсона добре поєднується з методами деструктивного контролю свідомості і допомагає зрозуміти, чому лідери деструктивних організацій прагнуть повернути людей в різні періоди дитинства, актуалізувати інфантильні стани (цит. за Деструктивные психотехники, 2002).

Згідно з уявленнями Р. Уїлсона, нервова система людини потенційно складається з восьми контурів, або механізмів, або «міні-мозків». Чотири з них розташовані в лівій півкулі мозку; вони активні і забезпечують наше соціальне виживання; чотири інших контури містяться в «безмовній правій півкулі» мозку і поки що пасивні, але активізуються в процесі нашої подальшої еволюції.

Перший контур – *контур немовляти* – забезпечує біологічне виживання. Він пов'язаний із сигналами безпеки – небезпеки тут і тепер.

Другий контур – *контур дитини*, яка вчиться ходити, – це Его, пов'язаний з рухом та емоціями.

Третій, вербально-символьний, контур *учня* – це розум, виявляється в мові й пізнанні.

Четвертий, соціостатевий, контур *дорослої людини* – це особистість, корелює із сімейною поведінкою.

Унаслідок «промивання мозку», відносно простого механічного процесу, ці чотири контури мозку поступово розмиваються,

відбувається їх переімпринтування. Простота цього процесу зумовлена тим, що первинне імпринтування цих контурів теж відбувається досить просто.

Перший контур, або біовиживальний мозок, активізується при народженні дитини. Його функція полягає в пошуку їжі, повітря, тепла, комфорту, уникненні всього небезпечного, ворожого, отруйного. Біовиживальний контур нервової системи тварини запрограмований на пошук зони безпеки і комфорту поблизу материнського організму. У разі відсутності матері з навколишнього середовища вибирається найближчий об'єкт, який може її замінити. Імпринтування цього контуру в людини закріплює основну позицію довір'я або підозрілості щодо зовнішнього світу на все її подальше життя. Саме воно визначає зовнішні подразники, які надалі завжди запускатимуть реакції наближення або уникнення. Такі основні реакції, як тривожність, страх, неспокій або, навпаки, відчуття впевненості, безпеки, захищеності, які запускаються цим імпринтом, уже ніколи пізніше не змінюються.

Можна поділяти чи відкидати погляди Р. Уїлсона, однак його висновок вартий уваги: «Коли біовиживальний контур сигналізує про небезпеку, всі інші види психічної діяльності припиняються». Це дуже важливо для розуміння принципів перепрограмування мозку: щоб сформувавши новий імпринт, потрібно повернути суб'єкта у дитячий стан, тобто в стан імпринтної вразливості першого, біовиживального контуру.

У 70-і роки минулого століття громадськість була шокована поведінкою заручників – ті настільки емоційно прив'язалися до терористів, які їх захопили, що фактично ототожнилися з ними. Цей ефект дістав назву стокгольмського синдрому. Р. Уїлсон пояснює дивний на перший погляд феномен так: жертва керується інстинктами, які примушують її шукати первинний імпринт – фіксувати увагу на будь-якому зовнішньому об'єкті, який найбільш близький до архетипу матері. Полонений може імпринтувати будь-яку істоту, що приносить їжу. Щоб повернути дорослу людину до стану

імпринтної уразливості другого контуру, треба примусити її відчувати себе безпорадним немовлям. Саме застосовуючи тактики терору, можна викликати в людини панічне відчуття безпорадності. Основна імпринтна вразливість виникає, коли суб'єкт усвідомлює таке: «У мене немає вибору: вони можуть зробити зі мною все, що схочуть». Урешті-решт учений доходить висновку, що карта реальності іншої людини, якою б ексцентричною і параноїдальною вона нам не видавалася, має не менше сенсу, ніж наша власна карта реальності. «Люди стають вегетаріанцями, нудистами, комуністами або змієприхильниками через те ж саме, через що інші стають католиками, республіканцями, лібералами або нацистами» (Цит. за Деструктивные психотехники, 2002, с. 129-138).

Однак зауважимо, що у наведеній вище концепції нехтуються ознаки людського в людині. У теоретичних розмірковуваннях ставлення до людини як до біологічного робота використовується як дуже зручна модель для пояснення її діяльності на рівні автоматичних процесів. Але водночас таке ставлення є обмеженим, коли йдеться про феномени людської свободи і мотивацію непрагматичних дій та вчинків.

Мусимо також відзначити, що у деяких наукових публікаціях, присвячених вивченню релігійності людини в інформаційну епоху, обстоюється думка, що відділити деструктивні культи від недеструктивних досить складно, оскільки методи контролю свідомості використовують нині практично всі існуючі соціальні інститути. Інтенсивність реклами, у тому числі соціальної, величезна. Політичні кампанії так само, як і комерційні структури, використовують практично весь діапазон маніпулятивних технік, створених сучасною психологією. Прихильники концепції інформаційних і психологічних воєн ставлять за мету досягти близького до тотального рівня контролю свідомості та інформованості членів суспільства. Будь-яка релігійна, суспільна або політична група, діючи у своїх інтересах, цим самим завдає збитків іншим соціальним групам. Тому деякі автори, такі як О. Карагодіна та О. Сафронов,

дотримуються погляду, що проблема деструктивних культів насправді є одним із міфів масової свідомості, які штучно роздуваються певними політичними і релігійними силами, перш за все ортодоксальними церквами, що втрачають послідовників унаслідок захоплення людей неорелігійними системами (Сафронов, 2004, Карагодіна, 2001).

З такою позицією можна було б і погодитися, якби не страждання реальних людей, що зазнали психологічного насильства в культурі і вже тепер потребують фахової психологічної допомоги. Отож спеціалісти із психіатрії і соціальної психології намагаються відповісти на питання: а що ж спричиняється до виникнення душевного рабства або культової залежності? Якщо існує травма, то існує і її причина. Подобається це комусь чи ні, а необхідність надавати психологічну допомогу – професійний обов'язок психологів-практиків – спонукає нас до пошуку як причини виникнення культової залежності, так і шляхів її подолання.

Частина дослідників дотримується думки, що специфічний стиль життя, упроваджений у секті, є провідним чинником виникнення культової залежності.

Пропонуємо увазі читача для самостійного аналізу декілька сюжетів з життя нерелігійних громад.

Одна з дослідниць російського сектантства Людмила Григор'єва (м. Красноярськ, РФ) більше двох місяців спостерігала за життям однієї з громад Білих Братів, видаючи себе за «свою». Ось як вона описує життя громади – мабуть, найфанатичнішої і найдисциплінованішої сучасної секти:

«Після допуску претендента до кола «обраних», коли йому повідомляється адреса явочної конспіративної квартири, де відбуваються закриті збори, починається наступний етап залучення.

Перше, що пропонується людині для уникнення «державного кодування» – це максимальна самоізоляція від усіляких можливих зовнішніх дій. Сюди належать заборони на перегляд телепередач, кінофільмів, прослуховування радіо, аудіозаписів тощо; чи-

тання будь-якої періодики, будь-якої літератури – художньої, технічної, навчальної та ін.; користування електротехнікою, будь-якими складними приладами. Аргументуються вищеперелічені вимоги тим, що «всюди вже панують сатанинські енергії і відбувається перетворення людей у біороботів». Замість цього настійно рекомендується максимальну кількість часу проводити серед братів, проповідуючи віру, читаючи релігійну літературу, співаючи псалми, молячись, обговорюючи «божественні послання», тощо.

Наступний етап – заборона не тільки на опосередковані контакти з контрінформацією, а й на можливі альтернативні особисті контакти. При ухваленні цих вимог і в ході їх виконання відбувається поступова перебудова всього способу життя людини, про що свідчить розрив нового члена Білого Братства зі всім своїм колишнім оточенням і перетворення його в мандрівного проповідника, що особливо заохочується і всіляко пропагується. У цьому випадку вже сто відсотків часу людина проводить усередині організації, усе глибше проймаючись її ідеями і настановами. Гранично чіткий, жорсткий режим життя в общині не залишає часу і можливості для відволікання на якісь інші питання чи проблеми. Тут фактично маємо справу із створенням обстановки неперервного масованого само- і взаємонавіювання.

Розглянемо докладніше цей режим:

- о 4-5 ранку – загальний підйом. Вранішня молитва;
- з 8–9-ї ранку до 5–6-ї вечора – проповідь, розповсюдження літератури;
- з 7-ї до 9-ї вечора – так звана літургія;
- о 9-й – загальна трапеза;
- після їжі – бесіди на релігійні теми, прослуховування в записах виступів Юоанна Свами і Марії Деві;
- близько 12-ї – відбій (за винятком тих, хто мусить уночі вартувати) (Філатов, 1996, с. 201-219).

Усі перелічені вище дії доповнюються низкою заходів, спрямованих на загальне ослаблення організму, розбалансування звичного, нормального ритму фізіологічного життя, що полегшує навіювання і посилює його дію.

Описаний режим життя Білих Братів свідчить, що в секті, поперше, практикується обмеження сну до можливого мінімуму. У середньому ревний юсмаліанин спить не більше 4-5 годин на добу. По-друге, рекомендується змінити харчування: єдина на добу трапеза складається тільки з рослинної їжі. Разом із м'ясом, рибою, яйцями з раціону вилучаються цибуля, часник, шоколад, а також усі готові продукти, напівфабрикати, тонізуючі напої. По-третє, вводиться повна, абсолютна заборона на статеве життя, доповнена забороною навіть на випадкові доторки, причому не тільки до людей, а й до домашніх тварин: «Прагніть постити у всьому і завжди: мало спати, уночі молитися, пильнувати. Ніяких «космічних шлюбів!» – закликають «пастирі» своїх «овець». Рекомендується також обливатися крижаною водою, ходити босоніж. Якщо внаслідок цього людина захворіла і в неї різко підвищилася температура, то це потрактовується як проходження «вогненного хрещення», що веде до омолодження і спалювання «внутрішньої скверни». У результаті людина, організм якої перебуває у стані сенсорного голодування, що супроводжується нервовим і фізичним виснаженням, зміною гормонального фону, стає ідеальним об'єктом для всіляких маніпуляцій.

Квінтесенцією глибокого навіювання можна назвати описану Григор'євою системою так званих літургій. Виглядає це таким чином: «У невеликому замкнутому просторі (зазвичай це житлова кімната в квартирі) при вимкненому світлі, щільно закритих дверях і зашторених вікнах тісними рядами стають на коліна «брати» і спрямовують погляди на підвищення, де встановлюється зображення «матінки». Перед фотографією Марії Деві запалюють свічку, і зображення в полум'ї, що мерехтить, починає нібито рухатися, оживати. У кімнаті лунає перешіптування: «Матуся з нами,

вона чує нас! Матуся дивиться! Вона усміхається! Вона тут!» Поклони і ритмічна декламація молитовних текстів здійснюються у все більш швидкому темпі протягом півтори-двох годин, і на піку переживань відбувається розрядка у вигляді сліз, істеричних вигуків, надривних покаянь учасників дійства» (Філатов, 1996, с. 201-219).

Таким чином можемо констатувати, що у сучасній світовій науці відбувається активне вивчення причин та наслідків самодеструктивної людської поведінки, що викає внаслідок взаємодії із деструктивним культом релігійного типу.

1.2. Медико-психіатричні дослідження наслідків діяльності деструктивних тоталітарних культів

Те, що відбувається із жертвами деструктивних тоталітарних культів, нагадує феномени, описані в психіатрії ще наприкінці XIX ст. Так, 1886 р. французький учений П. Реньяр опублікував історико-психіатричне дослідження «Розумові епідемії», де описав «розумові» епідемії середньовіччя: демонізм, сомнамбулізм, морфіноманію та ефіроманію, манію величі. Дослідник зауважив позитивну дію механізму наслідування у вихованні дітей і разом з тим показав негативний бік цього механізму, навівши за приклад випадки наслідування зла. За П. Реньяром, в історії людства бувають моменти, коли вся нація немов уражається недугою, втрачаючи волевиявлення. Досягнувши піку, епідемія врешті-решт іде на спад, відтак настає період спокою, який може тривати більш-менш тривалий час. Отож детально описавши такий феномен, як божевілля наслідування, він визнав, що поряд з фізичними епідеміями бувають епідемії розумові. На його думку, сутність останніх завжди одна і та сама, обставини ж впливають лише на форми епідемій. Середньовічні розумові епідемії як суспільне божевілля породжені тими самими чинниками, що й епідемії нашого часу, але й значною мірою відрізняються від них. П. Реньяр виокремив соціальні умови, що підтримують розумові епідемії, визначивши за го-

ловні зовнішні обставини та моральність навколишнього середовища. Головним недоліком людей, що жили в кінці ХІХ ст., учений вважав егоїзм» (Реньяр, 2004).

Звичайно, аналізуючи соціально-психологічні чинники виникнення культової залежності, ми могли б і зовсім не брати до уваги думку вченого, який жив майже півтора століття тому, якби не його прогноз щодо епідемій майбутнього для нього ХХ ст. Прогноз виявився напрочуд точним, що підтверджує правильність на пряму наукового пошуку П. Реньяра.

Важливою науковою подією кінця ХІХ ст. стало впровадження в науковий ужиток понять «психічна епідемія» і «психічне інфікування». Підставою для цього стали медико-психіатричні дослідження ученими-психіатрами В. Бехтєревим та І. Сікорським секти психічно хворого Кондрата Мальованого, що діяла в Київській губернії.

Водночас у медичних колах послуговувалися ще одним близьким за змістом поняттям «етичне (моральне) божевілля», яке означало «психічну хворобу, що призводила до втрати людиною моральних уявлень як мотиву поведінки. Етичне божевілля (етична сліпота, етичний дальтонізм) характеризує такий стан людини, коли вона стає байдужою до добра і зла, не втрачаючи, проте, здатності теоретично чисто формально їх розрізняти. На думку фахівців, етичне божевілля розвивається на ґрунті спадкової психічної звироднілості і є невиліковним» (Бестужев-Лада, 2002).

А. Чижевський, який на початку ХХ ст. досліджував чинники виникнення і поширення масових психозів, підтвердив існування цих явищ сімома випадками масових самоспалень розкольників у ХVІІІ ст. (Чижевский, 1928, с. 117–118).

Отже, феномен розумових або психічних інфекцій фіксувався дослідниками вже більше як сто років тому, причому це явище прямо або побіжно пов'язане з рівнем моральності даної спільноти.

Поняття «токсичної віри» сформулювали і ввели в науковий обіг дослідники С. Артербрун і Дж. Фелтон, воно дає змогу наблизитися до розуміння спільних механізмів виникнення культової залежності і наркоманії. На думку психологів, запропоноване поняття підкреслює аналогію між патологічною релігійністю і наркотичною залежністю: «Віру можна назвати токсичною, якщо хтось використовує Бога або релігію для досягнення вигоди, влади, задоволення або престижу» (Arterburn S., Felton J., 1991). Як приклад наводиться настанова невтручання у внутрішній біль людини або зовнішню несправедливість; налаштованість людини на очікування, що Бог зробить те, на що вона сподівається. Водночас дослідники переконані, що справжня віра не може бути помірною. Шукань Бога не може бути забагато (там само). Заслужують на увагу і виокремлені цими дослідниками різновиди токсичної віри:

- компульсивна релігійна активність: зумовлена почуттям провини, сподіваннями на особливу прихильність Бога; люди, яким властива ця форма релігійності, старанно працюють, але схильні вірити в те, що Бог віддасть їм більше, ніж іншим;
- лінь: люди, яким притаманна ця форма віри, замість того, щоб діяти самим, благають Бога про чудо; вони знімають із себе будь-яку відповідальність;
- самоцентрованість: люди, що сповідують цю форму релігійності, попри заповіт Христа «паси овець Моїх», не виявляють жодної уваги до інших; для них понад усе лише власний порятунок.

Що ж до характеристик токсичної віри, то, на думку дослідників, визначальними є такі: нав'язування думки про надзвичайні знання або можливості; авторитарність; менталітет на зразок «ми проти них»; переважає мотивація покарання; неадекватна надста-

ранність у служінні; негативні фізичні та емоційні наслідки; закритість комунікацій; введення особливих правил щодо поведінки та одягу (Arterburn S., Felton J., 1991).

Наведені вище ознаки стосуються також численних різновидів адиктивної поведінки.

Основною темою виступів на міжнародній науково-практичній конференції «Тоталітарні секти – загроза ХХІ століття» 23-25 квітня 2001 р. (м. Нижній Новгород, РФ) стало підтвердження лікарською практикою загрозливого зростання психічних захворювань і нервових розладів у зв'язку з поширенням нетрадиційних релігійних культів, які найчастіше вироджуються в тоталітарні секти, що прирікають своїх послідовників на матеріальне і духовне зубожіння, страждання, втрату здоров'я і навіть на смерть.

Амбулаторні спостереження показали, що серед жертв деструктивних культів нині перші місця все частіше посідає так званий залежний розлад особистості, що характеризується: перекладанням на інших відповідальності за прийняття важливих рішень; небажанням індивіда висувати навіть обґрунтовані вимоги до людей, від яких він залежить; його неадекватною податливістю бажанням цих людей; відчуттям безпорадності поза сектою; страхом залишитися сам на сам зі своїми проблемами; нездатністю ухвалювати повсякденні рішення без чийось порад, підказок збоку. Описаний розлад особистості часто називають «пораженським», з огляду на ту битву, яка ведеться за душу кожної людини. Дослідники звертають увагу на особливий посттравматичний стресовий розлад, який спостерігається в осіб, що тривалий час перебували в культі. Колишні адепти ще довго бачать уві сні кошмари, психіка таких осіб емоційно притлумлена; вони відчужені від інших людей, їм важко повернути відчуття радості. Такі особи прагнуть всіляко уникати того, що нагадувало б їм про перебування в секті. Розлад адаптивності виражається також у вигляді пролонгованої депресивної реакції тривалістю один рік і більше й у відчутті тривоги, неспокою, напруженості. Майже у всіх розглянутих випадках спостерігалось відчуження, відособлення між членами сім'ї:

між батьками і дітьми, подружжям, дітей між собою за принципом: хто не член секти, той чужий (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Тоталитарні секти – угроза ХХІ века», Нижній Новгород с.231).

Багато сект ведуть вербування під прикриттям боротьби з наркоманією та алкоголізмом, однак спілкування з такими хворими показало, що сектантське «лікування» не тільки неефективне, а й небезпечне.

Окрім медичних аспектів, зауважено також негативні соціальні наслідки деструктивної діяльності культів, насамперед розпад сім'ї і, як наслідок, страждання дітей, що залишилися без одного з батьків, деформація дитячої психіки через залучення до діяльності секти, необхідність брехати, відчуження від рідних – не членів культового новоутворення.

Складнощі адаптації в суспільстві, за висновками фахівців, виникають у всіх без винятку сектантів, посилюючись такими негативними соціальними чинниками, як розпад сім'ї, страждання дітей, спекуляція на почуттях, втрата майна тощо (там само, с. 229).

Дж. Лаліч наголошує, що у зв'язку з наявністю окремих психіатричних симптомів у вихідців з культів, їм часто помилково ставлять діагноз психотичного розладу і навіть посилено лікують ліками через поведінку, пов'язану з їх культовими віруваннями і практикою, включаючи впадання в інтенсивні дисоціативні стани. Фактично всі ці люди не страждають галюцинаціями в строгому медичному сенсі, а реагують так, як їх навчили, для того, щоб пристосуватися до надмірних медитативних або трансopodobних станів. У деяких культах вважають, що обраний буде мати видіння гуру або напівбогів, що він побачить «небесні видовища» або почує «небесну музику», причому все це розглядають як ознаку просування вперед на «шляху». Пацієнт, що поводитьсь таким чином, реагує на навчання, а не демонструє психічне захворювання (Тобиас, Лаліч, 2000).

Дослідники післякультових розладів М. Сінгер і Р. Офше найчастіше спостерігали у колишніх членів культів різні ступені розпаду особистості. Через культурний шок, тривогу, відчуження і розчарування як у культі, так і в суспільстві їм потрібен був час на адаптацію і переоцінку індивідуальних цілей та цінностей. Учені також виокремили такі штучно викликані психопатології: реактивні психози, що викликають подібне до шизоїдного порушення психіки в індивідуумів, що не мали у минулому психічних розладів, які в середньому тривають від одного до п'яти місяців; посттравматичні стресові розлади; нетипові дисоціативні порушення; тривога, породжена релаксацією; неоднорідні реакції, включаючи тривогу у поєднанні з когнітивною неефективністю; пошкодження власного тіла, фобії, самогубство і вбивство; низка фізичних хвороб психогенного походження на зразок інфарктів міокарда, паралічів, астми, виразкових хвороб і несподіваних смертей (Singer, Ofshe, 1990, p. 191). Американські вчені після тривалих дискусій про переживання та досвід осіб, які постраждали від діяльності деструктивних культів, дійшли висновку, що мають справу з особливим явищем, яке заслуговує на окремий психотерапевтичний статус. Д. Герман разом з іншими дослідниками і клініцистами наголошує, що люди, які постраждали від тривалої травми, що неодноразово повторювалася, заслуговують на визнання травми, яка має окрему категорію діагнозу. Герман дала цьому явищу назву – складний посттравматичний стресовий розлад (complex post-traumatic stress disorder).

Такий статус отримують люди, які мають досвід підпорядкування тоталітарному контролю протягом тривалого періоду (місяці і роки). Приклади включають заручників, військовополонених, в'язнів концентраційного табору і членів деяких релігійних культів, що вижили. Приклади також включають тих, хто піддався дії тоталітарних систем в сексуальному і сімейному житті, включаючи тих, що вижили після домашнього побиття, фізичного або сексуального насильства в дитинстві і після організованої сексуальної експлуатації.

1. Зміни в регулюванні афекту, що включають:

- постійну дисфорію (пригнічений настрій, несвідома тривога);
- хронічну суїцидальну заклопотаність, тілоушкодження;
- бурхливий або надзвичайно пригнічуваний гнів (може чергуватися);
- непереборну, маніакальну або украй стримувану сексуальність (може чергуватися).

2. Зміни в свідомості, що включають:

- амнезію або гіпермнезію щодо травмуючих подій,
- нестійкі дисоціативні епізоди,
- деперсоналізацію/дереалізацію,
- оживлення досвіду в пам'яті або у формі нав'язливих симптомів посттравматичного стресового розладу, або у формі уявної заклопотаності.

3. Зміни в уявленні про самого себе, що включають:

- відчуття безпорадності або параліч ініціативи, сором, провини і самозвинувачення;
- відчуття осквернення або тавра; відчуття повної відмінності від інших (може включати відчуття несхожості, повної самотності, вірувань, які нікому більше не зрозумілі, або вірування нелюдської суті).

4. Зміни в сприйнятті винного, що включають:

- занурення у стосунки з винуватцем (включає заклопотаність помстою);

- нереалістичне приписування повної влади винному (застереження: оцінка жертвою фактів сили психологічного тиску може бути реалістичнішою, ніж у клініциста);
- ідеалізацію або парадоксальну подяку;
- відчуття особливих або надприродних стосунків;
- визнання системи вірувань або логічних обґрунтувань звинувачуваного.

5. Зміни в стосунках з іншими, що включають:

- ізоляцію і відчуження;
- розрив інтимних стосунків;
- наполегливий пошук рятувальника (може чергуватися з ізоляцією і відчуженням);
- базове недовір'я;
- численні невдачі у самозахисті.

6. Зміни в смислових системах:

- втрата віри, що надає підтримку;
- відчуття безнадійності і відчаю (Herman D., 1992, р. 119-121)

Вплив деструктивного культу може викликати в окремих індивідів психіатричні розлади, але це не обов'язковий наслідок його впливу. Тож ставлення до жертв деструктивних культур як до психічно хворих не зовсім виправдане.

1.3. Показники деструктивності неокультів для особистості

Ізоляція людини від зовнішнього світу, фізичне і психічне виснаження, постійна недостача сну та їжі, колективні богослужіння і співи, багаторазові читання «релігійних текстів», сугести-

вна дія з боку лідерів секти і т. ін. можуть настільки змінити свідомість адепта, що та починає спотворювати сприйняту інформацію. У такому випадку можемо говорити про культову психічну залежність особистості. Як відзначають П. Ватсон і Дж. Рональд, ірраціональні переконання й вірування нерідко стають причиною психічної дезадаптації. Дослідники встановили кореляцію ірраціональних вірувань з вимогами підтримки, високими самоочікуваннями, тривожністю, відходом від проблем, залежністю і безпорадністю в діях, схильністю до фрустрації, визнання своєї вини (Watson P. J., 1990). За даними К. Харта і Дж. Хітнера, індивіди з високим рівнем ірраціональних переконань порівняно з тими, хто має низький рівень, вважають, що їхнє оточення надає їм недостатню підтримку. Зауважимо також зв'язок між ірраціональними переконаннями і тривожністю (К. Е. Hart, J. В. Hittner, 1991).

На думку фахівців американської організації «Мережа інформування про культу» (Cult Awareness Network – CAN), результатом впливу на свідомість адептів є такі прояви: ослаблення волі і втрата контролю над перебігом свого життя; розвиток залежності і здитиніння (регрес в інфантильність); втрата невимушеності, почуття гумору; нездатність підтримувати близькі стосунки поза організацією; погіршення самопочуття (розлади травлення, головний біль, ураження шкіри); погіршення психічного стану (тривожність, галюцинації, дезорієнтація, роздвоєння особистості).

Слід, однак, підкреслити, що не в кожного адепта перелічені наслідки проявлятимуться в повному обсязі (Джиамбалво К., 1995 с. 112). Л. Росс і М. Лангоуні наводять перелік найбільш характерних змін у психіці адептів: втрата автономності, здатності ухвалювати рішення й продукувати критичні думки; затримка повноцінного особистісного розвитку й редукція в дитинство; спотворене сприймання реальності; розщеплення особистості; манія величчя, ослаблена психологічна інтеграція, тобто відчуження від сім'ї, друзів; відмова від минулих цінностей; існування у вузькому, одновимірному теперішньому часі, відкидання минулого і

майбутнього. В окремих випадках спостерігаються нервові зриви, психози, параноя і прояви ворожості, втрачається розуміння цінності власного існування до такої міри, що з'являється готовність віддати своє життя або життя інших людей в ім'я «справи» (Ross, Langone, 1998 с. 33-34).

Ю. Антонян і В. Гульдман відзначають притаманну адептам сект трансформацію особистісних рис, що призводить до перебудови ціннісних орієнтацій; звуження і збіднення інтересів (до монотематичних); вибіркової та обмеженої контактності і соціальних зв'язків; появи нових оцінних критеріїв в інтерпретації суб'єктивних переживань і подій; ригідності; стійких трафаретних, сприйнятих у готовій формі, непідвладних корекції думок при зниженні здатності робити власні висновки, зміни поведінки, що виявляються в монотонній і вузько спрямованій активності, навіюваності щодо вузького кола осіб та ідей, підвищеній толерантності до обширного переліку зовнішніх стимулів, які втратили колишнє значення (Антонян, Гульдман, 1991 с. 97, 99).

Узагальнюючи вищевикладене, можна зробити висновок, що вплив деструктивних сект на особу призводить до патологізації механізмів психологічного захисту, що, у свою чергу, посилює або провокує дезадаптацію особистості. Так, повна ідентифікація з іншими адептами, фанатична відданість цінностям секти означає припинення розвитку власної індивідуальності, а втрата зовнішніх меж Я призводить до відмови від самого себе. Релігійне фантазування, девальвація реальних цінностей, базуючись на ірраціональних засадах, приводять до заміщення і навіть заперечення реальної життєдіяльності. При цьому культова доктрина проголошується універсальним засобом, який позбавить від усіх бід, порятує людство. Вона демонстративно протиставляється загальноприйнятим цінностям. Розладнання відносин людини із соціальним оточенням посилює її відчуженість в різних іпостасях: від себе і своїх потреб, від роботи, знайомих і близьких, від суспільства. Усе це спричинює регресивну поведінку особи, її відхід від реальності і

супроводжується дереалізацією, деперсоналізацією, інфантилізмом, галюцинаціями, маренням.

Крайнім виразом дезадаптації adeptів деструктивних сект слід вважати підвищений ризик групової суїцидальної поведінки.

О. Скородумов, вивчаючи у 1996 р. поведінку adeptів Великого Білого Братства, зробив цікаві висновки: «Висока емоційність у міжособових відносинах у них поєднується з емоційною холодністю. Вони легко втрачають рівновагу в соціальних конфліктах, повільно пристосовуються і погано переносять зміну обставин. Їх підвищена тривожність супроводжується невірою у свої можливості і невдоволеністю собою. Їх інтереси широкі, різноманітні і витончені, але дуже часто нестійкі. Тривалі вольові зусилля сильно стомлюють їх. Нереалізованість власних захоплень і планів сформувала у них схильність до фантазування, яке має компенсаторний характер. Вони тонко реагують на уявні, абстрактні образи та ідеї, заради торжества яких готові піти на великі жертви. Хворобливо уникаючи контактів, які можуть травмувати їх, вони живуть у світі власних вигадок і фантазій. Звичайні повсякденні радощі не завжди викликають у них позитивні емоції, а вирішення побутових проблем часто супроводжується бездіяльністю і байдужістю. Вони надзвичайно чутливі і вразливі. Щонайменшим невдачам надають великого значення, а відповідальність за невдачі (нещастя) приписують певним людям або обставинам. Крім того, іншим способом уникнення відповідальності для них є відхід від реальності (адиктивна поведінка), що можна потрактувати як несвідомий спосіб адаптації. Загалом же для них характерні невротичні захисні реакції конверсійного типу. При цьому вони хочуть здаватися більш значущими, ніж є насправді, що дає підстави характеризувати більшість випробуваних групи як демонстративних осіб» (235, с. 157).

Ф. Кондратьєв здійснив аналіз практики розвитку синдрому залежності і його використання тоталітарними сектами та дійшов

висновку про її певну схожість (при всій відмінності власне причинних чинників) з практикою формування і використання цього синдрому наркомафією. Однаковою мірою і культу, і наркомафія:

- 1) використовують початково несприятливий фон у формі духовної спустошеності і особової психологічної надломленості;
- 2) спочатку заманюють у своє лоно безкорисливо, обіцяючи легке і швидке полегшення, розв'язання всіх особових проблем;
- 3) добиваються розвитку синдрому залежності;
- 4) надалі експлуатують розвинуту залежність;
- 5) приховують правду про віддалені наслідки (як дебютанти-наркомани не чекають передчасної смерті в муках «ломки» абстинента, так і навряд чи хто з неофітів знає, вступаючи в секту, що він стане, наприклад, роботом на заводах Муна або розпилюватиме отруйні гази в метрополітені, або ж стане «залежною особою», кине свою сім'ю, розпродасть майно зовсім не для духовних цілей «духовних» авторитетів);
- б) мають достатньо фінансових коштів для ангажування необхідних фахівців, здатних довести «нешкідливість» і «законність» їх діяльності;
- 7) маючи усередині своїх об'єднань конкуренцію за сфери впливу, тут же об'єднуються для корпоративного захисту, лобіюючи в законодавчих органах легалізацію своєї діяльності і вважаючи, наприклад, що закриття однієї може спричинити закриття іншої (Кондратьев, 1999 с. 82).

З усього написаного вище випливає, що залучення до деструктивного культу викликає цілий ряд деформацій соціальної взаємодії та дезорганізацію особистості. Однак дослідження цих наслідків з позицій теології, релігієзнавства, права та психіатрії повсякчас породжують релігієзнавчі та правові дискусії, що не наближує до розуміння сутності цього явища (Ліщинська, 2011).

З позицій соціальної психології можна припустити, що існують певні механізми узалежнення, дія яких не усвідомлюється, а тому і не враховується учасниками взаємодії.

1.4. Деструктивний культ та психологічне насильство як категорії соціальної психології

У контексті окресленої проблематики слід насамперед з'ясувати зміст феномену, означеного поняттям «деструктивний культ». Арсенал його трактувань досить широкий. Так, С. Хассен пропонує таке визначення культу: «Деструктивний культ – це будь-яка авторитарна ієрархічна організація (релігійна, політична, психотерапевтична, освітня або комерційна), яка: практикує обманне вербування; вдається до використання контролю свідомості, щоб зробити своїх послідовників залежними й покірними лідерові й доктрині. За цією моделлю саме безпосередні дії групи надають їй діяльності деструктивного характеру, а не власне культивовані в ній неортодоксальні вірування. Крім того, існують теологічні, ідеологічні дефініції, на основі аналізу яких група може бути зарахована до культів» (Хассен).

Відомо, що на цей час тільки в США діє більш як 3000 деструктивних культів – від вельми нечисленних місцевих угруповань до величезних міжнародних спільнот, що нараховують у своєму складі сотні організацій. За приблизними підрахунками, понад 15 млн. американців нині залучено до діяльності деструктивних культів.

За змістовим наповненням сучасні культи поділяються на економічні, політичні, психологічні і релігійні. Ми зосередили свою увагу на вивченні душевного рабства в деструктивних організаціях релігійного типу з огляду на найбільшу поширеність саме цього типу культової психічної залежності.

О. Скородумов вважає, що в найзагальнішому розумінні секти є одним із типів релігійних об'єднань, для яких характерні ус-

відомлення винятковості своєї ролі, нетерпимість до інших релігійних течій, пристрасна полемічність, самоутвердження шляхом заперечення всього узвичаєного кола думок і людської діяльності, що перебуває зовні. Звичайно в сектах панує настрій обраних, спостерігається різко виражене прагнення до духовного відродження, ознакою чого вважається строге дотримання певного етичного кодексу і ритуальних розпоряджень, що нерідко спричиняється до фанатизму. На чолі секти завжди стоїть лідер (Учитель, Гуру, Пророк, Живий Бог, Істинний Батько та ін.), який запевняє всіх, що саме він отримав «згори» пророче послання чи то про своє месіанське покликання, чи про трансплантацію в його тіло Ісуса Христа, чи про настання незабаром кінця світу тощо. Спекулюючи на мріях людей про краще життя, він обіцяє членам своєї секти порятунком під час Страшного Суду і рай на «небесах» (Скородумов, 1995).

Харизматичний лідер, який або «дістав» одкровення від Бога, або вважає себе посланцем Бога з унікальним доступом до Всевишнього (Макдуелл, 1993, с.15), зазвичай створює особливу комуну (громаду, сім'ю), поклавши на себе обов'язок духовного (істинного, божественного) батька. Спочатку такі громади розміщуються в якійсь певній місцевості. Наприклад, секта «Народний храм» заснувала ідеальне місто Джонстаун у Гайані, секта «Гілка Давидова» – у центральних преріях штату Техас (США), Віссаріонівні знайшли землю обітовану в Мінусинську (Російська Федерація). Коли сектанти виїжджають в інші регіони, від них все одно вимагається спільне мешкання (Скородумов, 1995).

На думку Дж. Росс і М. Лангоуні, деструктивними слід вважати такі групи, у діяльності яких виявляється тенденція до використання крайніх і неетичних методик маніпулювання, що полягає у вербуванні та асиміляції членів, контролі їхніх думок, почуттів і поведінки як засобів сприяння меті лідера (J. Ross, M. Langone, 1988).

В європейській та американській наукових традиціях основою класифікації сект є не саме віровчення, а способи впливу на людину, замах на її свободу і незалежність. Відповідно до такого підходу в США, Канаді, Франції, Данії та багатьох інших зарубіжних країнах для позначення релігійних організацій використовують терміни «культ» і «деструктивний культ» (у вітчизняній літературі для позначення релігійних організацій другого типу зазвичай вживають поняття «тоталітарні секти»). Така основа класифікації релігійних груп є прийнятною і для сучасних соціально-психологічних досліджень.

Слово «культ» має інше, відмінне від релігієзнавчого, смислове навантаження і тут використовується у значенні наявності у групі поклоніння, обожнення певної особи, лідера групи, так само як слово культ використовувалося для означення подій сталінської доби: «культ особистості Сталіна» або культ грошей, або «культовий серіал молоді». Це слово підкреслює крайній ступінь зосередженості людини на ідеї або справі.

Отже, тоталітарними сектами, або деструктивними культурами є ті секти, які порушують права своїх членів і завдають їм шкоди, вдаючись до використання певної методології, яку є всі підстави називати «контролем свідомості».

Відомо, що психологічний вплив буває конструктивним та деструктивним. Останнім часом відбувається трансформація соціально-психологічного феномену впливу людини на людину з набуттям ним ознак маніпулювання і психологічного насильства, оскільки так легше приховати його аморальну сутність. Протягом останніх тридцяти років науковці досить активно досліджували це явище. Так, американська психологічна наука має досить великий доробок досліджень і концептуальних напрацювань у галузі маніпулювання свідомістю, психологічного насильства, деструктивного контролю свідомості. Особлива увага приділяється виокремленню проявів маніпулювання. Так, 1986 р. групою фахівців для

Американської психологічної асоціації було підготовлено доповідь, присвячену облудним і непрямим технікам переконування та контролю. У цій доповіді американських колег наведено таблицю континууму впливу – від просвітницько-допоміжного до контролююче-деструктивного, яка дає можливість означити межі, що відділяють конструктивну і прийнятну психологічну дію від маніпуляції і психонасильства (Report of the APA Task Force on Deceptive and Indirect Techniques of Persuasion and Control).

М. Сінгер і Дж. Лалич у своїй праці «Культу в нашій свідомості» наводять перелік різних видів деструктивного впливу як на спільноту загалом, так і на окремого індивіда. Серед видів такого впливу – реформування мислення, примусове переконання, контроль свідомості, експлуатуюче переконання, групове психологічне насильство і власне психологічне насильство (Singer M, 1990, J. Lalich, с. 58-59). Цікавим для психологів є термін «промивання мозків» (незважаючи на його журналістське, популярне походження і метафоричну образність). Спочатку він відображав різновид цілеспрямованої жорсткої дії на психіку ув'язнених і військовополонених з метою схилити їх до співпраці зі своїми ворогами. М. Лангоуні запропонував поняття «ДДД-синдрому» – синдрому омани, залежності і страху (Deception, dependency and dread (DDD syndrome)), який переживає людина, опиняючись серед спільноти, де практикується психологічне насильство (Langone, 1991, с. 6, 7).

Американські психологи У. Чамберс, М. Лангоуні і П. Малиноські в коментарях до розробленої ними Шкали групового психологічного насильства наголошують: «Концепт психологічного насильства (зловживання), що спостерігається зазвичай у групах, дає підстави для подальшого теоретичного диференціювання. Психологічне насильство належить до методів, якщо формулювати буквально, за допомогою яких з особою поводяться скоріше як з об'єктом для маніпулювання і використання, ніж як із суб'єктом, чий свідомість, автономія, ідентичність і гідність по-

винні поважатися. Учені дійшли висновку, що групове психологічне насильство слід відмежовувати від реформування мислення або «контролю свідомості», у такому разі останні можна розглядати як особливі випадки першого.

У групах, що практикують реформування мислення, вдаються до таких прийомів психологічного впливу:

- встановлення жорсткого (пильного) контролю над часом індивідуума і змістом його думок шляхом нагляду за головними елементами соціального і фізичного середовища, що оточує особу;
- систематичне нав'язування людині відчуття безсилля;
- управління системою винагород, покарань і відзначення подій таким чином, щоб притлумити поведінку, яка відображає цінності та організацію життя індивідуума;
- підтримка закритої системи логіки і авторитарної структури організації;
- докладання зусиль, щоб підтримувати суб'єкта в непоінформованому стані (У. Чамберс, М. Лангоуни, П. Малиноски, 2000, С. 132–133).

Усі ці особливості в різних формах і різною мірою можуть, але не обов'язково, виявлятися в групах, що застосовують психологічне насильство. Такі групи також можуть вдаватися до інших, менш могутніх або менш систематичних, форм впливу, які використовуються для насильства над людьми у вигляді поводження з ними як з об'єктами. Групи, що практикують психологічне насильство, можуть виникати на ґрунті практично будь-якої людської життєдіяльності.

У роботі Е. Доценко «Психологія маніпуляції» привертає увагу така дефініція: «Маніпуляція – це вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, що не збігаються з її актуально

існуючими бажаннями» (Е. Доценко 1997, с. 59). Наведене визначення, на нашу думку, не містить оцінних і негативних моментів, а має виключно інструментальний характер, що відповідає застосуванню терміна «маніпуляція» в інших сферах життєдіяльності (техніка, медицина тощо). Ще одне визначення психологічного збитку і психоагресії фактично міститься в дефініції психологічної безпеки, яке дає Т. Кабаченко: «Під психологічною безпекою ми розуміємо такий стан інформаційного середовища та умов життєдіяльності конкретної людини, групи, суспільства загалом, який є сприятливим для порушення цілісності, адаптивного (всіх форм адаптації) функціонування і розвитку соціальних суб'єктів (окремої людини, груп, суспільства загалом)» (Кабаченко, 2000, с. 4).

Спроба вибудувати термінологію і класифікацію механізмів психологічного насильства через поняття «маніпулювання» у сфері дитячо-батьківських відносин належить О. Орлову. Його визначення звучить так: «Психологічне (поведінкове, інтелектуальне, емоційне і т. ін.) насильство – навмисне маніпулювання дорослими дитиною як об'єктом, ігнорування її суб'єктних характеристик (свободи, гідності тощо), яке або руйнує стосунки прихильності між дорослими і дитиною, або, навпаки, фіксує ці стосунки, що призводить до різних деформацій і порушень психічного (поведінкового, інтелектуального, емоційного, вольового, комунікативного, особового) розвитку» (Орлов, 2000, с. 183).

На думку О. Орлова, «спектр психологічного насильства охоплює:

- психологічні дії (загрози, приниження, образи, надмірні вимоги, надмірна критика, брехня, ізоляція, заборони на поведінку і переживання, негативне оцінювання, фрустрація основних потреб і потреб дитини і т. ін.);
- психологічні ефекти (втрата довір'я до себе і всього світу, дифузна самоідентичність, полезалежний когнітивний

стиль, зовнішній локус контролю, турбота, тривожність, порушення сну й апетиту, депресія, агресивність, поступливість, догідливість, погана успішність, комунікативна некомпетентність, низька самооцінка, схильність до самотності, суїцидальні схильності, затримка фізичного і психічного розвитку тощо);

- психологічну взаємодію (домінантність, ефективність, непередбачуваність, непослідовність, неадекватність, неприйняття з боку батьків, бездушність, ригідність, безвідповідальність, невпевненість, безпорадність, самозневага з боку дітей)» (Орлов, 2000, с. 184).

Є. Волков пропонує такі категорії та їх визначення:

Психологічне травмування (психотравмування, психологічна шкода, психологічний збиток) – будь-які суттєві і тривалі негативні соціально-психологічні наслідки взаємодії людини з іншими людьми або її власної індивідуальної активності. Оцінюючи психотравмування, слід визначити ступінь тяжкості (незначне, легке, середнє, важке) та основну травмовану сферу (когнітивна, емоційна, поведінкова).

Психологічна агресія (психоагресія) – це соціально-психологічний вплив, навмисно націлений на образу, залякування, формування залежності, експлуатацію та інші види заподіяння психологічної, фізичної і матеріальної шкоди (збитку) іншій людині або групі людей.

Психологічне насильство – це соціально-психологічний вплив, який навмисно спонукає іншу людину або групу людей до вчинків або поведінки, які не входили в їхні наміри; порушення психологічних меж особистості або соціальної групи, здійснюване без інформованої згоди і без забезпечення соціальної і психологічної безпеки індивіда або групи людей, а також усіх їхніх законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної або матеріальної шкоди (Волков, 2002 с. 190). На думку вченого, такий

інструмент, як маніпуляція, може використовуватися (і широко використовується!) як складова частина і психологічної агресії, і психологічного насильства. З огляду на різні суб'єкти і об'єкти маніпулювання Волков виділяє три види психотравмування, психоагресії і психонасильства: міжособистісне – у партнерських, подружніх, дитячо-батьківських, професійних та інших відносинах; групове (внутрішньо- і міжгрупове) – деструктивні культи, злочинні угруповання, «дідівщина», вуличні групи, спортивні фанати і т. ін.; масове – перш за все за допомогою засобів масової комунікації. За методами впливу дослідник вичленовує дві основні варіації: пряма психоагресія; маніпулятивна (прихована) психоагресія (Волков, 2002, с.191).

Отже, під психологічною шкодою, що виявляється в результаті маніпулятивного групового психонасильства, можна розуміти наслідки соціально-психологічного впливу одних людей на інших, що мають такі прояви: спотворення або ускладнення сприйняття дійсності об'єктами впливу; перешкоджання їх самостійному і вільному вибору щодо своїх думок, поведінки і способу життя; примус людини до певного способу життя, способу мислення, емоційного стану і поведінки; порушення нормального психологічного і соціального розвитку особистості або перешкоджання такому; посилення акцентуації або психопатологічних проявів особистості; завдання людині фізичної шкоди або майнових збитків.

Тож основним мотивом психологічного насильства є самоутвердження за рахунок інших, контроль над людьми та їх експлуатація. Замасковані благовидними деклараціями психоагресія і психонасильство є більш небезпечними за прямі і фізичні форми агресії та насильства, оскільки часто розподілені в часі на дрібні непомітні елементи і розчинені в звичних соціальних нормах, ритуалах та соціальних рефлексах. Жертва психологічного насильства нерідко одночасно виявляється в полоні стереотипів, позитивного соціального підкріплення і найбажаніших перспектив, що

унеможливлює швидке розпізнавання агресивного вторгнення у психіку.

1.5. Особистість лідера деструктивного культу

Окремий науковий інтерес викликає питання про особистість лідера деструктивного культу, про ймовірність тиражування даного типу особистості, про схильність людини за певних умов до здійснення психологічного насильства та психоагресії. Виходячи з того, що лідер культу за визначенням повинен мати авторитарну індивідуальність для реалізації всієї повноти своєї влади, традиційні елементи авторитарних осіб включають наступне:

- схильність до ієрархії;
- прагнення до влади (і багатства);
- ворожість, ненависть, упередження;
- поверхові думки про людей і події;
- одностороння шкала цінностей, що віддає перевагу тому, хто перебуває при владі;
- інтерпретація доброти як слабкості;
- тенденція використовувати людей і розглядати інших як таких що стоять нижче (за становищем, здібностям і т. ін.);
- садистсько-мазохістська спрямованість;
- нездатність бути повністю задоволеним;
- параноя.

В наш час у доробку соціальної психології вже наявні описи конкретного психологічного портрета лідера деструктивного культу, які належать М. Тобиас, Дж. Лаліч та Р. Хаеру. Однак Дж. Лаліч вважає, що авторитарна індивідуальність – тільки один з аспектів природи лідера культу. На її думку, культові групи зазвичай виникають при живому лідерові, якого посвячені прихильники

вважають за «бога» або подібного до бога. Разом з драматичним і переконливим талантом до самовираження ці лідери володіють інтуїтивною здатністю відчувати потреби своїх прихильників і привертати їх обіцянками реалізації потенційних можливостей. Поступово лідер вселяє групі власну ідеологію (або божевілля!), потім створює такі умови, щоб жертви не могли або не наслідувалися перевірити його твердження (Тобиас, Лалич, 2000, с.189-214).

Тож культові групи формуються перш за все, для задоволення певних емоційних потреб їх лідерів, чимало з яких страждають від емоційних та особистісних розладів. Дослідники і клініцисти, що ведуть наукові спостереження за цими людьми, описують їх як невротиків, психотиків, соціопатів, людей, що страждають від розладу особистості.

Доктор Р. Хаєр, один з найвідоміших у світі експертів в цій царині, вважає, що в Північній Америці є принаймні два мільйони психопатів. Він пише, що психопати – це соціальні хижаки, які чарують, маніпулюють і безжально прокладають свій шлях по життю, залишаючи широкий слід розбитих сердець, зруйнованих надій і порожніх гаманців. Повністю позбавлені совісті і співчуття до інших, вони егоїстично беруть те, що хочуть, і роблять, що їм подобається, порушуючи соціальні норми і очікування без щонайменшого відчуття провини або жалю (Hare, 1993).

Інший дослідник, Larry H. Strasburger описав психопатів таким чином: «Ці люди імпульсні, нездатні переносити фрустрацію і зволікання, у них проблеми з довірою. Вони займають параноїдальну позицію або пояснюють свій глибоко внутрішній емоційний досвід зовнішніми обставинами. У них погано виходить робоча співпраця, слабка здібність до самоспостереження. Їх гнів лякає. Вони часто тікають. Їх стосунки з іншими надзвичайно проблематичні. Виявляючись близько до іншої людини, вони бояться поглинання, злиття або втрати власного «Я». Водночас, як це не парадоксально, вони бажають близькості; розчарування в обґрунтованих прагненнях, щоб їх леліяли, любили, допомагали їм, часто

веде до гніву. Вони піддаються примітивній люті дитини, здійснюваній за допомогою фізичних здібностей дорослого, їх дія можлива у будь-який момент». Урешті-решт, «психопат повинен мати те, що хоче, і не важливо, чого це коштуватиме тим, хто опинився біля нього на шляху», пише дослідник (Strasburger, 1993).

Дж. Лаліч запропонувала контрольний список як інструмент для визначення і демістифікації, які можна помітити у лідера культу:

- жвавність (пристойність), поверхова чарівливість;
- грандіозне відчуття власного «Я»;
- патологічна брехня; відсутність розкаяння, сорому або відчуття провини;
- поверхові емоції;
- нездатність до любові;
- потреба в стимулюванні;
- безсердечність, відсутність емпатії;
- недостатній поведінковий контроль, імпульсивний характер;
- ранні поведінкові проблеми, підліткова злочинність;
- безвідповідальність/ненадійність;
- безладна статева поведінка/невірність;
- відсутність реалістичного життєвого плану/паразитичний спосіб життя;
- кримінальна або підприємницька маневреність (Тобиас, Дж. Лаліч, 2000).

Деструктивна тоталітарна організація, як і її лідер, виступає суб'єктом психологічного насильства. Оскільки деструктивні тоталітарні організації не афішують свої істинні цілі та наміри, існує

необхідність об'єктивного визначення індикаторів для розпізнавання їх ознак. За формальними ознаками діяльність деструктивного культу можна прийняти за економічну, політичну, релігійну або психологічну, але спільна сутність цих організацій – експлуатація людей шляхом здійснення психологічного насильства. Наслідком діяльності таких організацій у людей, які опинилися в їх тенетах стає тоталітарний синдром особистості та культова психічна залежність. Деструктивні організації за своєю сутністю нагадують спільноти злочинців. Так, як і злочинці, лідери деструктивних організацій, поділяючи світ на «своїх» та «чужих», та мають паразитичні життєві настанови. Злочинний поділ на своїх та чужих виражається в тому, що своїм приписуються людські ознаки, а чужим – ні. Чужих вони за людей не вважають. Основний критерій деструктивності організації – це відмова іншим людям в праві на людські ознаки. Деструктивна тоталітарна організація, на відміну від спільноти злочинців, складається з двох частин, які образно можна назвати «рабовласниками» та «рабами».

Сутність діяльності деструктивної тоталітарної організації – злочинна, але вона спрямована не на весь соціальний простір, а на сформовану власноруч «спільноту рабів», яку, в свою чергу, шляхом індоктринації відривають від суспільства. Саме такі обставини пригнічують рівень суспільного занепокоєння. Ніхто не хоче заглиблюватися у «секту», мовляв, всяк може божеволіти по-своєму. А поза увагою залишається той факт, що «спільнота рабів» поповнює свої лави за рахунок чийхось дітей, дружин, чоловіків.

Вони користуються методами досягнення мети, які не виходять за межі чинного кримінального законодавства. Тому дуже важко довести злочинну діяльність деструктивних тоталітарних організацій (Лещинська, 2014).

Результатами їх дії є експлуатація людей та людських слабостей, збагачення за цей рахунок. Методи досягнення мети знаходяться в площині психологічного впливу та психологічного насильства.

Сьогодні накопичено чимало досліджень, присвячених встановленню критеріїв деструктивності організації. За даними ПАРЕ деструктивна тоталітарна організація має характеристики: вони застосовують практики дестабілізації свідомості; (повідомлення про себе особистої інформації, протизаконна медична і психологічна практика і ритуальні обряди, інтенсивна робота на користь лідера і т. ін.); вони завдають шкоди фізичному здоров'ю послідовників (недоїдання, «особливе харчування», порушення біологічних ритмів організму); вони використовують гроші своїх послідовників; вони провокують розрив із сім'єю і соціальним оточенням; вони руйнують матеріально-фінансову стабільність своїх послідовників; вони будують пірамідальну, авторитарну, ієрархічну, закриту структуру; вони використовують розподіл дітей на групи, незалежно від їх родинних зв'язків; вони намагаються організаційно просочитися в державні, суспільні, приватні і комерційні структури; вони чинять дії з дестабілізації суспільства і його інститутів; вони причетні до різних юридичних порушень.

Один з найвагоміших доробків у цій тематиці належить Є. Волкову, який аналізує характер і структуру доктрини та характер створення та підтримки членства в групі. Ознаками деструктивної організації вчений вважає:

- наявність «внутрішніх» доктрин (тільки для використання усередині культу) і для зовнішнього оточення (тільки для інших, фасадні, чисто рекламні);
- формування в тій або іншій формі переконання, що «цілі виправдовують засоби» і що будь-яка дія прийнятна, оскільки вона сприяє досягненню цілей групи;
- індоктринація тоталітарного світогляду (синдром «ми/вони»), що призводить до переважання групових цілей над індивідуальними і до виправдання аморальної поведінки при тому, що група претендує на імідж благодійника;

- твердження, що вірування групи є абсолютною істиною і вони вищі за мирський закон;
- навіювання, що членство в групі дає доступ до особливих сил і привілеїв. (Волков, 1996).

Таким чином, в деструктивних культурах активно застосовують техніки модифікації поведінки з навіюванням фобій та залежностей. Реформування свідомості відбувається непомітно для adeptів на основі провокування когнітивного дисонансу, гіпнотичного трансу, навіювання, інформаційного перевантаження, сенсорної депривації, тоталітарного контролю емоцій, поведінки, думок та інформації.

Резюме

Поняття деструктивного культу у соціальній психології ми будемо трактувати як малу контактну групу, для якої характерна наявність специфічної системи цінностей, ритуалів, міфологем та мови, а також особливого психологічного клімату, що дає змогу деструктивно впливати на особистість, здійснювати дезорганізацію системи її значущих життєвих стосунків та трансформувати світогляд, не викликаючи при цьому дії захисних механізмів. Зауважимо, що деструктивні культу бувають релігійного, комерційного, психологічного і політичного типу.

Деструктивна тоталітарна організація захоплює людину цілком, проникає у всі сфери життя, руйнує значущі природні зв'язки, підпорядковує життя людини цілям організації, порушує обмінні інформаційно-енергетичні процеси, не дає змоги для відновлення фізичних та моральних ресурсів.

Можна зробити висновок, що основними критеріями деструктивної діяльності організації є: прагнення розірвати зв'язки своїх членів з іншими організаціями і окремими людьми, замикаючи задоволення всіх життєвих потреб на себе; прагнення індукувати у

клієнтів потребу в своїх послугах, створити ілюзію необхідності себе для клієнта.

Про феномени змінених станів свідомості під час здійснення групових релігійних ритуалів відомо з давніх часів (Сафронов, 2004). Однак з погляду раціонального емпіричного мислення містичний досвід трансів, видінь, глосолалій не вважається науковим. Тож феномен зміненого стану свідомості важко вписати у сучасні моделі психіатрії. Складнощі полягають у тому, що науковому вивченню та класифікації піддається лише те, що можуть побачити та виміряти незалежні спостерігачі, тоді як змінені стани свідомості сприймаються лише суб'єктивно. Вивчення змінених станів свідомості не входить до завдань даної роботи, однак для повноти характеристики описуваного явища ми мусимо зробити декілька ремарок.

Перебуваючи у нормальному стані свідомості, людина завдяки своїм органам відчуття зосереджує увагу на сприйманні сигналів зовнішнього світу, а у трансівному стані її увага повністю сфокусована на внутрішніх відчуттях. Переживання медитативного трансів сприяє підвищенню навіюваності та кращого сприйняття доктрини, яку нав'язують (Бехтерев, 1999). Головним для наших подальших міркувань є врахування такого факту: стани трансів зазвичай супроводжуються дуже приємними відчуттями, близькими до наркотичного сп'яніння, та релаксацією, що спонукає людей до дій, які забезпечують повторні переживання цього досвіду.

В основі релігійної конверсії особистості лежать такі соціально-психологічні феномени: потреби групового конформізму (досліди С. Аша) та підкорення владі (досліди С. Мілграма), модифікація поведінки з використанням когнітивного дисонансу, позитивного підкріплення та контролю особистісних змін.

Розділ 2. Емпіричне дослідження феномену культової залежності

Головною метою дослідження, представленого в монографії, є обґрунтування статусу культової психічної залежності особистості, що має соціально-психологічне походження, тобто зумовлена особливостями процесу формування особистості, специфікою її соціалізації і соціально-психологічними умовами взаємодії людей один з одним, дією позаособистісних феноменів психіки, а також пов'язана із психологічним насильством та іншими зловживаннями етичного характеру в стосунках між людьми і на рівні позаособових феноменів психіки.

З огляду на те, що в сучасних умовах мультипарадигмальності позиція автора не може бути зрозумілою сама собою, вважаємо за необхідне зробити кілька застережень про вихідні засади нашої роботи.

Йдеться передусім про такі принципи і положення соціальної психології:

- уявлення про психіку індивідів і груп як про психодинамічні напружені системи;
- принцип впливу ситуації на людину;
- принцип суб'єктивної інтерпретації і конструювання соціальної реальності;
- уявлення про залежність як базову властивість людської психіки що спричиняє ймовірність психічного зараження та психічних епідемій;
- постулат про те, що родовою ознакою людської психіки є наявність ієрархії ціннісної та непрагматичної мотивації;
- принцип нерівномірності психічного розвитку дитини.

У своїх міркуваннях ми послуговувалися тезою про те, що базисні соціальні інстинкти людини охоплюють інстинкти самозбереження, людської спорідненості та свободи волі. Початок інформаційної епохи в історії людства, перехід психосоціального простору на якісно новий інформаційний рівень суттєво ускладнюють процес нормального, здорового функціонування, що вимагає мобілізації здорових людських ресурсів для подолання інфантильності й формування особистісної зрілості з опорою на ціннісно-смислові, а не адаптаційні структури особистості.

Залежність, придушення та вільна партнерська взаємодія – три шляхи побудови відносин із зовнішнім світом. При цьому тільки останній з них є здоровим для особистості.

Пристаючи до викладу своєї позиції щодо проблем психологічного насильства, експлуатації і зловживань, авторка свідомо йде на ризик виглядати в очах читача занадто категоричною, однак необхідність розв'язання поставлених завдань не залишила їй іншого вибору.

У розділі представлено програму емпіричного дослідження феномену культової залежності, обґрунтовано обсяг вибірки, описано зміст і специфіку використання методів та процедур. Подано результати дослідження та їх інтерпретацію.

2.1. Програма та процедура дослідження феномену культової психічної залежності та його передумов

Загальна мета емпіричного дослідження полягала у тому, щоби отримати комплексні емпіричні дані, на основі яких можна було б виявити причинно-наслідкові зв'язки у взаємодії особистості з культовою групою, сім'єю та психосоціальним простором, що призводять до соціально-психологічного артефакту (збій, аномалії) у вигляді культової психічної залежності. Виходячи зі специфіки предмета дослідження необхідно було з'ясувати умови та особливості формування такої залежності, виникнення феномену

культурої залежності на рівні особистості, на рівні групової взаємодії в культурі та на рівні масової свідомості у вітчизняному інформаційному суспільстві.

Ми схильні стверджувати, що зміст будь-якого об'єкта, явища або процесу, по суті, визначається сукупністю його причинно-наслідкових зв'язків, що, з одного боку відрізняють його від інших об'єктів, явищ або процесів, а з іншого – встановлюють його спільність із цими об'єктами, явищами і процесами. Чим більше спільних зв'язків у двох об'єктів, тим ближча їх суть, і навпаки. Тому методологічною базою дослідження став онтологічний підхід. Як відомо, онтологічний аналіз зазвичай починається зі складання словника термінів, який використовується при дослідженні характеристик об'єктів і процесів, що складають дану систему, а також створення системи точних визначень цих термінів. Крім того, документуються основні логічні взаємозв'язки між відповідними введеними поняттями. Результатом цього аналізу є онтологія системи, або ж сукупність термінів, точних визначень та взаємозв'язків між ними. Таким чином, онтологія включає сукупність термінів і правил, згідно з якими ці терміни можуть бути скомбіновані для побудови достовірних тверджень про стан даної системи в деякий момент часу. Крім того, на основі цих тверджень можуть бути зроблені відповідні висновки, що дозволяють вносити зміни у систему для підвищення ефективності її функціонування.

Тож онтологічний аналіз феномену культурої психічної залежності здійснювався за такими етапами:

- вивчення і систематизація початкових умов зі встановленням основних цілей розробки онтології;
- збір і накопичення початкових даних;
- обробка даних, при якій аналізується і групується початкова інформація;

- опис правил і обмежень, згідно з яким на базі введеної термінології формуються достовірні твердження, що описують стан системи;
- побудова моделі, яка на основі існуючих тверджень дозволяє формувати необхідні додаткові твердження; уточнення і верифікація онтології.

Ми виходили також із того, що в термінах онтології поняття взаємозв'язку однозначно описує або, іншими словами, є точним дескриптором залежності між об'єктами системи в реальному світі, а терміни є, відповідно, точними дескрипторами самих реальних об'єктів.

Отримані шляхом онтологічного аналізу дані були опрацьовані за допомогою емпіричних методів дослідження.

Проблема підбору методів дослідження, адекватних поставленим завданням, постала дуже гостро, оскільки специфіка самого феномену не давала можливості застосувати високовалідні, зручні за процедурою обстеження та обробкою результатів методики та методи. В Україні не існує місць, де б офіційно здійснювали психологічну допомогу людям, які мають культову залежність. Родичі тих, хто потрапив до деструктивного культу, соромляться такого факту родинної біографії і теж не прагнуть говорити про це з науковцями.

Спеціалісти з методології соціально-психологічних досліджень наголошують: вимоги репрезентативної вибірки означають, що за виділеними параметрами (критеріями) склад обстежуваних повинен наближатися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності. У нашому випадку це статево-віковий, соціально-професійний, майновий статус обстежуваних та їх просторова локалізація.

Наступною тезою, від якої ми відштовхувалися, була така: обсяг вибірки визначається аналітичними задачами дослідження, а її репрезентативність – цільовою установкою програми. Саме

програма задає образ необхідної генеральної сукупності для проведення вибірки.

Сформульований вище принцип охоплення дослідженням усіх значущих рольових позицій, а саме: особистість – група – соціокультурний простір, дозволив дотриматися принципу системності дослідження і забезпечити надійність та достовірність його результатів. Тож основними процедурами дослідження стали: інтерв'ю зі спеціалістами (юристи, психологи, релігієзнавці, громадські діячі, державні службовці; експертне опитування; клінічна бесіда з членами сімей, що вважають себе потерпілими від культу; глибинне інтерв'ю з тими, хто пережив стан культової залежності (ex-members); аналіз документів та спостереження за практикою проведення релігійних обрядів.

2.2. Результати дослідження та їх інтерпретація

2.2.1. Результати інтерв'ю зі спеціалістами (психологи, релігієзнавці, юристи, державні службовці, громадські діячі)

Інтерпретацію текстів глибоких інтерв'ю проводили, спираючись на класифікацію Я. Щепанського. З неї нами був обраний метод конструювання та прикладів, де велику роль відіграє інтуїція дослідника, а також його чуття щодо чинників, насправді значущих для досліджуваних явищ. Застосовуючи метод ілюстрацій, дослідник шукає в них підтвердження своїх ідей. Доказова сила спеціально відібраних прикладів, на думку Я. Щепанського, невелика, але це дає можливість сформувати таку концепцію, яка може бути справедливою (Щепанський Я, 1969).

Піддослідних просили відповісти на два запитання:

1. Поділіться своїм досвідом професійного спілкування з жертвами деструктивних культів та назвіть декілька їх психологічних особливостей.
2. Що Ви особисто думаєте про причини того, що ці люди опинилися у таких екстремальних життєвих обставинах?

Відповіді спеціалістів піддавалися контент-аналізу та узагальнювалися, а міркування про причини потрапляння особистості до культу з деструктивними наслідками для неї та для найближчого оточення накопичувалися для створення стимульного матеріалу для експертного опитування.

За результатами глибинного інтерв'ю було складено такий психологічний портрет жертв культу:

- 1) не здатні чинити опір сторонньому впливу;
- 2) у випадку суперечки не хочуть нічого втрачати, визнавати власні помилки;
- 3) жорстко прив'язані до сталого Я-образу, бояться порушити його;
- 4) занадто впевнені у своїй правоті, чарівності і красі;
- 5) залежні, не здатні розпізнати нечесну поведінку щодо себе з боку інших;
- 6) легко приймають рішення під чужим впливом, так само легко перекладають відповідальність за рішення на інших;
- 7) через низьку самооцінку бояться справити враження некомпетентних, не намагаються прояснити незрозумілу ситуацію;
- 8) великого значення надають формальним статусам;
- 9) вірять у прості рішення складних особистих, соціальних і політичних проблем;
- 10) вірять в існування справжньої, безумовної любові з боку незнайомих людей;
- 11) за будь-яку ціну уникають відкритих конфліктів, тому часто всі складні питання вирішують, поступаючись власними інтересами;
- 12) важко переживають почуття провини, уникають ситуацій, що можуть спричинитися до цього;
- 13) дуже дорожать своїм іміджем надійної людини;
- 14) у небезпечній ситуації сподіваються, що якимось чином воно та буде;

- 15) вірять, що можна отримати якісь блага, не докладаючи при цьому зусиль;
- 16) прагнуть гарантованого майбутнього; намагаються знайти такі форми поведінки та взаємодії з навколишнім середовищем, які гарантували б їм комфорт і схвалення оточення. Обтяжені «комплексом відмінника».

У ході інтерв'ю з'ясовували думку експертів щодо чинників та передумов появи культової психічної залежності особистості. Ми отримали список 95 позицій, який було використано на наступному етапі дослідження.

2.2.2. Результати експертного опитування

Внаслідок опрацювання експертами списку чинників були виокремлені відзначені експертами соціально-психологічні чинники розвитку культової психічної залежності.

1. Суб'єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання як ресурс експлуатації у деструктивному культі.
2. Особливості суб'єктивної реальності індивіда як ресурс експлуатації в деструктивному культі: міфічна свідомість як ресурс експлуатації в деструктивному культі; порушення особистісної та культурної ідентичності як ресурс експлуатації в деструктивному культі; тоталітарна самосвідомість як ресурс експлуатації в деструктивному культі; правова самосвідомість як ресурс експлуатації в деструктивному культі.
3. Соціальна адаптація особистості як ресурс експлуатації в деструктивному культі.
4. Тоталітарна самосвідомість як ресурс експлуатації в деструктивному культі.
5. Соціально-психологічний клімат деструктивної тоталітарної організації як ресурс експлуатації.
6. Індивідуальні особистісні та характерологічні дефекти як ресурси експлуатації в деструктивному культі.

Водночас були виділені групи ризику потрапляння під вплив деструктивного культу: жертви депривації в дитячому віці; носії тоталітарної свідомості; люди із завищеними показниками тривожності, агресивності, інфантильності.

2.2.3. Результати клінічної бесіди з членами сімей, що вважають свою сім'ю постраждалою від деструктивного культу

Було обстежено 74 особи протягом 2003-2008 років (приблизно 1-2 звертання на місяць). Серед тих, кому можна поставити діагноз культової психічної залежності, зустрічаються люди віком від 18 до 60 років.

Для ілюстрації цього етапу дослідження наводимо типове звернення родичів до психолога (автентичний текст отримано електронною поштою): «Моя сестра потрапила у залежність від нової релігійної течії. Вона щодня спілкується з Вищим Розумом, вважає, що виконує якусь місію, пише щоденники і звітує про виконання всіх вимог «згори». Але складається враження, що це швидше роздвоєння особи, а не місіонерське служіння, бо не можна отримувати вказівки від Нього з приводу того, що на сніданок треба їсти саме сосиску з омлетом, що треба купити обруч або фарбуватися тільки ліловими тіннями. Це боязнь жити самотійно. У щоденниках часто простежується страх відплати за те, що вона чогось не виконала, аж до фізичного знищення або каліцтва. Копію щоденника я зробила, хочу показати психотерапевтові. Бесід про релігійну організацію зі мною, як і з іншими близькими людьми, вона уникає, каже, що це може нам нашкодити. Знаю, що сестра не захоче йти до психотерапевта. Як умовити її зустрітися з фахівцем? Паралельно я консультуюся також зі священником і релігієзнавцем. Ситуація ускладнюється ще й тим, що сестра живе зі мною, а у мене своя сім'я (чоловік, дитина). Чоловік сердиться, що вона з нами живе, що вона «не така, як усі». Він зі мною вже не хоче говорити, просить, щоб я відправила її до батьків. А батьки тиснутимуть на неї. Власне через дорослішання й небажання відчувати на собі їхній тиск і втручання вона до мене і переїхала. А я

не можу її зараз залишити або попросити переїхати до батьків, бо вона може взагалі виїхати до «своїх» з організації, куди й так систематично їздить раз на 3-4 тижні».

У 38 випадках звернень батьків у процесі співбесіди були виявлені неадекватні настанови сімейного виховання на зразок: «Ми її виростили, то нехай нам і прислуговує»; «Чого вона не говорить мені всю правду? Хіба я ворог?»; «Він зовсім не відповідає моїм сподіванням, а я все життя йому віддала».

Так, як і у наших закордонних колег (К. Альмендос, С. Жугла, М. Лангоуні, Є. Волков), підтвердилося, що люди, які потрапили у культову залежність, мають різні соціальні, майнові та освітні статуси. У процесі клінічної бесіди було встановлено, що у багатьох випадках культовій психічній залежності передують такі факти, як психологічне насильство в батьківській сім'ї; деспотизм батьків; насильство м'якого характеру із спекуляцією почуттями любові, обов'язку, провини і відповідальності; завищений моральний та емоційний тиск; гіперопіка з боку батьків.

Завдяки обстеженням особистих ситуацій у процесі клінічних бесід нам вдалося сформулювати категоріальне визначення феномену культової психічної залежності особистості як складного багатоаспектного деструктивного (саморуйнівного) феномену психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді втрати критичності мислення, адиктивних реакцій, порушення соціальної адаптації, синдрому емоційного вигорання при збереженні позірного відчуття суб'єктивного благополуччя. Культова психічна залежність є одним з випадків психологічної залежності нефармакологічного походження.

Головні ознаки культової залежності:

1. Вважає, що виконує якусь місію, виявляє надмірну мотивацію до її виконання.
2. Звітує про виконання всіх вимог «згори».
3. Чекає вказівок «згори» щодо побутових справ.

4. Виявляє боязнь жити самотійно.
5. Страх відплати за те, що щось не виконано, аж до фізичного знищення.
6. Бесід про релігійну організацію з близькими людьми уникає.
7. Емоційна холодність та відстороненість стосовно друзів, близьких та рідних.

Рідні побоюються, що культист їх покине заради общини. Екзотичний світогляд та дивна поведінка родича викликають нарікання, відверту критику, провокують скандали, порушують рівновагу у стосунках в родині.

2.2.4. Опис та аналіз конкретних випадків культової залежності

Доповнимо картину досліджуваного феномену описом окремих випадків з психотерапевтичної практики автора.

Цікавою з погляду досліджуваної проблеми видається ситуація, коли батьки самі, не усвідомлюючи небезпеки, залучають дитину до діяльності деструктивної групи.

Вадим. Одна розлучена жінка захопилася езотеричною літературою і почала відвідувати групу східних медитацій. Для неї це було дуже важливо, вона побачила позитивні зміни у своєму самопочутті, тому й вирішила залучити до цієї практики свого сина-старшокласника. З нею зараз усе гаразд, вона живе повноцінним життям. А от син, який був відмінником у школі, захоплювався хімією, був переможцем численних олімпіад, настільки поринув у читання різних езотеричних книжок і медитацію, що втратив інтерес до соціальної реалізації, навчання і кар'єри. Він за інерцією вступив до університету імені Тараса Шевченка, але після другого курсу його виключили за академічну заборгованість. Тепер він сидить удома, ніде не працює, вимагає у матері грошей на новий комп'ютер. Ось такі наслідки. Зрозуміло, мати прилучилася до філософської групи, будучи дорослою, маючи сформовану ціннісно-

сміслову сферу, тому освоєння філософських текстів мало для неї корисні результати. А син перебував на іншому щаблі особистісного розвитку. Для нього в той час важливим було формування емоційно-вольової сфери, здатності напружуватися і витримувати навантаження. У східних філософських текстах молода людина знайшла «підказки», як уникнути навантажень і не переживати почуття провини. Особистісний розвиток хлопця пішов в іншому напрямку. Отож мати, зовсім не бажаючи нашкодити своїй дитині, не врахувала психологічних особливостей юнацького віку. Хоча підсвідомо матері хотілося залучити сина до чогось незвичайного, елітарного. Бачимо дуже глибоко приховану потребу жінки в самотвердженні.

Анна. Звернулася до фахівця у зв'язку із занепокоєнням долею сина. Синові 21 рік, він студент, професійний спортсмен. Півтора року тому Анна побачила по телевізору молодого, привабливого, розумного проповідника православного християнства. У телепрограмі дали адресу того місця, де він проводить духовні заняття. Анна долучилася до занять сама і привела туди свого сина. Проповідник був молодий і гарний, дотепний і вимогливий. У його школі була різнорівнева ієрархія вірян, що мотивувало кожного скласти іспит і отримати вищу категорію. Окремою особливістю світогляду молодого проповідника було принизливе ставлення до всього жіночого. Чарівний сон Анни розвіявся, коли син змінився у ставленні до неї, втратив власну думку і повністю потрапив під владу лідера. Спроби матері відновити дружні стосунки із сином закінчилися скандалом і від'їздом сина з дому. Коли Анна спробувала на релігійному зібранні заговорити про свої проблеми, її відлучили від церкви і наказали протягом року не потрапляти лідерові на очі. Син звинуватив її в непокорі лідерові групи. Через рік після цих подій юнак опинився в центрі конфлікту з тренером і своєю командою. Максималістські настанови, нав'язувані хлопцеві духовним лідером, у поєднанні з особливостями юнацького віку значно зменшили можливості соціально-психологічної адаптації здібного юнака.

Деструктивна сім'я зазвичай стає чинником формування культурної залежності.

Ніна Андріївна. Звернулася до фахівця за порадою, оскільки її 34-річна дочка втягнулася в діяльність секти, а її особисте життя перетворилося на пекло. Дочка, за освітою вчителька музики, працює прибиральницею. У неї є п'ятирічна дитина, яку вона водить із собою на зібрання. Із чоловіком дочка розлучилася, але, згідно з командами свого «гуру», вона його слухається. Живе з батьками. Мати намагається налагодити стосунки з усіма і найбільше хвилюється за внучку. Батько не вдається до дипломатії і часом б'є свою дорослу дочку. Сім'ю потрясають постійні скандали. Більше за всіх страждає дитина.

Лідер цього культу не належить до жодної офіційно зареєстрованої релігійної організації, релігійні ритуали справляє у себе на квартирі. (Такий собі «підпільний Кіндрат»). Викликає здивування те, що люди йдуть за духовною поживою до людини, статус якої нічим не підтверджений. Зазвичай клієнт, вибираючи стоматолога чи масажиста, цікавиться його професійним статусом, досвідом, освітою, а коли звертається до священика чи психотерапевта, то це, виявляється, не так важливо. У гуру, про якого йдеться, є власні діти, але він хоче створити будинок сімейного типу. Серед його педагогічних поглядів – переконання в тому, що дітей треба тримати в строгості і бити.

Тетяна. У кабінеті знову мати, у неї вісімнадцятирічний син. Живуть удвох. Життя матері до цього часу було повністю присвячене єдиному синові. Він звик бути верхівкою побудованої матір'ю піраміди. Раптом у їхньому житті з'являється Макс, проповідник Біблії. Син захоплюється Максом, іде за ним. Хлопці постійно підтримують мобільний зв'язок. Мати нервує. Макс належить до християнської релігійної групи, але проблема не тільки в ній: у Макса жорсткий владний характер, він отримує задоволення від того, що син Тетяни підкоряється йому, адже досвіду маніпулювання він набув сповна у своїй релігійній групі. Мати розуміє

всю небезпеку ситуації й опирається як може. У такому стані вони живуть уже більше двох років. Скориставшись допомогою брата, військового офіцера, мати забрала в сина мобільний телефон для того, щоб припинити цей неперервний телефонний зв'язок з Максом. Після цього син взагалі її зненавидів, але Макса не залишив. Одного разу за ці два роки хлопець захворів на ангіну, мав високу температуру. Він плакав, тягнувся до матері, казав, що любить її та вибачався. Однак після одужання знову став агресивним. Отож можливості змінити стосунки сина і матері виявилися втраченими. «Розумієш, мамо, я хочу врятуватися», – сказав син матері в момент суперечки про участь у релігійній групі. На що мати відповіла: «Загробного життя не існує». Категорична атеїстична позиція матері у світоглядній дискусії із сином, її нечутливість до його екзистенціальної тривоги віддалили їх одне від одного в той момент. Батькам слід бути готовими відповідати на світоглядні питання дітей, пояснювати свою позицію і шанобливо ставитися до позиції дитини. На жаль, у таких випадках наші співвітчизники демонструють свою повну неспроможність.

Утеча дітей від деспотизму батьків є однією з причин виникнення культової залежності.

Якось за допомогою звернувся професор одного університету з проханням напоумити його сина В., який потрапив у тенета езотеричної групи. Батько розповів, що син абсолютно втратив інтерес до сім'ї, не хоче спілкуватися ні з братом, ні з бабусею. Ситуація була ускладнена тим, що батьки розлучилися. Мати вийшла заміж вдруге за відомого бізнесмена і нерозсудливо фінансує сина. Син, у свою чергу, фінансує керівників езотеричної групи. Під час зустрічі зі всією сім'єю – братом, бабусею і батьком – з'ясувалося, що в сім'ї досі триває конфлікт через розлучення і розподіл майна.

Один із синів схожий на батька й успішно опановує технічну спеціальність, а інший більше схожий на матір, має гуманітарні зацікавлення, які батьком не схвалюються. Тому другий син навчається на інженерній спеціальності. При зустрічі з В. той зізнався, що з батьком йому завжди було важко. «Батько – диктатор, а мама

– вивіска», – ось коротка характеристика сімейних стосунків вусами сина. На превеликий жаль, за взаємними образами і претензіями батьки не помітили і не зрозуміли всю глибину духовних потреб та проблем сина. Натомість знайшлися «добрі» філософи, які швидко оцінили весь зиск для себе в цій складній сімейній ситуації.

Однак проблема, ми переконані, все одно в батьках. Після інтерв'ю з сином батько заявив психологу: «Ви ж володієте всілякими там «штучками», то, значить, можете і повинні вплинути на мого сина». Маніпуляція спрямована тепер уже на психолога: «Знайди у мого сина кнопку і переключи її, якщо ти справді професіонал». А втім, зрілий психолог не доводитиме свій професіоналізм демонстрацією вміння маніпулювати. Якщо навіть така критична ситуація у стосунках із сином не змусила батька переглянути стиль стосунків, то психолог тут ні до чого.

Особливої уваги і підтримки потребують діти, чиї батьки залучені до культових організацій. Їхнє становище можна порівняти хіба що із становищем дітей алкоголіків і наркоманів – та ж емоційна неприступність батьків, те ж відчуття непотрібності. З однією тільки відмінністю: алкоголіки не примушують своїх дітей пити, а культовозалежні батьки прагнуть залучити дитину до культової доктрини і діяльності групи.

Далеко не всі батьки, що постраждали від діяльності культів (та й від зрад своїх дружин), мають мужність та ще й літературний талант для того, щоб так яскраво показати всю повноту трагедії дітей, чиї матері засліплені «дурманним сяйвом» культу. Наводжу текст сповіді повністю.

Сповідь батька. «Позаминулого року мої діти опинилися в біді. Я не стверджуватиму, що життя двох милих і розумних дівчат до цього було абсолютно безхмарним. Вони завжди гостро потребували материнської ласки, любові, турботи і, безумовно, заслужували на все це. Але не можна отримати любов від того, у чиєму

серці вона не живе. Мати моїх дівчаток декларувала, що поки вони маленькі – вона їм не потрібна, а знадобиться тоді, коли вони виростуть і їм будуть потрібні її гроші!? Водночас її прагнення до самоствердження поза сім'єю так само межувало з одержимістю. Ця енергійна людина, маніакально переконана в тому, що за гроші можна купити все, набагато комфортніше почувалася в оточенні свити із сторонніх людей, відомих корисливими спонуканами. Як правило, ці люди цілком очевидно маніпулювали нею у своїх інтересах, а спроби рідних «розплющити їй очі» на це нічого, окрім люті, не викликали, що примушувало родичів засумніватися в її психічному здоров'ї. Але я їй не суддя. Усі ці роки я жив із своїми дівчатками, не на словах переконуючи їх у тому, що вони більш ніж гідні любові, турботи, пошани. І вони мені відповідали тим самим, допомагаючи не збожеволіти від болю за них. Не вдаватися в обставини, які все-таки змусили мене піти із сім'ї, але відтоді пір я третій рік живу очікуванням щоденних ранкових зустрічей з доньками по дорозі до школи, телефонних дзвінків: «Тату! Приїжджай за нами!». Я майже перестав бувати у відрядженнях, щоб не позбавляти дітей упевненості, що коли б вони не зателефонували – через 10 хвилин я буду поряд. На всі пропозиції віддати мені дітей я діставав відмови, хоча одного разу моя колишня дружина сама сказала мені: «Це твої діти, і я знаю, що вони все одно підуть до тебе». І в очікуванні цього мене цілком влаштовувало те, що якийсь час тижнями і навіть місяцями діти жили в мене, і рідкісні дзвінки їхньої матері майже не порушували наш спокій.

Так от, ніколи не буває так погано, щоб не могло бути ще гірше. Спочатку мати спробувала заборонити дітям ночувати в мене – цю спробу ми дружно відбили. Потім в оточенні моїх дітей стали з'являтися все нові і нові люди, які виконували функції нянь, гувернанток, репетиторів, викладачів. Вони проводили свої заняття чомусь саме у вихідні дні, усе більше скорочуючи час нашого спілкування і відпочинку дітей. Хочу зауважити, що у мене розумні діти, які легко і тоді ще старанно вчилися, а професійний

рівень і людські риси нав'язуваних їм матір'ю «викладачів» викликали серйозні побоювання як у мене, так і у родичів.

І ось навесні всі почали помічати, що мої зазвичай жваві і веселі дівчатка прямо на очах стали згасати, стаючи все більш і більш пригніченими і неговіркими. Вони неохоче відповідали на мої запитання і при цьому ретельно зважували кожне слово. Учителі звертали увагу на те, що в школу дівчатка приходять стомлені, неначе «невиспані». Та я і сам бачив це, зустрічаючи їх по дорозі до школи, у вихідні дні. «Щось недобре» запідозрили і бабусі дівчаток. При цьому мати явно прагнула перешкоджати спілкуванню дітей з нами. Усі дивувалися, тому що раніше вона з радістю «позбавлялася» від них!

А потім був «грим серед ясного неба» – мати моїх дівчаток у трагічну для сім'ї годину зробила спробу втягти своїх брата і матір у деструктивну тоталітарну організацію. Вербування не вдалося, а через деякий час з оточення матері дівчаток до нас дійшла інформація про вражаючі витонченість методи, якими мати і «служителі церкви», що оточили її психологічно, «обробляли» і залякували дівчаток, щоб вони мовчали увесь цей час.

Чи можна уявити собі стан двох дівчат шести і семи років, на яких група дорослих людей практично цілодобово здійснює жорстокий психологічний тиск, а страх позбавляє їх можливості звернутися до рідних людей не те що по допомогу – навіть за співчуттям? При цьому вони знають, що попереду ще кілька років, протягом яких і батько, і бабусі згідно із законом навряд чи зможуть захистити їх від свавілля людей, що маніпулюють їхньою матір'ю.

Як Ви думаєте, як живеться дітям, які засинають під нестямні «молитви» няньки-сектантки, а сплять під магнітофонні записи «проповідей» Джойс Майер або оскаженілого «пастора» Максимова? Дітям різними способами намагаються прищепити ненависть до бабусі, дядька, батька. Думаю, що ніхто з тих, кого ця біда не торкнулася, не зможе уявити цей жах по-справжньому. Так само, як і не зможе уявити увесь той жах безсилля, що охоплює

люблячу своїх дітей людину, перед лицем реальної небезпеки нищення їх розуму і душі.

Це був страшний сон, у якому мені наснилося те, що снилося не тільки мені в цій країні: те, що згідно із законом ні я, ні інші родичі практично не можуть реально захистити дітей від свавілля обдуреної шахраями матері.

Я бачив це і знав, чого не можна робити – не можна сидіти і чекати допомоги. Ніхто не допоможе, навіть якщо схоче. Я намагався створити в дітей розумну несприйнятливність до харизматичного «марення», в яке намагалися занурити їхню свідомість. Я зберіг їхню здатність бачити брехню. Я зірвав спроби навчити їх ненависті до рідних людей. Зараз мати і сектанти не припиняють своїх спроб узяти під контроль свідомість дітей, роздуваючи в них гординю, жадання слави і грошей, одночасно прищеплюючи їм зневагу до школи, до навчання. Під різними приводами вони намагаються гранично скоротити час їх перебування в шкільному колективі.

І ще чого не можна робити. Не можна мовчати про своє горе. Про нього потрібно чесно розказувати всім, не розраховуючи на допомогу. Відкинувши недоречний сором, потрібно ділитися своїм сумним досвідом, допомагати іншим людям не потрапити в біду. А головне – не можна миритися з торжеством «хамів» і «глобальної системи брехні».

Як бачимо, цей батько повно і яскраво описав усю гостроту проблеми: і затьмарену свідомість своєї дружини, з якою довелося розлучитися; і жахливий стан дітей; і нелюдські умови їхнього життя; і домашній міні-концтабір, а головне – цілковиту безпорадність здорової частини родини в її прагненні допомогти дітям. Чесна сповідь батька – велика допомога дослідникам у їхній роботі. Далеко не кожен з нас у час випробувань здатний і має мужність для того, щоб поділитися з іншим своєю бідою.

Батькам, які звернулися за допомогою до психолога, діти яких опинилися в таких самих умовах, було запропоновано цю «сповідь» щоби оцінити, наскільки точно тут описано їх власну ситуацію. Усього до роботи було залучено 14 респондентів (батьки і бабусі). Відповіді відрізнялися тільки в тій частині, де зазначалася конкретна назва релігійної групи.

У всіх випадках ми спостерігали неадекватне, неприродне ставлення матері до своєї дитини: емоційна недоступність або повна байдужість до стану дитини – як емоційного, так і фізичного; дозвіл з боку матері на «психологічне катування» дитини (порушення режиму сну; харчування; залякування; дії, спрямовані на порушення емоційної та нервової збалансованості). Наслідки таких дій для дитини дошкільного віку – неадекватні емоційні реакції, пригніченість, агресивність, фізіологічні розлади, запори, відсутність апетиту, нічні страхи тощо.

Закритими для дослідження залишилися долі тих дітей, чий батьки удвох перебувають у деструктивних культурах та солідаризуються з їхніми виховними стратегіями.

Іноді в поле зору психологів потрапляють малюнки таких дітей. **Див.Рис.2.1**. Наводимо нижче приклад малюнка, який зробив десятирічний хлопчик під час літнього відпочинку у таборі. Діти малювали свій життєвий світ.

Вихователі знали, що батьки хлопчика належать до екзотичної релігійної групи із своєрідними педагогічними настановами щодо виховання дітей. Емоційний стан дитини, відображений на малюнку, зрозумілий без коментарів.

Рис. 2.1 Малюнок на тему «Світ, в якому я живу»

Автор малюнка восьмирічний хлопчик Андрій, батьки якого є адептами новітньої церкви харизматичного спрямування.

2.2.5. Результати інтерв'ю з тими, хто пережив стан культової залежності (ex-members)

Вдалося опитати 16 осіб, що є колишніми членами деструктивних тоталітарних організацій. У кожного своя особиста причина та своє пояснення такого факту біографії. Життєві кризи, самотність, незадоволеність суспільними процесами. Практично всі мали низький рівень самооцінки на момент вступу до культової

групи (респонденти самі оцінювали своє самопочуття). У всіх були амбітні, перспективні життєві плани до потрапляння у культові групи. Масштаби самих культових груп розподілялися від могутніх міжнародних корпорацій до тантричних гуртків на приватних квартирах. Час перебування під владою культу опитаних коливався від двох до п'яти років, а життєві плани в цей час абсолютно змінювалися. Хоча «гуру» належали до відгалужень різних за ідеологією та доктриною релігій, всіх їх чомусь об'єднувала теза про те, що в житті не важлива соціальна самореалізація, не важливі родинні зв'язки та обов'язки, а важливими і реальними є тільки стосунки з вчителем, що говорить від імені Бога. Тому в період перебування поблизу «гуру» ніхто з опитаних не мав ніяких планів щодо професійної чи сімейної самореалізації. Багатьох із них хвилювало одне питання: де взяти гроші на черговий суперсемінар? В той час ці люди мало чим відрізнялися від алкоголіків чи наркоманів. Завжди знаходився найпростіший метод – позбутися якихось цінних речей. Стосунки в батьківській сім'ї вони оцінювали як досить складні. З одного боку, неприйняття батьків, їх стилю життя та цінностей, а з другого – пошук схвалення з від інших людей зрілого віку, іншими словами, пошук «сурогатних батьків». Вихідці з культів називають різні причини того, що спонукало їх до приєднання до культової групи, а саме: відсутність досвіду, надмірна довірливість, фатальний збіг обставин, методи деструктивного тиску. Свій стан після культу вони характеризують як душевний біль, зневіру, моральне та фізичне виснаження. Головне, що вдалося з'ясувати, це те, що абсолютно всі опитані екс-культисти визнають свій стан у часи культу помилковим, неприродним для них, нав'язаним ззовні. Чимало з тих, хто згодився дати інтерв'ю, перебувають зараз у лавах антикультових організацій.

Тож не кожна людина, що своєю поведінкою порушує суспільно прийнятні норми та стандарти (як Христос, Будда чи Магомет), перебуває у стані переживання духовного просвітління і творчого екстазу. Така поведінка може бути наслідком зовсім інших

причин, коли потрібна фахова психологічна чи психіатрична допомога.

2.2.6. Результати аналізу документів та спостереження за культовою релігійною практикою

Як показав якісний аналіз змісту вмісту звернень звертань і скарг, основними причинами, що спричиняли невдоволення громадян діяльністю новітніх культів, є наступні:

1. Нав'язлива вербувальна і культова діяльність, що проводиться організаціями, фондами, духовними центрами за межами території культових споруд, у тому числі без дозволу влади.
2. Скарги одного з подружжя на погіршення сімейних стосунків, очевидним чином пов'язані із залученням партнера до культової організації.
3. Скарги на залучення до культової діяльності неповнолітніх дітей всупереч волі одного з батьків.
4. Скарги на погіршення стану психічного здоров'я родича, залученого в культову організацію, у тому числі зі спробами суїциду.
5. Скарги на оренду культами приміщень в учбових закладах Міністерства освіти і проведення там культових заходів, спроби запровадити їх у навчальний процес.
6. Скарги на організацію культами нелегальних «загальноосвітніх» шкіл.
7. Скарги на батьків, які не приділяють належної уваги дітям у зв'язку з членством в релігійній організації аж до відмови від виконання батьківських обов'язків.
8. Скарги на примусове встановлення розміру пожертвувань, шахрайство і здирство з боку лідерів культів, втрату коштів і майна.
9. Порухення громадського порядку так званими «домашніми групами» – гучна музика, «говір на мовах» і ін.

Протягом п'яти років проводилося спостереження за цілим рядом релігійних обрядів нетрадиційних церков. Далеко не кожне відвідування дало нам привід для кваліфікації даної релігійної групи як деструктивного культу, однак протягом п'яти років, впродовж яких тривало дослідження, нам довелося пересвідчитися, що всі види діяльності деструктивних культів, описані в першому розділі, спостерігаються і в Україні. Вітчизняне законодавство, що регулює відносини у релігійній сфері, не дозволяє назвати ці групи поіменно, оскільки всі релігійні групи за нашими законами мають рівні права. Доведення фактів деструктивного впливу окремих культових груп є справою юристів і не становить мети дослідження. Задля ілюстрації наведу психологічний аналіз заходу, що відбувся у Києві в Будинку художника, він був широко презентованим у інтернет-виданнях та інтернет-новинах як богослужіння «всесвітньо відомого служителя вивільнення Ансельма Мадубуко». У рекламних проспектах заявлялося про масові зцілення, які очікують тих, що прийдуть на це богослужіння. Будинок художника у самому центрі Києва був заповнений ущент. З надією на зцілення та оздоровлення люди привели своїх дітей віком від кількох місяців. Дійство почалося о 18.00 і відбувалося протягом наступних чотирьох годин. У спостереженні того вечора брали участь психолог-науковець Л. Гридковець та лікар-психіатр В. Спиридонов.

Сценарій заходу відповідав класичній схемі психологічної маніпуляції. Все богослужіння поділялося на два основних етапи: розігрів та дія, кожен із них закінчувався збиранням коштів.

На першому етапі створювалася спеціальна атмосфера довіри та єдності шляхом застосування спокійної музики і слів, що ніби занурюють людину в стан певного спокою і поступового відключення від зовнішніх подій. Ведуча одягнена у білу блузу та білі чобітки, що в класичних маніпуляціях використовується для привертання уваги глядачів, а в поєднанні з постійним ходінням по сцені з одного боку в інший створює ефект маятника, який вико-

ристовується на початку гіпнотичних сеансів. Для посилення ефекту періодично зверху спускалися шматочки яскравого паперу, що вловлюється переважно боковим зором і сприяє більш глибокому зануренню у підсвідомий процес взаємодії з провідником. Наступним кроком стала активізація присутніх шляхом використання гучної ритмічної музики і співу та посилення ритмічними потужними оплесками, що, наростаючи, поступово створюють ефект хвилі, яка ніби поглинає учасників і максимально активізує їхню емоційно-почуттєву сферу. Пісні підібрані таким чином, що дозволяють організаторам досягти ефекту створення єдиного спільного психологічного поля. Чергування в піснях ліричних куплетів з невідповідними їм музично-агресивними приспівоми дестабілізує психіку учасників, оскільки у фазі куплету відбувається налаштування на ліричні високі почуття, а у фазі приспіву – психіка піддається екстремальному шоківому впливу, що разом призводить до нестійкості психологічної системи людини, і аудиторія досягає емоційного стану, схожого за своєю суттю на стан особи, що перебуває на завершальній фазі грандіозного рок-концерту.

Презентація певної «науки» відбувається у гумористичному стилі, що послаблює здатність особистості до аналізу, а відповідно призводить до некритичного сприймання інформації. За допомогою гумористичних трактувань зал психологічно підготовлюється до «пожертв на розвиток благих діл». При цьому експлуатується не альтруїзм жертводавців, а їхня жадібність за рахунок акцентування на тому, що чим більше вони дадуть грошей, тим більше в них прибуде, а якщо вони прагнуть, щоб їх грошовий потік не припинявся, відповідно і їхні пожертви повинні бути постійними. Крім того, презентується нова друкована продукція і агітація придбати її, бо тільки цього разу є «виняткова можливість отримати авторський автограф».

На другому етапі «шоумени» прагнуть розчулити аудиторію, презентуючи історію про зцілення (в даному випадку мова йшла про жінку, яка багато років не могла зачати дитину). Активізуючи

у слухачів почуття жалю та співчуття до стражденної особи, простежуючи за шляхом боротьби, зневіри й «оновлення віри» за допомогою молитви даної церкви з досягненням бажаного результату, домагаються почуття впевненості у дієвості участі в цьому ритуалі. Крім того, другий етап є активатором наступних кроків, оскільки спрямовує думку учасників в напрямку пошуку власних проблем щодо здоров'я. Бо саме здоров'я є традиційною тематикою для експлуатації людської свідомості.

Основний наголос у даній презентації робиться на демонізації людських недоліків, вад і хвороб. Відповідно, позбавлені біологічної чи психологічної основи, хвороби переходять виключно в ранг духовних викривлень, які і береться зцілювати дана церква. Тут ми бачили застосування класичної схеми маніпулювання голосом: різкі переходи від півтонів до потужного гучного звучання, періодичне кількаразове повторення ключових слів (створення якорів). Відбувається активна взаємодія із залом, який спонукають повторювати окремі слова (7 разів, 5 разів) на кшталт «Алілуя», «Вірую», «Я готовий» тощо, тобто спільного говоріння, викрикування, організованого піднімання рук і вставання з крісел. Через особисте свідчення пастора створюється позитивний образ подібних дій і за межами богослужінь. Крім того, культивується думка самодостатності віруючого, тобто нав'язується ідея непотрібності чужої професійної допомоги у складних ситуаціях із здоров'ям, натомість відбувається процес повного узалежнення залу від оратора.

Для введення пастви у стан гіпнотичного трансу було застосовано метод візуалізації. Зокрема, на сцену були викликані пастори даної церкви і під гаслом «оновлення Святим Духом» введені у гіпнотичний транс (хто не увійшов у цей стан, успішно розігрували його).

Введення в цей стан супроводжувалося гучними вигуками, штовханнями та ударами, що сприяло входженню людей в транс, оскільки відомо, що психіка, яка вже перебуває в нестійкому стані,

за допомогою різкого активатора легко піддається будь-якій маніпуляції.

Наочний приклад пасторів є основою потужної сугестії для аудиторії. Ефект посилювався завдяки застосуванню традиційної гіпнотичної техніки відрахунку. Крім того, аудиторії були запропоновані вправи з глибокого дихання (тобто елементи холотропного дихання), що в умовах замкнутого, перенасиченого вуглекислим повітря посилює ймовірність виникнення галюциногенних переживань. Аудиторію постійно спонукали до різного роду реакцій на кшталт: «Не бійтеся кашляти – це з вас виходять демонічні духи». Процес загального кашляння розпочали два активатори із залу, що активізувало сугестивну настанову у більшості осіб. Сеанс закінчувався виведенням із гіпнотичного трансу, наверненням adeptів, а також експлуатацією людських потреб, зокрема у дітонародженні і накопиченні капіталу.

Пан Мадубуко на завершення дійства закликав усіх пасторів до спільного бізнесу, що не викликало ніяких нарікань з приводу того, що дана церква є свого роду успішним бізнес-проектом. Богослужіння завершилося черговою емоційно насиченою настановою до добровільної матеріальної пожертви.

Тож ми стали свідками того, як у процесі богослужіння були використані методи впливу на масову свідомість. Кожен з методів, що був застосований у процесі так званого богослужіння, не є методикою деструктивного впливу на особистість, бо всі вони використовуються у педагогічній, психотерапевтичній, концертній та й релігійній діяльності без негативних наслідків. Деструктивний ефект такого роду дійств досягається (усвідомлено чи ні) за рахунок інтенсивності використання методів соціально-психологічного впливу та адекватності їх використання з огляду на місце, умови, статус учасників і час.

Узагальнюючи результати власних спостережень соціально-динамічних процесів у неформальних та релігійних організаціях, ми дійшли таких висновків:

- 1) Бажаючи зберегти за собою статус затребуваних, деякі організації, користуючись кредитом довір'я людей, починають діяльність, спрямовану на розрив зв'язків людини з іншими значущими для неї суб'єктами взаємодії і замикання їх на себе. Таким чином, організація перестає виконувати функцію, надану їй соціумом, і починає працювати виключно на себе, розростається, деформує і паразитує на соціальній системі. Таким чином, ослаблюються природні сили людини як інформаційно-енергетичної системи. Потреба в опіці зростає, а значить зростає і потенціал залежності індивіда. Нормальні, конструктивні відносини людини з організацією відбуваються за принципом «попит народжує пропозицію». Ця формула відображає право людини на запит, прохання, ініціативу. Якщо у людини визріло бажання щось пізнати, значить і її здатність зробити це також дозріла. Врешті-решт, це і є свобода вибору. Порушення цього основоположного права відбувається шляхом прагнення окремих організацій інвертувати попит на себе. Тут ми маємо справу з феноменами психологічного насильства. Можна зробити висновок, що основними критеріями деструктивності діяльності організації є: прагнення розірвати зв'язки своїх членів з іншими організаціями і окремими людьми, замикаючи задоволення всіх життєвих потреб на себе.
- 2) Деструктивна тоталітарна організація намагається проникнути у всі сфери життя людини, руйнує її значущі природні зв'язки, підпорядковує життя людини цілям організації, порушує обмінні інформаційно-енергетичні процеси, не дає змоги для відновлення фізичних та моральних ресурсів. Тож спроби організації зруйнувати усталені емоційні зв'язки людини є індикатором деструктивності останньої.

- 3) В деструктивних тоталітарних організаціях руйнують головні опори людської особистості: почуття людської всеєдності, інстинкт самозбереження та свободу вольової дії. Людина без цих опор відривається від коренів колективного і від коренів індивідуального.
- 4) Надмірна згуртованість групи, викликана страхами з метою самозбереження, приводить до зменшення часової перспективи, звуження свідомості та порушення соціальної адаптації. Зловживання почуттями страху та пригнічення є шкідливим та небезпечним. З цього випливає, що застосовувана багатьма церквами практика душевного стриптизу є деструктивною.
- 5) Численні спостереження автора за діяльністю різних неформальних організацій протягом останніх 6 років дають право висловити впевненість, що будь-яка організація може звернутися до деструктивної і тоталітарної. В будь-якій групі або організації, заснованій не в рамках трудового законодавства або бізнесу, є висока вірогідність переродження в авторитарну групу. Особливо це трапляється в організаціях, створених за ідейними міркуваннями, у творчих колективах, осередках письменників, композиторів та художників. Особливо великі шанси сповзти до деструктивної у тієї організації, яка створюється на честь відомої людини за типом фан-клубу. До різних організацій ідеологічного характеру звичайно входять люди, які зазнають труднощів у діловій самореалізації, а іноді мають комплекс нереалізованості. Тому для них членство в організації є дуже значущим, й існує висока мотивація для боротьби за статус у ній.

Резюме.

Клінічна бесіда з членами сімей, в яких є залежний від культу, дала можливість виявити цілий спектр людських слабкостей, які можуть бути використані деструктивним культом як ре-

сурс експлуатації. Стало зрозуміло, що будь-який недолік або помилка у стратегіях сімейних стосунків, будь-яка омана у світогляді людини, будь-яка тимчасова слабкість чи розгубленість можуть бути використані деструктивним культом як ресурс поневолення людини. Реалізація батьками крайніх стратегій виховання – симбіозу (гіперопіки) і депривації – веде до виникнення культової психічної залежності у дитини в майбутньому. Наявність у свідомості людини ірраціональних вірувань і шкідливих міфів, помилок, незрілих думок про різні сфери життя є пусковим механізмом виникнення залежності. Культова психічна залежність або схильність до неї можуть переміщуватися з об'єкта на об'єкт: наркотики – алкоголь – релігія – боротьба з алкоголізмом. Комплекс нереалізованості особистості може виступати передумовою виникнення культової психічної залежності. Гіпертрофована потреба в психологічній захищеності теж може виступати передумовою виникнення культової залежності. Сильові особливості індивідуальності, такі як полезалежність – полenezалежність, теж можуть виступати передумовами виникнення залежності.

До психологічних «груп ризику» з погляду можливого потрапляння в культову залежність можна віднести «агресивних» (надмірно конфліктних), «авторитарних» (з підвищеними запитами у сфері владних стосунків), «депривованих» (які зазнали поневірян у дитинстві або зазнають їх тепер), «інфантильних» (соціально та психологічно незрілих), «тривожних» (з підвищеною схильністю до емоційних переживань) осіб. Особи з маргінальним статусом також належать до групи ризику.

Серед тих, хто звернувся за допомогою психолога, були такі, що скаржилися на представників традиційних релігій, лідерів неокультів та навіть на представників таких духовних практик, які існують на рівні дифузних груп (наприклад Рейки). Тож деструктивною може стати будь-яка культова практика, якщо лідер використовує її для власного самоствердження. Повне залучення у групи, які відділяються від основного суспільства (mainstream

society), веде до звуження рольового репертуару, до стискання мотиваційного поля і, врешті-решт, до деградації особистості та до залежності. Натомість реалізація залежних форм поведінки за допомогою прийнятних у культурі шляхів не веде до деградації особи (наприклад у професійній діяльності, що вимагає жорсткого підпорядкування).

Навмисний і не усвідомлений особою реципієнта деструктивний контроль свідомості з боку культової групи веде до виникнення культової психічної залежності, однак серед тих, хто звернувся за допомогою, не зафіксовано випадків психіатричних захворювань.

Соціально-культурне середовище, наповнене дезорганізуючими спонукальними стимулами, призводить до деформацій особистості, у тому числі розвитку культової психічної залежності. Відчуття соціальної аномії примушує багатьох шукати впорядкування життя в релігійних групах, за статусом яких можуть приховуватися і деструктивні тоталітарні організації.

У процесах проведення культових обрядів не виявлено технік деструктивного впливу на особистість. Всі техніки комунікативного та емоційного впливу, що застосовуються культурами, існують і функціонують в інших сферах соціальної взаємодії: у педагогіці, шоу бізнесі, рекламі, політичній діяльності. Деструктивний для особистості ефект виникає за рахунок надмірної інтенсивності застосування технік соціального впливу. Цим, мабуть, і пояснюється така стійка недоторканість саме цього виду зловживання для правоохоронних органів у цілому світі.

У результаті дослідження було з'ясовано, що до виникнення культової психічної залежності призводять психічні, особистісні, організаційні та етнокультурні чинники. До психічних чинників ми віднесли індивідуально-психологічні профілі особистості, суб'єктивну інтерпретацію в процесі соціального пізнання, індиві-

дуальні особливості суб'єктивної реальності індивіда (ідентичність, міфічна свідомість, правова свідомість, тоталітарна свідомість). До особистісних – пережите в дитинстві психологічне насильство та порушення соціальної адаптації особистості. До організаційних – деструктивний контроль свідомості. До етнокультурних – якість психосоціального середовища розвитку людини, гостроту протистояння культурної традиції та псевдокультури.

Культурна психічна залежність особистості як соціально-психологічний феномен – це дезорганізація особистості внаслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивних культур релігійного типу.

Культурна психічна залежність особистості як психотерапевтична проблема – це складний багатоаспектний деструктивний (саморуйнівний) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді втрати критичності мислення, адиктивних реакцій, порушення соціальної адаптації, синдрому емоційного вигорання при збереженні позірною відчуття суб'єктивного благополуччя. Культурна психічна залежність особистості є окремим випадком адикції нехімічного походження.

Феномен культурної психічної залежності є гаслідком зловживання і психологічного насильства в значущому міжособистісному спілкуванні людини.

Членство в культурі не обов'язково призводить до культурної залежності. Іноді такий досвід відіграє в подальшому житті людини роль щеплення для потужної стимуляції її морально-духовного імунітету. Перебування в умовах шаленого культурного тиску залишає у свідомості людини не тільки когнітивний, а й емоційний слід, який згодом стає розпізнавальною системою недоброчесних намірів з боку партнерів по спілкуванню.

Культурна залежність ніколи не з'являється без психологічного насильства з боку тих осіб, що зацікавлені у залежності, і без

готовності, довіри й відкритості самої людини. Це може бути результатом насильства в дитячому віці як артефакт авторитарних педагогічних зусиль, зловживання довірою і відвертістю дитини в процесі виховання, або це результат насильства в групі, зловживання довір'ям до лідерів і до релігійної спільноти.

Оскільки культова психічна залежність особистості виникає у взаємодії індивідуальних, групових та польових чинників, розробку концепції соціально-психологічних механізмів даного феномену доцільно здійснювати у категоріях мотиваційно-динамічних процесів.

Розділ 3. Концепція адиктивного потенціалу особистості

3.1. Соціально-психологічне трактування феномену психологічної залежності особистості (адикції)

Оскільки соціальна залежність притаманна людській особистості, бувають випадки її деформації, і тоді ми говоримо про феномени психологічної залежності, або адикції. Кожна культура виробила свої уявлення про природу деструктивної залежної поведінки особистості. Християнська мораль, наприклад, вбачає причини залежної поведінки, шкідливих звичок у гріховній суті людини. Залежній людині інкримінуються втрата сили волі та небажання позбутися згубної пристрасті. На початковому етапі занурення індивіда в залежність таке ставлення оточення може бути ефективним і функціональним, але пізніше позиція звинувачення, на жаль результатів не дає.

У другій половині ХХ ст. набула популярності концепція «хвороби», що пояснювала стан психічної залежності особистості. Поширилася думка про те, що як гіпертонік не несе відповідальності за свою хворобу, так і алкоголік не відповідає за свій алкоголізм. А втім, визнавши залежність важкою для лікування хворобою, більшість спеціалістів нині переконані, що людина повинна повсякчас чинити їй опір і нести відповідальність за своє життя.

Згідно із психоаналітичною моделлю залежності адиктивна поведінка є одним із проявів порушення особистісної динаміки, а індивідуальна схильність до залежної поведінки виявляється вже в перші роки життя. У рамках системно-особистісної моделі залежна поведінка розглядається як реакція на розлади в системі життєво значущих стосунків особистості.

У когнітивній психотерапії уявлення про залежність співвідноситься з тлумаченням особистісного розладу. Люди із залежним розладом особистості почуваються безпорадними і тому намагаються прив'язатися до більш сильної людини, яка забезпечила б їх засобами до виживання і щастя (*Beck, 1990*).

У межах даного підходу відповідно до вказівок в МКБ–11 розлад особистості залежного типу діагностується на підставі таких показань: нездатність приймати рішення без порад інших людей; готовність дозволяти іншим ухвалювати за себе важливі рішення; готовність погоджуватися з іншими через страх бути знехтуваним, навіть коли очевидно, що вони не мають рації; страх самостійно розпочати якусь справу; добровільна готовність до принизливих або неприємних вчинків, аби здобути підтримку і любов оточення; нездатність перебувати у самотності, готовність докласти чималих зусиль задля її уникнення; відчуття спустошеності або безпорадності в разі втрати близьких зв'язків; страх бути знехтуваним; уразливість, страх щонайменшої критики або несхвалення оточення (МКБ-11).

Л. Вурмсер нагадує, що термін «адикція» належить до юридичної сфери, оскільки спочатку він означав «засуджувати вільну людину до рабства за борги», тобто адикт (залежна особа) – це той, хто зв'язаний боргами. Тому в масовій свідомості поширилося метафоричне уявлення про адиктивну поведінку як про рабську залежність від якоїсь влади, непереборної сили, що примушує, яка зазвичай сприймається і переживається як така, що йде ззовні, будь то наркотики, сексуальний партнер, їжа, гроші, влада, азартні ігри – тобто будь-яка система або об'єкт, що вимагає від людини тотальної покори й добивається її. Така поведінка виглядає як добровільне підпорядкування (Wurmser, 1984).

Мусимо зауважити, що залежність і адикція належать до відносно нових для вітчизняної науки категорій. На початку дев'яностих вони з'явилися у складеному А. Личком і Н. Івановим словнику сучасної американської психіатричної термінології (Личко, Іванов, 1992, с. 63–84). Однак у публікаціях вітчизняних авторів розглядається майже виключно залежність від хімічних речовин. Водночас усе більш виразно виявляється тенденція до розширеного розуміння адикцій: разом з традиційними (так званими хімічними) все частіше згадуються нехімічні, так звані поведінкові

залежності. На наш погляд, найбільш виваженим є підхід до адикцій Ц. Короленка та Н. Дмитрієвої, які пишуть, що елементи адиктивної поведінки властиві будь-якій людині, яка намагається відійти від реальності шляхом зміни свого психічного стану. Проблема адикцій починається тоді, коли прагнення відходу від реальності, пов'язане із зміною психічного стану, починає домінувати в свідомості, стає центральною ідеєю, що проникає у життя, приводячи особу до відриву від реальності (Короленко, Дмитриева, 2000, с. 291–292).

М. Гріффіт пропонує критерії, що в сумі визначають залежність: пріоритетність (*salience*) – улюблена діяльність набула першорядного значення і переважає в думках, відчуттях і вчинках (поведінці); зміна настрою (*mood modificatio*) – стосується суб'єктивного досвіду людини і супроводить стан захопленості діяльністю (прикладом можуть служити стан емоційного підйому або, навпаки, здобуття спокою при переході до улюбленого заняття); толерантність (*tolerance*) – для досягнення звичного ефекту потрібне кількісне збільшення параметрів діяльності; симптоми розриву (*withdrawal symptoms*) – виникнення неприємних відчуттів або фізіологічних реакцій при втраті або раптовому скороченні можливостей займатися улюбленою діяльністю; конфлікт (*conflict*) – стосується всіх різновидів конфліктів: інтрапсихічних; міжособових (з навколишніми людьми), з іншими видами діяльності (робота, соціальне життя, хобі й інтереси); рецидив (*relapse*) – повернення до улюбленої раніше діяльності, іноді після багаторічного періоду абстиненту... (Griffiths, 2000, с. 211–218).

У наш час уявлення про адиктивну поведінку охоплює різні типи поведінки: сюди відносять наркотичну залежність та алкоголізм, тютюнопаління і пристрасть до азартних ігор, гіперсексуальність і трудовоголізм. Останнім часом до психологів-психотерапевтів часто звертаються з приводу залежності рідних і близьких від культових груп. Адиктивна поведінка характеризується широким

спектром патологічних проявів – від поведінки, що граничить з нормальною, до глибокої психологічної та біологічної залежності.

Суть адиктивної поведінки полягає в тому, що, прагнучи відгородитися від реальності, людина намагається штучним шляхом змінити свій психічний стан, що створює ілюзію безпеки, відновлення рівноваги. За даними клінічних психологів В. Менделевича і С. Соловйової, вибір адиктивної стратегії поведінки зумовлений передусім труднощами адаптації до проблемних життєвих ситуацій: це складні соціально-економічні умови, численні розчарування, крах ідеалів, конфлікти в сім'ї і на виробництві, втрата близьких, різка зміна звичних стереотипів. Реальність така, що прагнення до психологічного і фізичного комфорту не завжди можна зреалізувати. До того ж у наш час спостерігається надзвичайно стрімке зростання змін у всіх сферах суспільного життя. Кількість рішень, які сучасній людині доводиться приймати за одиницю часу, постійно зростає (Менделевич, 1975).

Отож адиктивна особа обирає свій унікальний, однак дуже односторонній спосіб виживання – відхід від проблем. Природні адаптаційні можливості адикта порушені вже на психофізіологічному рівні. Першою ознакою цих порушень є відчуття психологічного дискомфорту. Психологічний комфорт може бути порушений з різних причин – як внутрішніх, так і зовнішніх. Перепади настрою завжди супроводжують наше життя, але люди по-різному сприймають ці стани і по-різному на них реагують. Одні готові протистояти викликам долі, брати на себе відповідальність за те, що відбувається, й ухвалювати рішення; інші ж насилу переносять навіть короточасні і незначні коливання настрою і психофізичного тону. Такі люди мають низький поріг перенесення фрустрацій. Як спосіб відновлення психологічного комфорту вони вибирають адикцію, прагнучи штучно змінити свій психічний стан, отримати суб'єктивно приємні емоції. Таким чином створюється ілюзія розв'язання проблеми. Цей спосіб «боротьби» з реальністю

закріплюється в поведінці людини і стає стійкою стратегією взаємодії з дійсністю.

Адиктивні особи не викликають співчуття оточення, оскільки складається враження, що вони живуть за чужий рахунок, паразитують на інших, що не так далеко від істини. Але біда в тому, що за власним бажанням, без сторонньої допомоги адиктивні особи не здатні нічого змінити. Привабливість адиктивного способу життя для інфантильної особи в тому, що він є шляхом якнайменшого опору. «Створюється суб'єктивне враження, що, таким чином звертаючись до фіксації на якихось предметах або діях, можна не думати про свої проблеми, забути про тривоги, усунути від важких ситуацій, використовуючи різні варіанти адиктивної реалізації» (Короленко, 1991, с. 8–15).

Зміни настрою за адиктивним механізмом можна досягти, застосовуючи різні адиктивні агенти. До таких агентів належать речовини, які здатні змінювати психічні стани: алкоголь, наркотики, лікарські препарати, токсичні речовини.

Штучної зміни настрою можна добитися також і зануренням у якісь види активності: азартні ігри, комп'ютерне спілкування, секс, об'їдання або голодування, робота, тривале прослуховування ритмічної музики, участь у нескінченних культових ритуальних діях. При надмірному зануренні у якусь діяльність, що виглядає як більш м'який вплив порівняно із застосуванням хімічних речовин, теж розвивається психологічна залежність. Ще раз підкреслимо, що описані вище види психологічного впливу об'єднують спільні адиктивні механізми. Руйнівний для індивіда вплив адикції виявляється в тому, що в цьому процесі емоційні відносини, зв'язки встановлюються не з іншими людьми, а з неживими предметами або явищами. Натомість емоційні стосунки з людьми втрачають свою значущість, стають поверховими. Спосіб адиктивної реалізації із засобу досягнення поступово перетворюється на мету. Короленко наголошує, що відволікання від сумнівів і переживань у важких ситуаціях періодично потребують усі, «але в разі адиктивної

поведінки воно стає стилем життя, у процесі якого людина опиняється в пастці постійного відходу від реальної дійсності» (Короленко, 1991, с. 8–15).

Форми адикції можуть змінювати одна іншу, що робить ілюзію розв'язання проблем ще стійкішою і сильнішою. Це небезпечно не тільки для самого адикта, а й для тих, хто його оточує. Адиктивна реалізація заступає дружбу, любов, інші види емоційних стосунків людини. Вона поглинає час, сили, енергію та емоції до такої міри, що адикт «виявляється нездатним підтримувати рівновагу в житті, долучатися до інших форм активності, отримувати задоволення від спілкування з людьми, захоплюватися, розвивати інші сторони особистості, виявляти симпатії, співчуття, емоційну підтримку навіть найближчим людям» (Короленко, 1991, с. 18).

Для адикта міжособистісні стосунки є дуже непередбачуваними, оскільки вони вимагають великих зусиль, чималих емоційних витрат, напруги та розумової діяльності. Натомість для адиктивної особи, що має вразливе Его і переживає комплекс нереалізованості, взаємодія з неживими речами, предметами і видами діяльності є завжди передбачуваною, а ефект досягнення комфорту при цьому майже завжди гарантований. Неживими предметами легко маніпулювати, тому зростає впевненість у здатності контролювати ситуацію. Неприпустимим є те, що маніпулятивний стиль переноситься на сферу міжособистісних контактів. Таким чином у взаємодії адиктивної особи зі світом відбувається специфічна переорієнтація: до неживих агентів адикції вона ставиться як до живих, а до живих людей – як до предметів.

Завершимо огляд підходів до вивчення психологічних особливостей адиктів переліком, розробленим Ц. Короленко і Т. Донських, які виділяють такі особливості поведінки адиктів у міжособистісних стосунках: підвищена уразливість щодо труднощів, пов'язана з настановою гедонізму (прагненням негайно отримати задоволення, реалізувати свої бажання); поверховий характер со-

ціабельності та її обмеженість у часі, що поєднуються із загостреним бажанням справити на оточення позитивне враження; відхід від відповідальності в ухваленні рішень і звалювання її на інших; тривожність у адиктів тісно пов'язана з комплексом неповноцінності, залежності. Особливість полягає в тому, що в кризових ситуаціях тривожність може відступати на другий план, тоді як у звичайному житті вона може виникати без певних причин або через події, що не є дійсним приводом для переживань (Короленко, Донських, 1990, с. 57).

Адикт відгороджує себе від засвоєння загальнолюдського досвіду, соціальних норм, цінностей. Він, навпаки, відмовляється збагачувати свій життєвий досвід, порушуючи тим самим найважливіші функції людського спілкування. Звідси взаємні труднощі в процесі спільної діяльності адикта з іншими людьми. Потреби в самопізнанні і самоствердженні особи з адиктивними схильностями реалізують перш за все у своїх контактах з адиктивними агентами, але не в спілкуванні. Про адиктів можна сказати, що пошук джерел упорядкування внутрішнього світу не виходить за межі адиктивної реалізації. Разом із дисфункціональними процесами в спілкуванні порушуються, спотворюються і втрачають цінність такі значущі механізми міжособистісної перцепції, як ідентифікація, емпатія, рефлексія. Отже, втрачається здатність ставити себе на місце партнера, співпереживати, уявляти, яким сприймають тебе оточуючі.

Клінічні психологи виокремлюють різні види адиктивної поведінки як фармакологічного, так і нефармакологічного характеру. Вони є серйозною загрозою для здоров'я (фізичного і психічного) не тільки самих адиктів, а й тих, хто їх оточує. Значної шкоди завдається міжособистісним стосункам. Разом з екологічними проблемами навколишнього середовища адиктивна поведінка стає реальною проблемою екології особистісних ресурсів, які є важливою ланкою в повноцінному функціонуванні суспільства і подальших його перспективах.

О. Кочарян, В. Коровицька, аналізуючи проблему єдності залежних розладів, прийшли до таких висновків:

- під залежними розладами розуміють достатньо широке коло поведінкових розладів, все ще далеке від розв'язання таємниці їх етиопатогенезу;
- спроби розглянути всі види залежності як єдині за патогенетичними механізмами є недостатньо переконливими;
- психологічні механізми формування залежності є більш варіативними, ніж фізіологічні (Кочарян, 2005).

Отже, адикт обмежує свої основні потенціали, що характеризують людину як особистість: комунікативний, пізнавальний, морально-етичний, творчий і естетичний, тому прагнення усунути від проблем та ілюзія комфорту прирікають його на застій, неспроможність або й повний крах особистісного розвитку. Люди, що оточують адиктивну особу, починають переживати, виявляють усе більшу незадоволеність з приводу такої поведінки; частішають і посилюються конфлікти. Намагаючись уникнути скрутних конфліктних ситуацій, адикт, навпаки, усе більше розширює зону конфлікту і збільшує частку невирішених проблем, значною мірою ускладнюючи життя і собі, і близьким.

3.2. Модель формування адиктивного потенціалу особистості

Виникнення та поширення залежностей нефармакологічного типу (інтернет-залежність, невротичне кохання, трудовголізм, культова залежність) примушують науковців шукати нові підходи до осмислення причин виникнення цього явища.

Розглянувши в цьому розділі формування рівневих механізмів, на яких базується організація цілісної поведінки індивідуума, ми зможемо дослідити афективні механізми виникнення схильності особистості до адикції. Щоб краще зрозуміти витоки цього явища, розглянемо розлади афективної регуляції як передумову

адикції, оскільки відомо, що ключові проблеми залежності пов'язані з функціонуванням афективної сфери особистості.

Спираючись на класичні роботи О. Леонт'єва (Леонт'єв, 1975), П. Фреса та Ж. Паже (Фресс, Пиаже, 1966), І. Ізарда (Изард, 1980), Я. Рейковського (Рейковский, 1979), будемо розглядати емоції як процес, що організовує поведінку, а також враховувати властивість вибіркового впливу емоцій на пізнавальні процеси.

Згідно з Г. Крісталом, афект містить у собі низку компонентів: когнітивний (поточна життєва ситуація та оцінювання самого себе разом із спогадами, що виникають резонансно); експресивний (мімічні та інші невербальні реакції); гедоністичний (задоволення, біль, страждання, мотивація задоволення). До активуючих аспектів афекту учений відносить безпосередній вплив на рівень активності і швидкість реакції організму (Кристал, 2000, с. 86).

Згідно з потребоно-інформаційною теорією П. В. Симонова, емоція є віддзеркаленням у мозку людини чи вищих тварин якоїсь актуальної потреби (її якості і величини) й вірогідності (можливості) її задоволення, яку суб'єкт мимовільно оцінює на основі вродженого і раніше набутого індивідуального досвіду. У наведеному вище визначенні представлено і те, що породжує потребу, і те, що відображає вірогідність її задоволення. Емоція відображає предмети і події навколишнього середовища крізь призму актуальних потреб суб'єкта, звідки й впливає категорія значущості цих предметів і подій, їх суб'єктивна оцінка (Симонов, 1987).

Отже, поряд із когнітивним аспектом стороною розвитку, формуванням навичок існує й інша, не менш важлива, лінія особистісного розвитку, значущість якої ми хотіли б тут особливо підкреслити, – це формування у дитини психотехнічних прийомів емоційної організації поведінки, вироблення афективних стереотипів, на основі яких організовується поведінка людини в подальшому житті.

Відомо, що будь-яка форма поведінки, будь-який поведінковий акт спираються на якийсь конкретний афективний механізм. Цей механізм забезпечує: з одного боку, необхідний для розв'язання певної етіологічної задачі рівень вибірковості поведінки, її цілеспрямованість, а з іншого – належний рівень афективного тону, стійкості. Жоден новий спосіб поведінки не може бути нав'язаний дитині, якщо при цьому він не буде афективно забезпечений. Дитина не в змозі сприйняти і засвоїти новий зразок поведінки, якщо афективні механізми, на які повинен спиратися цей зразок, не сформовані. Іншими словами, розвиток та ускладнення поведінки дитини завжди пов'язані з розвитком відповідного нового рівня афективної організації.

За термінологією Л. Виготського, в онтогенезі структури кожного з рівнів афективної регуляції спочатку мають бути екстеріоризовані, а потім засвоєні та автоматизовані, щоб стати базою подальшого афективного розвитку. При цьому стимулом-засобом для опанування структур кожного рівня є абсолютно різні (специфічні для кожного рівня) способи дії, які засвоюються дитиною як індивідуальні психотехнічні прийоми і, таким чином, закріплюють певний афективний механізм (що відповідає одному з рівнів афективної регуляції) (Виготский, 1984). Тобто, можна стверджувати, що афективна сфера людини так само, як і когнітивна, проходить тривалий шлях культурного розвитку та соціалізації. З цього погляду організація поведінки дитини – це перш за все формування структур кожного з рівнів афективної регуляції і налагодження взаємодії між ними. Життєво необхідні афективні структури психіки дитини формуються завдяки виробленню відповідних стереотипів афективної поведінки. Отож формування емоційної сфери в дитячому віці є процесом, який вимагає алгоритмічної точності й систематичних зусиль та постійного емоційного тепла з боку дорослих.

Несприятливі умови формування емоційної сфери спричиняються до різних розладів афективної сфери і розбалансування, в

тому числі і до адикції. Такі розлади утворюють своєрідний цілісний комплекс, адиктивний потенціал, спрямований на деструктивні форми соціально-психологічної адаптації.

До несприятливих умов формування емоційної сфери слід перш за все віднести дитячу травму. Цей тип травми належить до раннього періоду життя і пов'язаний не з відчуттям безпорадності і капітуляції, а з природою дитячих афектів і з природою інфантильної, незрілої психіки. Психічна травматизація немовляти відбувається, коли мати, яка зазвичай оцінює емоційну реакцію дитини як прохання про допомогу і дає негайну конкретну відповідь, виявляється неадекватною і не в змозі заспокоїти дитину. Інфантильна психічна травма передчасно перериває ілюзію симбіозу, яка, судячи з усього, має велике значення, незважаючи на те, що новонароджена дитина здатна впізнавати свою матір вже з першого дня і сприймати її як інший об'єкт. Пережитий дистрес, повторні травмувальні ситуації призводять до уповільнення розвитку дитини й переходу її в стан відчуженості та апатії. Тому інтенсивний дитячий афект, навіть за достатньо сприятливих умов його перебігу, є найбільшою загрозою гармонійному розвитку та адекватній самореалізації особистості в дорослому житті.

Г. Крістал вважає, що дитячі травми накладають глибокий відбиток на все подальше життя людини. Їх можна розпізнати за такими ознаками: страх індивіда перед будь-якими афектами, глибока недовіра до всіх людей, очікування «кінця світу», глибока переконаність у нетривалості, скінченності стану благополуччя. Такі люди схильні до сильного гальмування всіх функцій, спрямованих на турботу про себе; вони потребують когось, хто допоміг би їм «пережити цю ніч». Часто у них спостерігається алекситимія та ангедонія у важких формах. Головне, що ніхто із старших членів сім'ї навіть не здогадується про те, що у стосунках з дитиною щось було не так. Те, що для малюка було справжнім пеклом, для дорослих могло бути лише частиною виховних заходів (Крістал, 2000).

Хоч страх, тривога і гнів є активувальними емоціями, однак коли суб'єкт під тиском небезпеки, відчуючи свою безпорадність, капітулює, афект змінюється на кататонічну реакцію, що знаменує собою виникнення травматичного стану – суб'єкт відмовляється від боротьби, припиняє чинити опір, стає покірливим, ніби впадає в стан заціпеніння. Чим більше він підкоряється чужим наказам, чим більше відчуває безпорадність, тим глибше, повніше і незворотніше розвивається стан покірності, що нагадує транс. Поглиблення травматизації призводить до втрати людиною чутливості до болю і хворобливих відчуттів, відтак поступово звужується когнітивна сфера, загальмовуються процеси сприймання, запам'ятовування і пригадування, спостереження, урештірешт, вона стає неспроможною розв'язувати проблеми, продукувати думки і планувати майбутнє. Такий стан отримав назву «психічного відключення» (Лифтон, 2004).

Так, відчувши страх або тривогу перед небезпекою, яка невластиво насувається, оцінивши її від початку як непереборну, доросла людина розуміє, що загроза неминуча, украй небезпечна і деструктивна, що ситуацію змінити неможливо, відтак її афект змінюється зі страху на кататонічну реакцію (Кристал, с. 112). Така реакція є частиною первісного патерну виживання, властивого практично всім тваринам, прикметно, що цей капітулятивний патерн містить безболісний самодеструктивний механізм.

Отже, як свідчать останні дані, не тільки дитячі травми, а й катастрофічні обставини життя людини в дорослому віці можуть призвести до незворотних процесів дезорганізації та деградації особистості. Якщо узагальнити результати досліджень В. Франкла, Х. Арендт, Дж. Ліфтона і Г. Крістала, які вивчали особливості впливу на людину неволі та психологічного насильства в концентраційних таборах під час Другої світової війни, то можна дійти висновку, що свобода особистості є не тільки етичним поняттям. Усвідомлення і суб'єктивне переживання свободи є основною пе-

редумовою соціальної адаптації та біологічного виживання людини. Оскільки переживання свободи можна віднести до розряду духовних потреб людства, то маємо також і підтвердження висновку В. Франкла про первинність духовно-сислової сфери для виживання індивідуальності у соціокультурному просторі.

З позицій психоаналізу механізм виникнення адикції, запропонований Г. Крісталом, виглядає так: важкий дистрес, виснажлива хвороба або брак материнської турботи супроводжуються такою болісною, нестерпною емоційною реакцією, що немовлята вимушені якимось рятуватися, тому й «відключають свої почуття» (Кристал, с. 80–118).

Відтак афективний механізм викристалізовується, втрачає свою пластичність, набуваючи автоматизму. У дорослої людини це виявляється у неусвідомлених потягах до компульсивних дій, в утриманні надмірної реакції на певний афект або у формі алекситимічного недиференційованого афективного стилю (регресія форми афекту, що робить його непридатним для виконання сигнальної функції; стирається грань у сприйманні живих людей і речей). При цьому незмінно повторюється одна і та сама розв'язка, що прирікає людину на нестерпні муки.

Е. Сєбшн вважає, що основний дефект адиктивного пацієнта – у його нездатності бачити в собі цілісну, самодостатню, впевнену в собі особистість, занижена самооцінка. Тоді адиктивна особа кидається на пошуки хімічних речовин, що дають ілюзію звільнення від внутрішніх переживань, або поринає в діяльність, здатну примирити її з примітивним об'єктом її амбівалентної прихильності (Сєбшн, 2000, с. 18).

На думку Р. Мея, межа між «нормальним» і «невротичним» проходить там, де активність стає компульсивною (коли людина вимушена діяти, але робить це не за власним бажанням, а скоріше тому, що в такий спосіб вона звичайно заглушує тривогу). Прик-

ладом можуть бути компульсивна робота, алкоголізм, компульсивна сексуальна активність. Мотивом тут є вже не сама діяльність, а її зовнішній ефект (Мэй, 2001 с. 155).

Нормальне функціонування психіки передбачає такий рівень афектів, який дає особі можливість одержувати від них максимум інформації. «Сутність нормальності – це гнучкість на протипагу застиганню поведінки в патернах незмінності, характерних для кожного прояву невротичного процесу, чи в імпульсах, меті, діях, думках, чи у відчуттях. Змінюється вільне поведінкове явище чи ні – залежить від природи комплексу сил, які спричинили його. Жоден момент поведінки не можна вважати невротичним, якщо процеси, які привели його в рух, не зумовлюють його автоматичного повторення незалежно від ситуації, корисності або наслідків дії. Усе, що спричинено свідомим і передсвідомим, є «нормальним», а все, що спричинено несвідомим, є «аномальним» – оскільки автоматичне» (Lawrence, 1954, с. 182).

Нестримна компульсивна діяльність, зрозуміло, не є посправжньому творчою або такою, що забезпечує повну реалізацію здібностей особистості. Не спрямована вона і на розв'язання проблеми, яка спричинила напругу. Питання полягає в тому, чи може така активність ослабити напругу, не розв'язавши конфлікт, що лежить в її основі. Якщо конфлікт залишається, то до такої діяльності доводиться вдаватися досить часто. У цьому випадку йдеться про виникнення неврозу нав'язливих станів. Так Р. Мей пояснює відмінність між конструктивними і деструктивними способами зниження тривожності (Мэй, 2000, с. 302).

Здатність переносити емоції у всій їх цілісності, не ізолюючи «когнітивне» від «експресивного», формується порівняно пізно і не зводиться до однієї функції Еґо. В основі такої здатності лежить поєднання багатьох рис особистості, ряду внутрішніх функцій і чинників. Слід також мати на увазі кількісну характеристику афекту, тобто його граничну інтенсивність, яку може витримувати людина за певних умов. Якщо людина наближається до граничної для

неї межі інтенсивності або тривалості афекту, виникає потреба діяльності, яка давала б змогу уникнути свідомої регуляції емоцій або блокувати їх. Так, усім відома непосидючість дітей в очікуванні приємної чи хвилюючої події. А втім, це властиво і дорослим.

Саморегуляція в переживанні афекту, звичайно, є частиною нормального ставлення до цього феномена, а втім, багато подібних захистів використовуються для підтримки нормального перебігу психічних функцій. Опанувавши різноманітні форми поведінки, людина підсилює свою здатність переносити афекти. Ця думка підтверджується результатами досліджень Е. Зетцель, яка підкреслювала, що розвиток емоційної стійкості – це процес, що триває протягом усього життя (Zetzel, 1970).

Отже, нормальний розвиток людини неможливий без узгодженої діяльності когнітивних та афективних структур її психіки. Механізми психологічного захисту діють як на когнітивному, так і на емоційному рівні, але когнітивний рівень більшою мірою залежить від соціальних настанов, які не завжди збігаються з глибинними потребами індивідуума.

Механізми захисту дотичні до всіх трьох сфер особистості – психофізіологічної, соціокультурної та ціннісно-сислової – і в кожній з них вони заломлюються по-своєму. Цей взаємозв'язок розвивається поступово – у соціальній взаємодії, яка й стає каталізатором (провокатором) розгортання індивідуальної психіки. На певних етапах розвитку індивідуальності соціальний тиск може перевищувати силу впливу, необхідну наразі для формування особистості. Таке перевищення можна назвати зловживанням, або психологічним насильством. При цьому механізм захисту руйнується. Метафорично це схоже на поломку терезів при спробі зважити вантаж, вага якого перевищує вантажопідйомність терезів. Буквально – пружина розтягується і втрачає еластичність, тому не може більше використовуватися за призначенням. Емоційна сфера людини теж повинна бути пластичною, чутливою. Несформованість

у людини здорового механізму чутливості до емоційних впливів призводить до різних форм саморуйнівної, аутоагресивної поведінки. У кожному випадку адикції спостерігається саморуйнівна поведінка, що пов'язано з порушенням дії механізмів психологічного захисту. У зв'язку з цим в нас виникло припущення, що на різних етапах особистісного розвитку існують загрози виникнення різних типів залежності.

Розвиток особистості ми, вслід за К. Левіним, Л. Виготським, розглядаємо у зв'язку з динамікою провідних потреб і провідної діяльності та новоутвореннями певного віку. З цієї позиції адиктивний потенціал особистості формується в результаті фрустрації провідних, найбільш значущих потреб певного вікового періоду. Передумовою формування адиктивного потенціалу є зазвичай емоційна травма – як дитяча, так і доросла (Ліщинська, 2013).

Адиктивний потенціал особистості формується в результаті фрустрації провідних, найбільш значущих потреб певного вікового періоду. Тому і адиктивна поведінка особистості виявляється по-різному.

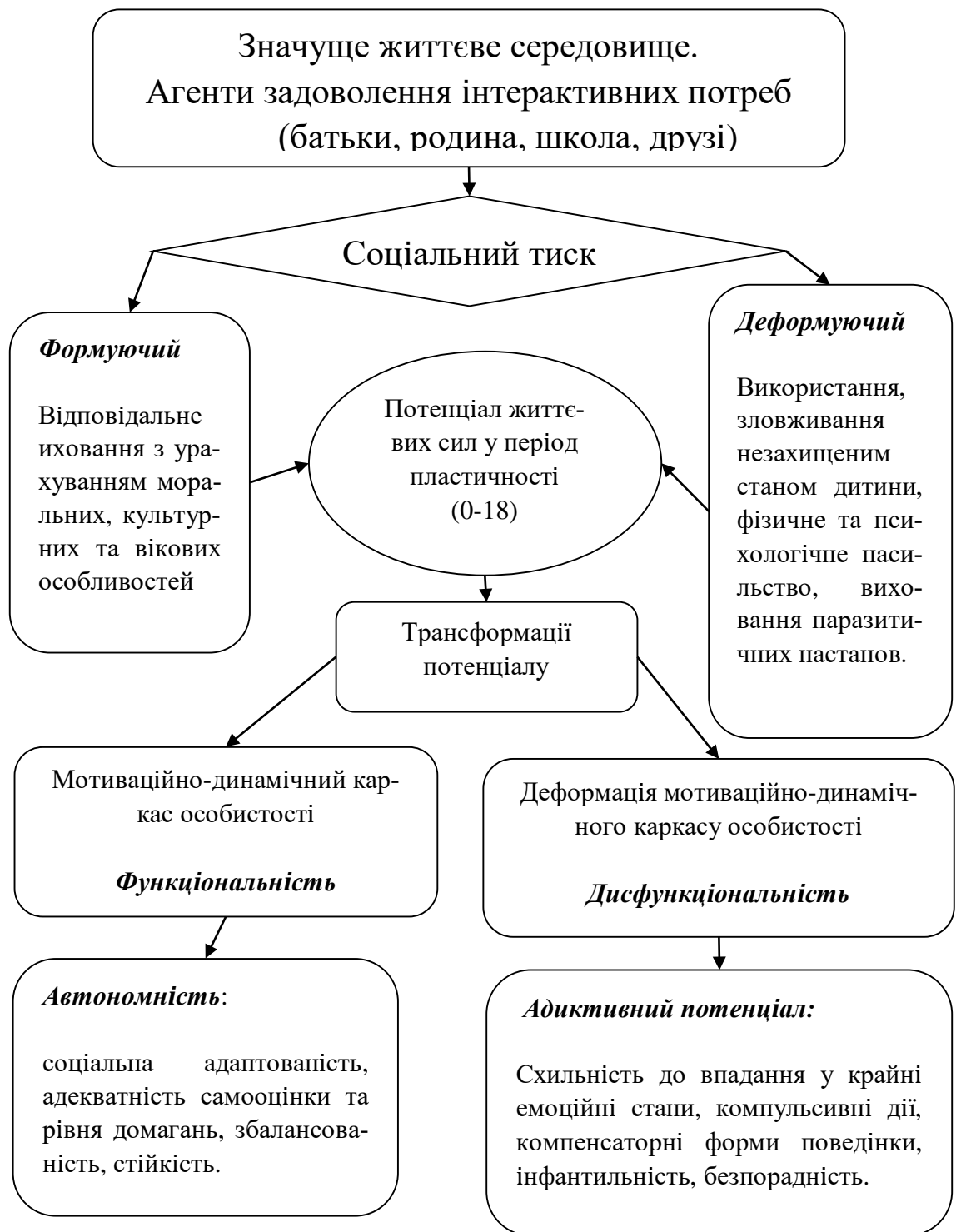
Порушення, пов'язані з неналежним задоволенням базових людських потреб у безпеці (психофізіологічний рівень особистості), можуть проявлятися як адикція до їжі і до сексу. Відомо, що переїдання – поширена проблема дитячого віку.

Порушення, пов'язані з неналежним задоволенням соціальних потреб особистості (соціально-культурна сфера особистості, або Его), виявляються як труднощі із самооцінкою і соціальною самореалізацією, а наслідками можуть бути алкоголізм, наркоманія, геймлінг – типові підліткові проблеми.

Порушення, пов'язані з неналежним задоволенням духовних потреб людини (ціннісно-смісловова сфера), в юнацькому віці можуть бути найбільш травматичними з погляду формування особистості, її деформації, а наслідком може стати культова залежність, душевне рабство, трудоголізм – соціально-психологічні проблеми дорослої людини.

Отже, такі різні на перший погляд психологічні проблеми, як наркотична залежність, алкоголізм, тютюнопаління, пристрасть до азартних ігор, гіперсексуальність, трудоголізм, а також культова залежність мають у своїй основі спільні механізми, до яких належать наслідки переживання індивідом дитячих емоційних травм та дорослих катастрофічних травм, що пов'язано з неналежним задоволенням базових потреб відповідного етапу формування особистості. Тому ми говоримо про наявність такого соціально-психологічного феномену особистості, як її адиктивний потенціал.

Адиктивний потенціал особистості – це специфічні індивідуальні передумови адиктивної самореалізації, які найчастіше розвиваються на основі деформації особистісного досвіду, психофізіологічних дефектів, невирішених адаптаційних, емоційних та характерологічних проблем. Зазвичай адиктивний потенціал особистості формується в результаті депривації і фрустрації провідних, найбільш значущих потреб певного вікового періоду (потреба у безпеці для дитячого віку, у соціальній взаємодії особистості – для підліткового, у самовизначенні – для юнацького) (Ліщинська, 2013).

Рис. 3.1 Мотиваційно-динамічна модель формування автономної або залежної особистості

Закладений природою особистий енергетичний потенціал прагне реалізації. І кожен досягає цього залежно від умов, які склалися у реальних життєвих обставинах. Розглянемо спочатку ті, що

сприяють нормальному ходу реалізації життєвих потенцій. По-перше, для цього потрібне відповідне виховання. Не вдаючись у деталі, зупинимось на його стратегічних напрямках. Життя у сім'ї повинно давати дитині відчуття психологічної захищеності від утиску, почуття власної гідності, усвідомлення самоцінності. Чільне місце тут посідає батьківська любов у поєднанні з розумінням того, що дитина – це окрема самостійна особистість, у якої попереду ціле життя, реалізація якого не обов'язково пов'язана із завданнями та цілями батьків. У період пластичності, що триває від народження та приблизно до закінчення ранньої юності (18 років), відбувається трансформація потенціалу життєвих сил. Саме в цей час вибудовується мотиваційно-динамічний каркас особистості. Тобто формуються своєрідні лінії напруги та закріплюються ієрархії цінностей, розподіляються сили таким чином, що напрацьовуються стереотипи почерговості задоволення потреб. Формуються критерії вибору пріоритетної потреби. Значуще життєве середовище особистості, яке складається з агентів задоволення її інтерактивних потреб, до яких зазвичай належать батьки, родина, школа, друзі здійснює на неї певний соціальний тиск. Трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог соціально позитивних груп шляхом драматизації і подолання внутрішніх бар'єрів веде до розвитку і реалізації людського потенціалу. Соціальний тиск буває формувальним і деформувальним. Формувальний тиск передбачає відповідальне виховання з урахуванням моральних, культурних та вікових особливостей підопічного. Внаслідок такого стилю стосунків у дитини чи юнака поступово формується соціальна адаптованість, адекватність самооцінки та рівня домагань, збалансованість, стійкість, автономність.

Рух по лівому краю графічної моделі (Див.Рис.3.1.)

показує шлях формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості. Останній не можна зводити до емоційної чи до вольової сфери людини, бо він формується в результаті взаємодії окремих елементів названих сфер у процесі переживання ситуацій, що

вимагають посильного інтелектуального, фізичного та емоційного напруження.

Формування мотиваційно-динамічного каркасу особистості відбувається у дошкільному та молодшому шкільному віці, тому найперше значення має сімейне виховання та навчання у молодшій школі. Саме в цей час може так статися, що не відбудеться необхідного соціально-виховного тиску для закріплення структури каркасу, або в структуру мотиваційно-динамічного каркасу дитини дорослий вмонтовує себе і тим самим залишає «вакантне» місце у внутрішньо-особистісному просторі дитини для чужорідного стимулятора. Тож соціально-психологічна компетентність та функціональність у майбутньому залежать від міри сформованості мотиваційно-динамічного каркасу особистості.

Рух по правому краю графічної моделі показує шлях формування адиктивного потенціалу особистості. Унаслідок переживання окремих психотравмуючих подій та неадекватних виховних стратегій дітьми засвоюються патерни компенсаторної поведінки, а потім закріплюються, кристалізуються і стають індивідуальними рисами дорослої людини. Тут спостерігається і славнозвісний синдром вивченої безпорадності М. Селігмана.

Поряд із повноцінними конструктивними сімейними стосунками в процесі взаємодії дитини та сім'ї можна спостерігати і зловживання батьківськими ролями.

У батьків бувають неадекватні настанови щодо дитини, так, дехто з них вважає, що дитина – їх власність, честь їх сім'ї, мамина або татова радість, шанс для втілення своєї власної екзотичної педагогічно-світоглядної системи або реалізації своєї дитячої мрії.

Іноді інфантильність батьків призводить до того, що вони конкурують з дитиною за увагу та привілеї з боку інших членів родини, часом дитині відводиться роль конкурента у фізичному виживанні. Окреме місце займають деформації, що виникають

унаслідок деспотизму, жорстокості або емоційної недоступності батьків-алкоголіків чи наркоманів.

Всі перераховані ознаки токсичного батьківства призводять до того, що дитина, будучи ще несформованою особистістю із незрілою емоційно-вольовою сферою, вимушена напружуватися та шукати не завжди адекватні з точки зору здорового розвитку особистості способи компенсації цих надмірних напружень. Внаслідок таких подій по-перше відбувається перевитрата душевних сил дитини, по-друге, закріплюється нездоровий механізм емоційної взаємодії.

Інша неадекватна батьківська настанова полягає у ставленні до дитини як до іграшки або як до потенційно неспроможної істоти і виявляється у прагненні забезпечити дитину всім необхідним на все життя, таким чином забезпечивши і собі постійне місце в її житті. Внаслідок такої взаємодії з сімейним полем людина виростає не здатною до напруги соціокультурного поля. В неї не формуються функціональні механізми соціальної дієздатності.

Часто батьки прагнуть зберегти симбіотичний зв'язок зі своїми дорослими дітьми. Це продиктовано тим, що багатьом батькам страшно втратити увагу дітей, а головне – їм хочеться зберегти свою владу і значущість. У дітей формується готовність прилаштуватися в житті ще до когось, окрім батьків, наприклад, до батьків чоловіка чи дружини. В наш час можна спостерігати, як батьки молодят ведуть нескінченні розмови про матеріальні потреби дітей, про те, що їм потрібно купити і коли. Ці розмови їх сильно надихають і зближують, підвищують їх значущість в очах одні одних і в очах дітей. Навіть найсамостійнішим молодим людям несила чинити опір цим сповивальним поривам батьків. Молода пара не помічає, що її витрати значно перевищують її доходи. Цінність батьків зростає. Здатність молодої пари самостійно розвиватися за рахунок підвищення напруги і збільшення власного потенціалу спадає. Так формується й утверджується паразитична (залежна) особистість з паразитичними потребами. Споживання грошей, не

зароблених власною працею, дуже швидко знижує здатність людини до напружень. Дарунки, які відкинуть необхідність напружуватися у розв'язанні власних життєвих завдань особистості, є аналогом втрати здатності до полювання звіром, який живе в зоопарку.

Шкідливі стратегії сімейного виховання виявляються також у стосунках, що ми назвали симбіотично-компенсаторними групами, які останнім часом набули значного поширення в колах значущого, дружнього і родинного спілкування. Члени цих груп обирають партнерів не за критеріями конструктивної взаємодії, а через бажання використати партнера задля компенсації власного недоліку або власних амбіцій. Дуже часто такі бажання бувають взаємними. Класичним прикладом цього явища є союз алкоголіка з ненажерою або підстаркуватого багатія з юною красунею. Існує мовчазна домовленість про терпиме ставлення до недоліку кожної сторони, партнери адаптуються до життєвих умов, при цьому чіпляються один за одного слабкими сторонами своїх натур. Такі стосунки є паразитичними, де паразитизм сприймається як норма. Рано чи пізно у цих ланцюгах взаємодії виявляється «слабка ланка», яка не може більше витримувати тиск паразитизму та психологічного зловживання і виходить за рамки норми соціальної адаптації. У такому випадку надбанням громадськості стає факт девіантної поведінки, згубної звички або хворобливого стану цієї людини.

Деформувальний тиск, у свою чергу, відбувається за рахунок використання вікових та статусних переваг у взаємодії з дитиною, зловживання незахищеним станом дитини, фізичного та психологічного насильства, виховання паразитичних настанов, розбещення морального та фізичного. Унаслідок такого стилю взаємодії з дитиною чи з юною особою відбувається деформація мотиваційно-динамічного каркасу особистості, що призводить до її соціальної дисфункціональності. Так формуються адиктивний потенціал особистості, схильність до впадання у крайні емоційні стани,

до компульсивних дій, компенсаторні форми поведінки, інфантильність, безпорадність.

Незважаючи на те, що культові дослідження тривають протягом останніх тридцяти років, відкритим залишається питання про соціально-психологічні механізми та природні властивості людини, що задіяні в процесі uzалежнення особистості від культу. Отже, з усього викладеного вище можна зробити висновок, що явище культової залежності, або душевного рабства, що виникає внаслідок членства людини в деструктивних культурах, не можна цілком віднести до юрисдикції психіатрії, бо мова йде про психічно здорових людей; його не можна віднести також до наркології, бо там відсутня дія якихось хімічних агентів. На нашу думку, є підстави розглядати людей, що постраждали від деструктивного впливу культу у категоріальному полі адиктології. Виходить, що маємо справу із соціально-психологічним феноменом, і вивчати його треба в межах соціальної психології (Ліщинська, 2014).

Розділ 4. Соціально-психологічна концепція культової психічної залежності особистості

Подається мотиваційно-динамічна концепція культової психічної залежності особистості, сформульована у результаті вивчення деформацій соціальних процесів та соціальної взаємодії під тиском деструктивного культу. Розробка концепції здійснювалася на основі уявлень про психіку індивідів і груп як про психодинамічні напружені системи, що перебувають у взаємодії. Родовою ознакою людської особистості є наявність ієрархії ціннісної та непрагматичної мотивації, а соціальна залежність є однією з базових властивостей людської особистості, що спричиняє ймовірність психічного зараження та психічних епідемій.

4.1. Концепція

Огляд ключових теоретичних позицій та категорій соціальної психології дав можливість сформулювати принципи, які ми поклали в основу дослідження. Йдеться передусім про такі принципи і положення соціальної психології: уявлення про психіку індивідів і груп як про психодинамічні напружені системи; принцип впливу ситуації на людину; принцип суб'єктивної інтерпретації і конструювання соціальної реальності; уявлення про соціальну залежність як базову властивість людської психіки що спричиняє ймовірність психічного зараження та психічних епідемій; постулат про те, що родовою ознакою людської психіки є наявність ієрархії ціннісної та непрагматичної мотивації; принцип нерівномірності психічного розвитку індивіда.

У своїх міркуваннях ми послуговувалися тезою про те, що базисні соціальні інстинкти людини охоплюють інстинкти самозбереження, людської спорідненості та свободи волі. З цього випливає, що залежність, придушення та вільна партнерська взаємодія – три шляхи побудови стосунків із зовнішнім світом. При цьому тільки останній з них є конструктивним для особистості.

Оскільки за своїми психічними і моральними якостями людство не є однорідним, визначну роль у забезпеченні людського прогресу, розвитку людяності та безпеки взаємодії у соціальному просторі має збереження високої напруженості польових психічних структур, створених вищими цінностями етно-національних спільнот.

В основу психологічної концепції соціальної залежності закладено ряд принципів. *По-перше*, це твердження про те, що людина має специфічну людську сутність, яку не можна звести до тварини чи до машини; *по-друге*, людська екзистенція пульсує на межі двох першооснов, якими є почуття людської спорідненості та відчуття індивідуальної унікальності; *по-третє*, людська сутність полягає у здатності до творення себе і специфічного людського світу. Для повноти аналізу векторів внутрішньоособистісної динаміки необхідно включити морально-етичну складову особистості, оскільки поведінка людини, на відміну від поведінки тварин, не запрограмована природними інстинктами і керується моральними принципами, а розвиток особистості здійснюється шляхом добровільних моральних виборів.

Ключові категорії: соціально-психологічний механізм, соціальна залежність, соціальна взаємодія, потенціал життєвих сил людини, мотиваційно-динамічний каркас особистості, інтерактивні потреби особистості, есхатологічна потреба особистості, психологічна залежність, культова психічна залежність, тоталітарний синдром особистості, деструктивна тоталітарна організація.

Дефініції ключових категорій:

Соціально-психологічний механізм – це спосіб взаємодії чинників та феноменів, що мають соціально-психологічне походження та приводять до певного результату незалежно від того, чи він усвідомлювався, планувався, передбачався ініціатором взаємодії або її спостерігачем.

Потенціал життєвих сил людини – це та частина життєвої енергії, яка має психофізіологічну природу та в основі якої лежать фізіологічні складові, такі як фізичне здоров'я, нервова система, темперамент та психічні, такі як задатки, здібності людини, стильові параметри індивідуальності.

Мотиваційно-динамічний каркас особистості – це індивідуальний інструмент соціально-психологічної взаємодії у структурі особистості, що визначає критерії вибору і черговість у задоволенні потреб. Він вибудовується в процесах безпосереднього задоволення інтерактивних потреб у своєрідних лініях напруги та закріплюється в ієрархії цінностей. Це дає людині можливість утримувати свої межі перед іншими, переживати власну цілісність та автентичність, відрізнити свої інтенції від чужорідних впливів.

Когнітивно-емоційний баланс особистості – це її спроможність вибирати ті завдання та цілі, на які у неї достатньо психоенергетичних ресурсів.

Соціальною взаємодією будемо вважати як усвідомлені поведінкові акти людей, що існують між індивідами незалежно від їх свідомості, оскільки відбуваються внаслідок дії позаособистісних феноменів психічного.

Конструктивна взаємодія – це підтримання напружень у психічних польових структурах різних рівнів для збереження функціонального стану останніх як у даний момент, так і в стратегічних перспективах.

Взаємодія людей є **конструктивною** тоді, коли вона є не тільки взаємно вигідною, а ще й взаємно розвивальною, оскільки вона базується на конструктивних для людини способах задоволення потреб.

Соціальна залежність означає залежності таких типів: це ті залежності, що виникають між людьми в реальній взаємодії; це ті залежності, що виникають між людьми, які належать до малих ко-

нтактних груп, до однієї спільноти; це ті залежності, що впливають з усвідомлення впливів одного на інших як на членів суспільства; це ті залежності, які існують в уяві людей.

Соціальна залежність з позицій мотиваційно-динамічного підходу – це почуття людської спорідненості, здатність співвідносити свою поведінку і задоволення власних потреб з урахуванням її наслідків для процесів гармонії в соціальному просторі, або передбачення наслідків своєї поведінки у вигляді відповідної суспільної реакції на неї. Соціальна залежність є однією з базових, позитивних якостей людської психіки, оскільки вона лежить в основі таких людських якостей як вірність, надійність, патріотизм.

Інтерактивні потреби особистості – це ті соціально-психологічні потреби, для задоволення яких необхідна безпосередня взаємодія з іншою людиною (навчання, дружба, кохання, родинні стосунки, професійна самореалізація).

Есхатологічна потреба особистості – це потреба в упорядкуванні свого внутрішнього світу в моменти усвідомлення невідворотності кінця індивідуального людського життя.

Етика людської взаємодії має мотиваційно-динамічну основу. Самоствердження особистості в соціальному просторі з погляду мотиваційно-динамічного підходу є етичним, якщо воно здійснюється за рахунок власного психоенергетичного потенціалу, натомість залучення чужих потенціалів як ресурсів самоствердження без усвідомленої згоди їх суб'єктів є неетичним.

Психологічне насильство – це соціально-психологічна дія, що штовхає іншу людину до вчинків або поведінки, які суперечать її намірам, порушує індивідуальні межі особистості, здійснюється без інформованої згоди і без врахування соціальної і психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної або матеріальної шкоди.

Психологічна експлуатація – використання іншої людини в процесі задоволення інтерактивних потреб, зловживання незахищеним станом дитини або людини, що має певні обмеження розумового чи особистісного розвитку.

Психологічне розбещення – демотивація, виховання паразитичних настанов у неповнолітніх дітей або у підлеглих, що перебувають у стосунках відповідних Его-станам за Е. Берном «дорослий – дитина».

Психологічна залежність (адикція) – це саморуйнівний феномен психіки, який полягає в порушенні емоційно-вольової регуляції внаслідок дезорганізації динаміки мотиваційних процесів особистості. Емоційно-вольова сфера залежної людини не здатна витримувати напруження повноцінного проживання різних аспектів життя і для відновлення почуття психологічної захищеності та рівноваги вдається до фармакологічного агента або до компульсивних (автоматичних) дій. Наслідками такого стилю життя є порушення соціальної адаптації, дезорганізація та деградація особистості, загострення психічних та спадкових хвороб.

Деструктивна соціальна залежність – це дезорганізація особистості внаслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивних культур економічного, психологічного, політичного або релігійного типу.

Культурна психічна залежність особистості, як соціально-психологічний феномен – це дезорганізація особистості внаслідок деформації соціальних процесів під впливом дії деструктивних культур релігійного типу

Адиктивний потенціал особистості – це специфічні індивідуальні передумови адиктивної самореалізації, які найчастіше розвиваються на основі деформації особистісного досвіду, психофізіологічних дефектів, невирішених адаптаційних, емоційних та характерологічних проблем. Зазвичай адиктивний потенціал особистості формується в результаті фрустрації провідних, найбільш

значущих потреб певного вікового періоду (потреба у безпеці для дитячого віку, у соціальній взаємодії особистості – для підліткового, у самовизначенні – для юнацького).

Під *деструктивними сімейними стосунками* ми розуміємо суб'єкт-об'єктні настанови одного з членів подружжя стосовно партнерів. Вони виявляються у спробах компенсувати власну неповноцінність за рахунок психічного ресурсу партнера, бажання паразитувати за чужий рахунок, здійснювати гіперконтроль та гіперуправління стосунками та життям партнера взагалі. Деструктивні стосунки в сім'ї – це зловживання довірою, використання недоторканого емоційного ресурсу дитини або партнера по шлюбу для власного самоствердження.

Симбіотично-компенсаторні групи – це форма стосунків у колах значущого, дружнього і родинного спілкування, яка характерна тим, що члени цих груп свідомо або несвідомо вибирають партнерів не за критеріями морально-конструктивної взаємодії, а через бажання використати партнера задля компенсації власної неповноцінності або власних амбіцій. Досить часто такі бажання бувають взаємними.

Культова психічна залежність особистості як психологічна проблема – це складний багатоаспектний деструктивний (саморуйнівний) феномен психіки, який виявляється на когнітивному, афективному і поведінковому рівнях у вигляді втрати критичності мислення, адиктивних реакцій, порушення соціальної адаптації, синдрому емоційного вигорання при збереженні позірного відчуття суб'єктивного благополуччя. Культова психічна залежність є одним з випадків психологічної залежності нехімічного походження.

Тоталітарний синдром особистості – це схильність до психологічного насильства, актуалізована дією поля деструктивного культу, прагнення до переживання приємних емоцій від приниження людей, до забезпечення своїх цілей будь-якою ціною, що

розгортається на тлі емоційної недоступності та моральної ущербності.

Деструктивна тоталітарна організація – це мала контактна група, для якої характерна наявність особливого психологічного клімату з використанням психологічного насильства, специфічної системи цінностей, ритуалів, міфологем та мови, що дає змогу деструктивно впливати на особистість, здійснювати дезорганізацію системи її значущих життєвих стосунків та трансформувати світогляд, здійснювати надмотивацію людини на досягнення цілей культової групи в обхід дії її Еґо-захисних механізмів.

Основні положення концепції

Структура особистості являє собою своєрідний мотиваційно-динамічний каркас, що є засобом соціально-психологічної взаємодії, який визначає критерії вибору і черговість у задоволенні потреб. Він вибудовується у процесах безпосереднього задоволення інтерактивних потреб у своєрідних лініях напруги та закріплюється в ієрархії цінностей. Це дає людині можливість утримувати свої межі перед іншими, переживати власну цілісність та автентичність, відрізнити свої інтенції від чужорідних впливів.

Існує загальний соціально-психологічний механізм, що спричиняє адикції всіх типів незалежно від виду та якості агента адикції. Визначну роль тут відіграють особливості становлення мотиваційно-динамічної сфери людини у дитячому, підлітковому та юнацькому віці.

Жертв деструктивних культів можна розглядати як адиктів.

Оскільки у випадку культової психічної залежності не існує явного агента адикції, ефект адикції забезпечується дією соціально-психологічних механізмів, що пов'язують особливості індивідуальності, ситуації взаємодії та соціально-психологічного клімату релігійної групи як позаособистісного феномену психічного.

Домінування компенсаторних атрибутів у процесі задоволення інтерактивних потреб у колі значущого спілкування призводить до спотворення емоційно-вольової сфери людини, внаслідок чого може виникнути залежність будь-якого типу, в тому числі культова.

Передумови культової залежності від деструктивної тоталітарної організації криються у самій природі людського спілкування, таких його характеристик, як прагнення самоутвердження за чужий рахунок, влади, слави, з одного боку, та наявність інфантильних компонентів у структурі особистості, бажання гарантованого майбутнього, страху відповідальності за власне життя – з другого (Ліщинська, 2010).

Будь-яка організація може звиродніти до рівня деструктивного культу навіть і без усвідомлення такої мети з боку її лідера.

Культова психічна залежність особистості та тоталітарний синдром особистості виникають як деструктивні саморуйнівні феномени психіки в результаті недооцінки або зловживання психогігієнічними та етичними нормами у стосунках між людьми й у взаєминах між особистістю і групою у процесі задоволення інтерактивних потреб.

Феномен культової психічної залежності є наслідком зловживання і психологічного насильства в значущому спілкуванні людини.

Як відомо, людина народжується на світ з певним потенціалом життєвих сил, який найбільш істотно трансформується в період пластичності, що припадає на часовий відтинок від народження і приблизно до закінчення ранньої юності. Значуще життєве середовище особистості, яке складається з агентів задоволення її інтерактивних потреб, до яких зазвичай належать батьки, родина, школа, друзі здійснює на неї певний соціальний тиск. Трансформація внутрішнього світу людини під впливом норм і вимог

соціально позитивних груп через драматизацію і подолання внутрішніх бар'єрів веде до розвитку і реалізації людського потенціалу. Соціальний тиск буває формуючим і деформуючим. Формуючий тиск передбачає відповідальне виховання з урахуванням моральних, культурних та вікових особливостей підопічного. Завдяки такому стилю стосунків у дитини чи юнака поступово формується соціальна адаптованість, адекватність самооцінки та рівня домагань, збалансованість, стійкість.

Деформуючий тиск, у свою чергу, відбувається за рахунок використання вікових і статусних переваг у взаємодії з дитиною, зловживання незахищеним станом дитини, фізичного і психологічного насильства, виховання паразитичних настановлень, розбещення морального і фізичного. Такий стиль взаємодії з дитиною чи з юною особою перешкоджає побудові автентичного мотиваційно-динамічного каркасу особистості, що призводить до її дисфункціональності. Так формується і закріплюється адиктивний потенціал особистості, схильність до впадань в крайні емоційні стани, компульсивні дії, компенсаторні форми поведінки, інфантильність, безпорадність. Сформований адиктивний потенціал особистості стає основою адикції як хімічного, так і нехімічного походження.

Інтерактивні потреби особистості поступово трансформуються у потребу стосунків із Вчителем, Богом, Абсолютом... Тож інтерактивні потреби поступово з розвитком особистості трансформуються в есхатологічні, під якими ми розуміємо потреби в упорядкуванні свого внутрішнього світу в моменти усвідомлення невідворотності власної смерті. Людині доводиться набувати душевного досвіду в складних, драматичних, часто неоднозначних, а іноді навіть трагічних ситуаціях. Повноцінне людське проживання складних ситуацій потребує значного емоційного духовного потенціалу. Віра людини в надприродне із цього погляду не відрізняється від інших феноменів свідомості, оскільки формується в процесі соціалізації індивіда внаслідок впливу на нього як соціально-психологічних (виховання в сім'ї, вплив релігійної громади

і т. ін.), так й ідеологічних чинників (читання філософської та релігійної літератури тощо).

Саме фрустрація есхатологічних потреб особистості стає мотиваційно-динамічною основою соціально-психологічних механізмів культової психічної залежності.

Стан мотиваційно-динамічної рівноваги особистості завжди відносний, оскільки актуалізація тих чи інших потреб є неперервним процесом. У нашому конкретному випадку ми говоримо про мотиваційно-динамічну рівновагу щодо переживання індивідом есхатологічних потреб, яка може бути порушеною внаслідок подій, свідком яких стала людина. Вона переживає страх смерті, страх життя, самотність, при цьому страждає і бажає усвідомити сенс самого життя та своєї ролі в ньому. Можна сказати, що людина переживає специфічний сензитивний стан для розв'язання есхатологічних проблем, набуття певного душевного досвіду (Ліщинська, 2016).

Особливості цього стану такі:

1. Зазвичай в такому стані людина схильна долучитися до релігійної громади, що у більшості випадків приводить до відновлення мотиваційно-динамічної рівноваги та задоволення есхатологічних потреб, а пов'язані з ними думки витісняються на периферію свідомості.
2. Якщо людина не схильна довіряти свої переживання комусь із релігійних лідерів, вона намагається самотужки шукати відповіді на питання, які її хвилюють, вдаючись до читання філософських і духовних текстів, беручи участь у суперечках та дискусіях релігійно-філософського змісту.
3. У пошуках відповідей на вічні людські шукання та в моменти переживання самотності, страху життя та смерті, бажання отримати якісь гарантії безпечного майбутнього

людина потрапляє в ДТО, звернувши увагу на оголошення, рекламний ролик чи після «душевної бесіди» з приємним незнайомцем.

Специфіка групової динаміки деструктивного культу полягає в тому, що як ресурс експлуатації використовуються соціально-психологічні закономірності соціальної адаптації, соціального пізнання, індивідуальні особливості суб'єктивної реальності, а також індивідуальні риси та характерологічні слабкості індивідів. Провідним чинником виступають техніки деструктивного контролю свідомості. Унаслідок такого впливу на особистість відбувається її дезорганізація, яка виявляється у двох полярних проявах – культовій залежності і тоталітарному синдромі особистості. Жодна із цих іпостасей не здатна повернути особистість у стан мотиваційно-динамічної рівноваги, тому вона повертається до культу, що веде за собою синдром хронічної втоми, вигорання, психічну, моральну і фізіологічну деградацію.

Деструктивний культ – це мала контактна група, для якої характерний особливий психологічний клімат з використанням психологічного насильства, специфічної системи цінностей, ритуалів, міфологем та мови, що дає змогу деструктивно впливати на особистість, здійснювати дезорганізацію системи її значущих життєвих стосунків і трансформувати світогляд, здійснювати надмотивацію людини на досягнення цілей культової групи, не викликаючи при цьому дії захисних механізмів.

Примусова трансформація переконань відбувається таким чином: людину схиляють до відмови від власної суб'єктності (на практиці це вимога покаяння, визнання своєї життєвої неспроможності, відмова від свого способу життя та від оточення); створюються умови надмотивації, що унеможливорює природне відновлення витрачених сил; ставляться завдання з явно невиправданими витратами людських ресурсів. Наслідки: людина переживає стресові і дистресові стани; форсування ухвалення людиною рішення,

ескалація природних процесів; індукція сурогатних плацебо-потреб, задоволення яких провокує попит на послуги культу; маніпуляції з мотивацією людини, надмотивація на відповідність вищим «зразкам» і цінностям культу.

4.2. Соціально-психологічні ресурси експлуатації в деструктивному культурі

4.2.1 Суб'єктивна інтерпретація фактів у процесі соціального пізнання як ресурс експлуатації в деструктивному культурі

Для досягнення своєї мети деструктивні тоталітарні організації активно використовують об'єктивні соціально-психологічні закономірності спілкування, взаємодії, соціального пізнання та індивідуальні особливості внутрішнього світу людей.

Однією із основних ознак культурової залежності є втрата людиною критичності мислення, перебування в стані омани. У контексті нашого дослідження важливими для аналізу виявилися механізми суб'єктивної інтерпретації в процесі соціального пізнання, оскільки вони допускають певні різночитання сприйнятих образів, що й призводить до появи ірраціональних вірувань, помилкових поглядів і негативного міфотворення.

Суб'єктивність є ознакою людського в людині, унікальності її життєвого досвіду та світобачення. Це основа інтимності психічного життя людини і водночас джерело її ілюзій та оман. Вибираючи метод оцінювання достовірності аналізованого матеріалу, сучасна людина, що належить до західної цивілізації, звикла віддавати перевагу здоровому глуздові, логічним доказам, критичному мисленню. Проте досить часто виникають ситуації, коли при аналізі однакових умов робляться абсолютно різні висновки.

Ми схильні думати, що на прийняття нами рішення впливає тільки власний здоровий глузд і логічний аналіз ситуації. Однак це теж омана. На думку Е. Берна, людина свято вірить у силу свого інтелекту, свою чарівність і, що найважливіше, у свою невмирущість (Берн, 2006). Але дуже часто свята віра в силу свого розуму

приводить людину до кризових ситуацій. Практика показує, що далеко не всі люди, які потрапляють у складні, а іноді безвихідні життєві обставини, мають дефекти психіки чи занижкі інтелектуальні здібності. Просто суб'єктивні інтерпретації в процесі соціального пізнання є надто неоднозначними і багатофакторними. Саме тут, на нашу думку, криються передумови виникнення помилок і різночитань у процесі соціального пізнання і причини потрапляння в пастку.

Досвід роботи з залежними від ДТО дав змогу з'ясувати, що одним із чинників появи феномену культової психічної залежності є «екзотична» система переконань, яка суттєво відрізняється від загальноприйнятої в суспільстві. Сюди можна віднести віру в кінець світу, НЛО, життя в інших галактиках тощо. Оскільки світогляд людини, система її переконань формуються в процесі соціального пізнання, ми вирішили шукати причини виникнення екзотичних світоглядних систем за допомогою досліджень, присвячених саме процесові соціального пізнання.

Розуміння того, що цінності й світогляд мають соціальне походження, можна знайти як у періоді античності, так і в добі Просвітництва. У ХІХ ст. цю ідею озвучив К. Маркс, який стверджував, що соціальне буття визначає людську свідомість. Він першим почав розглядати ідеологію як зброю в боротьбі соціальних інтересів, а також увів поняття «помилкової свідомості», котру трактував як мислення, відчужене від реального соціального буття мислячого. Він же вказував на те, що людське мислення є похідним щодо людської діяльності (Маркс, 1961).

А. Шютц у своїх працях звертався до вивчення структури буденного мислення у світлі повсякденного життя. На його думку, «всі типізації буденного мислення самі є інтегральними елементами конкретно-історичного і соціально-культурного життєвого світу, у рамках якого вони вважаються, звісно, очевидними й соціально визнаними» (Шютц, 1995, с. 139–142).

Як стверджують П. Бергер і Т. Лукман, серед безлічі реальностей існує одна реальність, що є особливою. Це реальність повсякденного життя. Дослідники зазначають: «Я сприймаю повсякденне життя в стані неспанья. Це існування у стані неспанья в реальному повсякденному житті і його сприймання розцінюються мною як нормальне і самоочевидне, тобто є моєю природною настановою. Реальність повсякденного життя виявляється такою, що вже об'єктивувалася, тобто конституйованою порядком об'єктів, які були позначені як об'єкти до моєї появи на сцені. Мова, що використовується в повсякденному житті, постійно надає мені необхідні об'єктивування і встановлює порядок, у рамках якого набувають значення і смислу ці об'єктивування і саме повсякденне життя» (Бергер, Лукман, 1995, с. 7). На думку цих авторів, найважливішим для людини є знання, що існує постійна відповідність між її значеннями і цими значеннями в навколишньому світі, що у нас є загальне розуміння цієї реальності. «Повсякденне знання – це знання, яке людина поділяє з іншими людьми у звичній, самоочевидній повсякденності буденного життя» (Бергер, Лукман, 1995, с. 44).

Г. Райл переконаний, що віра і знання діють в одному полі. Щодо одних і тих самих речей ми можемо стверджувати, що їх можна знати або не знати, що в них можна вірити або не вірити. Але віра виражається в схильності не тільки виказувати якісь твердження, а й здійснювати певні дії, малювати певні образи в уяві, мати певні відчуття. Слово «вірити» належить до сімейства слів, що означають мотивацію, а «знати» – до сімейства слів, що позначають уміння, навички, компетенцію. «Уміння й навички мають свої методи, а звички й схильності – свої джерела. Відповідно, ми замислюємося, що примушує людей вірити в щось або боятися чогось, але не переймаємося тим, що примушує їх знати щось або досягати чогось» (Райл, 2000, с. 6).

Процес соціального пізнання має багато об'єктивних причин для різночитання і суб'єктивної інтерпретації. Звичка більшості з

нас порівнювати за точністю свій інтелектуальний апарат з комп'ютером може відіграти в житті кожного з нас дуже злий жарт.

Для того щоб описати процес оцінювання достовірності результатів соціального пізнання, Дж. Тернер використав поняття соціальної норми і суб'єктивної валідності.

Соціальна норма – це сприйняті всіма способи мислення, відчуття або поведінка, які схвалюються і яких чекають, оскільки саме вони сприймаються як правильні думки, відчуття і вчинки. Як зазначає Дж. Тернер, самі правила, цінності або стандарти, яких дотримуються всі члени даної соціальної групи, мають значення для цієї групи (Тернер, 2003).

Соціальні норми виражають соціальні цінності, тому і нормативні думки є ціннісними думками. У цьому розумінні вони створюють для індивіда зовнішнє середовище і, будучи притаманними даній культурі, спонукають його до певних дій. Соціальні цінності сприймаються нами як незалежна зовнішня реальність. Ідеться про традиції і звичаї, мораль і закон, модне і немодне, про громадську думку, а також чинники середовища, що створюють загальне тло розвитку суспільства.

Про людину, яка бере участь у якійсь справі й упевнена в її прийнятності, доцільності, соціальній бажаності, тобто про людину, що дотримується строго встановлених норм, говорять, що вона суб'єктивно валідна (Фестингер, 1999). Отже, суб'єктивна валідність – це переконаність індивіда в тому, що його думки або дії правильні

Джерелом суб'єктивної валідності є тестування реальності. На думку Л. Фестінгера, не слід розривати меж тестування фізичної і соціальної реальностей – цей континуум і є основою, на якій базується суб'єктивна валідність. Але якщо залежність індивіда від фізичної реальності порівняно незначна, то його залежність від

соціальної реальності значно більша. «Думки, переконання, настанови «правильні», «валідні» і «справедливі» тією мірою, якою вони відповідають аналогічним думкам, переконанням й настановам групи людей» (Фестингер, 1999, с. 272).

Досліджуючи питання суб'єктивної валідності, Дж. Тернер звертає увагу на три важливі моменти.

Тестування соціальної реальності – це тестування злагожденості в підтримці певної думки: думка або настанова визнаються правильними, валідними, якщо узгоджуються з думками або настановами групи однодумців. Якщо інші люди згодні з моєю настановою і поділяють її, значить вона суб'єктивно валідна.

Для тестування соціальної реальності має значення тільки схвалення членами прийнятної референтної групи, схвалення будь-якої іншої людини при цьому не має ніякого значення.

Залежність від тестування соціальної реальності зростає в міру того, як зменшується залежність від тестування фізичної реальності (Тернер, 2003).

Як тільки деструктивна тоталітарна група посіла місце референтної – половину справи зроблено. Люди самі підтримують переконання одне одного, виконуючи роль експертів соціальної реальності.

Для пояснення неадекватності світоглядних настанов великої популярності набула теорія когнітивного дисонансу, суть якої, зокрема, можна розкрити таким чином. Якщо система уявлень людини дає їй змогу адекватно пояснювати те, що відбувається, й орієнтуватися в ньому, вона переживає психологічний комфорт, який супроводжується позитивним емоційним станом (когнітивний консонанс). Якщо ж два або більше елементів системи несумісні один з одним, виникає стан когнітивного дисонансу, що супроводжується зростанням негативних емоцій (когнітивний дисонанс) і мотивує людину до спроб подолати цей конфлікт. Аналізуючи можливі стратегії подолання когнітивного дисонансу, Л. Фестингер виділяє серед них насамперед три:

- 1) блокування, відкидання травмуючої інформації;
- 2) руйнування старої системи уявлень як неадекватної і побудова нової, що ґрунтується на останній інформації;
- 3) вписування нової інформації в систему уявлень, що складалася, розширення останньої.

Отже, щоб уникнути болісних переживань, зумовлених ситуацією невизначеності, людина вдається до сприйняття спотвореної, але визначеної в системі її уявлень інформації.

Ще одним важливим чинником, який детермінує когнітивну роботу індивідуума з інформацією, є соціальні цінності. Порівняно з тими спотвореннями інформації, що пов'язані з індивідуальними психологічними особливостями пізнання, «суб'єктивність» оцінок унаслідок впливу соціальних цінностей значно більша. Індивід неминуче «споглядає» соціальний світ крізь призму певної системи цінностей. Вони можуть належати до різних рівнів: бути глобальними (добро, краса, свобода тощо) або більш наближеними до буденного життя (гарна сім'я, добробут, діти і т. ін.). Поки цінності незмінні, нова інформація відбирається так, щоб «підтвердити» структуру ціннісних категорій. При цьому можуть виникати два типи помилок: «надвключення» і «надвиключення». Легко помітити, що наявність двох названих видів помилок, пов'язаних із ціннісними категоріями, значною мірою видозмінює процес категоризації і робить соціальне пізнання загальним процесом прямої дії. Людина або підіймає цінності на прапор і йде їх утверджувати, або ігнорує.

Метою індоктринатора є проникнення в поле соціальних цінностей людини. А далі вони самі почнуть працювати на виконання її планів щодо залучення нового «вірного». Ця дія має ще один досить нетривіальний прояв – у груповому схваленні рішень, коли цінності «тиснуть» на кінцевий результат цього процесу. Феномен «групового мислення» (group think), відкритий А. Джанісом, можна трактувати як стиль мислення людей, які повністю належать до єдиної групи, де прагнення до однотайності важливіше, ніж

реалістична оцінка можливих варіантів дій. Виникнення цього явища зумовлене відданістю членів групи єдиній системі оцінок щодо найважливіших соціальних проблем, прихильністю членів групи до певної системи цінностей, що і знижує якість рішень (I. Janis, 1972).

На основі наведених вище фактів і міркувань можна дійти висновку, що система соціальних категорій, асоційованих із цінностями, – важливий і стійкий чинник соціального пізнання, що допускає значну модифікацію образу соціального світу. Особливо важливим є використання цінностей у світі, що швидко змінюється, при здійсненні «швидкої категоризації», коли рішення приймаються на основі не до кінця осмисленого досвіду, й оперування ціннісними категоріями може призвести до спотворення реальних відносин.

Ще однією важливою, на наш погляд, теоретичною основою оцінювання достовірності результатів соціального пізнання є теорія соціальних уявлень С. Московічі (Московичи, 1998).

Соціальне уявлення тлумачиться тут як специфічна форма соціального пізнання, що народжується в повсякденному житті людей, коли нове, невідоме, що трапилося в цьому житті, перекладається мовою «буденного», знайомого. С. Московічі вважає, що людина відчуває потребу «приручити» нові враження і тим самим зменшити ризик несподіванки, пристосуватися до нової інформації, вибудувати для себе порівняно цілісну, несуперечливу картину світу. Тому соціальне уявлення і є тим чинником, що конструює реальність для індивіда і групи.

Теорія соціальних уявлень є цілком серйозним підґрунтям для пояснення механізмів соціального пізнання. Вона суттєво доповнює «чисто» когнітивістський підхід: робота із соціальною інформацією тут поєднується із соціальним контекстом значно орга-

нічніше, і тим самим здійснюється перехід від індивідуального пізнавального процесу до масової свідомості (Донцов, Емельянова, 1984).

Аналізуючи соціальні настанови у психології соціального пізнання, дослідники зробили спробу розв'язати дві найважливіші проблеми: включення емоцій у пізнавальний процес і встановлення зв'язку між пізнанням та поведінкою. С. Джуд і Дж. Кулик, наприклад, підкреслюють, що атитюди задіяно в осмисленні явищ соціальної реальності й включено перш за все в процес категоризації. Атитюди спрямовують пошук соціальної інформації (гіпотеза «селективної експозиції інформації»): суб'єкт демонструє вибіркового підхід до інформації залежно від сукупності сформованих у нього атитюдів. При цьому можливі два випадки: інформація відбирається або за наявності дуже сильного, або, навпаки, дуже слабого атитюду на об'єкт. Цей феномен було визначено як біполярний спосіб відбору «атитюдно-релевантної інформації»: індивід запам'ятовує, фіксує або проатитюдну, або ж контратитюдну інформацію, але ігнорує нейтральну. Це саме стосується і відтворення інформації в потрібний момент. Отже, саме через настанови в соціальне пізнання включається емоційний компонент, що зафіксовано також у дослідженнях ролі настрою при пізнанні соціальних об'єктів (Judd, Kulik, 1980).

Труднощі процесу соціального пізнання породжують специфічні прийоми евристики, до яких вдається звичайна людина. У цьому розумінні евристика являє собою своєрідний «кодекс» принципів, на основі яких робляться подальші суб'єктивні вкраплення в процес освоєння соціальної інформації. Розрізняють евристику репрезентованості та евристику наявності. У першому випадку йдеться про те, що людині властиво розглядати якісь факти як більш поширені, репрезентативні, ніж це є насправді. При цьому вона спирається на свій життєвий досвід, велику вірогідність події, тобто категоризує предмети скрупульозно за виділеними ознаками. Аналогічним є застосування прийомів і в другому випадку –

в евристиці наявності: явище оцінюється на основі готових думок, які є в пам'яті і легше за все спадають на думку при формулюванні оцінки. Тут особливо доречно пригадати, що пізнанням звичайної людини загалом завжди є пізнання реальності «життєвого світу», тобто людина пізнає «те, що кожний знає» (Бергер, Лукман, 1995).

Важливу роль у соціально-пізнавальному процесі відіграють соціальні чинники. Особливо популярними стали сьогодні дослідження соціального консенсусу й ролі цінностей у пізнанні. Соціальний консенсус потрактовується як вплив на процес індивідуального пізнання соціальних явищ прийнятих зразків їх тлумачення в тій або іншій культурі, в тому або іншому типі суспільства або його частині. Ці прийняті зразки є суттю певного конвенціонального значення, тобто своєрідні домовленості щодо того, як інтерпретуватимуться ті чи інші дані, отримані в процесі пізнання соціальних явищ.

Такі «домовленості» існують у кожній культурі і торкаються перш за все найбільш універсальних характеристик світу: часу, простору, змін, причини, частки, числа, відношення частин до цілого тощо. Загальноприйняті трактування цих характеристик утворюють своєрідну «модель світу», сітку координат, якою послуговуються люди, сприймаючи світ і вибудовуючи його образ. А це означає, що в будь-якому соціально-пізнавальному процесі повинні враховуватися культурно-історичні особливості тих умов, у яких цей процес перебігає (Герген, 1995).

Природа соціального пізнання визначається самою соціальною сутністю людини, її другою природою, від якої вона невіддільна. У численних дослідженнях зі всією переконливістю показано вплив соціального оточення навіть на спосіб роздумів людей про самих себе, а так само величезний його вплив і на інші об'єкти природи.

Використання конвенційних значень веде до того, що більша частина інформації не перевіряється ще раз, оскільки значною мірою спирається на соціальний консенсус, заданий культурою. Тут спрацьовує механізм довір'я. Зазначимо, що за певних умов через низку обставин він може порушуватися, тоді відбувається «злам» соціального консенсусу. Можливість такого «зламу» зумовлена тим, що люди не обов'язково дотримуються загальноприйнятого, і серед них трапляються такі, для кого залишається простір для незгоди, тобто для реінтерпретації того, що було прийняте в рамках консенсусу. Без такого інакомислення, альтернативного погляду на світ у пізнанні запанував би повний застій.

Кожного разу при зламі соціального консенсусу виникає ніби нове бачення світу (в історії науки Т. Кун називає це явище «зміною парадигм»). Воно часто закріплюється в нових формулах мовлення, які «оформляють» новий соціальний консенсус, що постав на місці попереднього. Важливість соціального консенсусу виявляється в закономірності, яка дається взнаки кожного разу при черговому «зламі»: на місці «зламаного» консенсусу негайно постає новий, бо потреба в орієнтирах при сприйнятті тих чи інших подій, мабуть, властива будь-якому суспільству, будь-якій людині. На теренах пострадянського простору злам конвенційної реальності після розпаду колишнього СРСР викликав бум у поширенні нетрадиційних світоглядних систем.

Величезну роль у побудові образу соціального світу відіграють соціальні інститути. Сім'я і школа, засоби масової інформації і Церква протягом усього процесу соціалізації «організують» форми й способи пізнання людиною соціальної реальності. Роль кожного із цих інститутів слід дослідити окремо.

Найбільш традиційне розуміння проблеми різночитання, оман та ілюзій у процесі соціального пізнання органічно вкладається, як на наш погляд, у принципи так званого наївного реалізму, що запропонували Л. Росс та Е. Уорд. Найбільш загальне його тра-

ктування таке: незважаючи на те, що більшість явних ознак дитячого егоцентризму зникає у зрілому віці завдяки накопиченню досвіду, цей феномен ніколи не перестає існувати. Дорослі також демонструють серйозні обмеження в розумінні позиції іншої людини і в інших аспектах наївної, або інтуїтивної, психології, особливо тоді, коли стикаються з новими ситуаціями і новими сферами діяльності. Л. Росс та Е. Уорд, сформулювавши принципи «наївного» реалізму і навівши деякі факти на їх підтвердження, зосередилися на з'ясуванні значення цього напрямку для пояснення психологічних причин таких явищ, як соціальний конфлікт і нерозуміння. На їх думку, розуміння пересічною людиною сутності соціальних об'єктів спирається на три взаємопов'язані переконання про взаємозв'язок між власним суб'єктивним досвідом людини і природою явищ, що породжують цей досвід. З дидактичною метою авторам видається доцільним сформулювати ці переконання, або принципи, від першої особи:

- я бачу об'єкти і події такими, якими вони є в об'єктивній реальності; мої соціальні атитюди, переконання, уподобання, пріоритети тощо виникають з відносно неупередженого і значною мірою «безпосереднього» розуміння наявної інформації;
- інші раціональні соціальні спостерігачі в переважній більшості прийдуть до тих самих, що і я, реакцій, дій чи думок за умови, що їм була доступна та сама інформація, на основі якої виникли мої погляди, і за умови, що вони переробили цю інформацію достатньо вдумливо й неупереджено;
- неприйняття якимось індивідом або якоюсь групою моєї точки зору може статися з трьох причин:
  - а) цьому індивідові або цій групі було надано інші відомості, ніж мені (у цьому випадку за умови, що інша сторона розумна й неупереджена, обмін інформацією або її об'єднання повинні привести нас до згоди);

- b) цей індивід або ця група, можливо, ледачі, нераціональні або з якихось інших причин не здатні або не схильні логічно прийти від об'єктивних даних до розумних висновків;
- c) цей індивід або ця група можуть бути тенденційними в інтерпретації фактів (або при переході від фактів до висновків) через вплив ідеології, егоїзму або з якого-небудь іншого спотворюючого особового чинника.

Інакше кажучи, перший принцип, стверджує, що я бачу світ таким, який він є, а значить мої переконання, уподобання і подальші дії залежать значною мірою від безпосереднього сприйняття релевантних стимулів-фактів. Другий принцип наголошує, що інші раціональні й розумні люди (за умови, що їм було надано ті самі стимули й інформацію, що й мені, а також що вони обробили цю інформацію достатньо вдумливо й об'єктивно) отримують той самий суб'єктивний досвід, продемонструють ті самі реакції, що і я. Емпіричні докази на підтвердження перших двох принципів «наївного» реалізму було отримано завдяки двом різним дослідженням, проведеним у нашій лабораторії. Перший результат стосується добре вивченого на сьогодні феномену, що отримав назву «ефект помилкової однастайності», другий – не так давно відкритого і менш дослідженого феномену, що виникає за умови, коли один випробуваний створює або чує збіднений слуховий стимул, назва якого йому відома, а інший випробуваний чує аналогічний стимул, не знаючи його назви (Росс, Уорд, 2000).

Принцип «наївного» реалізму пояснює причини тої однастайної впевненості в дурницях, які ми часто можемо спостерігати в буденному житті.

Дуже показовим із цього погляду є описаний Г. Оллпортом принцип «останньої спроби», що пояснює прагнення людини в складних для неї обставинах «чіплятися» до останнього за якусь звичну істину, відгороджуючись від тих дій, що йдуть ззовні (загроз) (Allport, 1961). Ще більш своєрідною формою перцептивного захисту є відкритий М. Лернером феномен «віри в справедливий світ»: людина вірить в те, що особисто з нею без її провини не

може трапитися нічого «поганого», оскільки світ справедливий і в ньому кожний отримує те, на що заслуговує (Lerner, 1980).

На основі таких міркувань можливі найрізноманітніші метаморфози прийняття або відкидання людиною тієї чи іншої інформації, а отже, і її поведінки. Це довів М. Селігмен, описавши феномен «вивченої безпорадності». Руйнування образу справедливості, на думку дослідника, призводить до того, що людина переконується в неможливості контролювати свої дії, добиватися результату, що залежить від неї самої. З'являється апатія, у поведінці стають помітними риси «жертви», що є наслідком руйнування «віри в справедливий світ». Психологічний механізм перцептивного захисту стає в цьому випадку найважливішою потребою збереження відповідності образу світу, що склався в голові, реальному світові. Збереження (або незбереження) такої відповідності, як видно з розглянутих прикладів, не може бути продуктом тільки «когнітивних зусиль», але передбачає емоційні й мотиваційні процеси (Seligman, 1975, с. 309, 310).

Зрозуміти механізм, котрий змушує людей у деструктивних тоталітарних організаціях вірити у створену ними ж самими нову реальність, з погляду якої вони починають сприймати всі явища навколишньої дійсності, можна, звернувшись до принципу суб'єктивної інтерпретації. Його суть полягає в тому, що всяка інформація, сприймання і вплив будь-якої ситуації залежать від особового і суб'єктивного значення, що надається їм людиною.

Звичайно люди постійно недооцінюють визначальний вплив суб'єктивної інтерпретації на їхню поведінку. Із цього погляду вони найчастіше роблять три різні, але взаємопов'язані помилки:

- люди не здатні визнати, що розуміння ними зовнішніх стимулів є більшою мірою результатом активного і конструктивного психологічного процесу, ніж пасивного схвалення й реєстрації якоїсь зовнішньої реальності;

- більшість людей також не здатна усвідомити, наскільки багато привносять у їхні думки їхні ж власні когнітивні процеси;
- люди здебільшого неспроможні усвідомити властиву суб'єктивній інтерпретації мінливість. Одну і ту ж саму ситуацію дві різні людини можуть інтерпретувати абсолютно по-різному.

Виходячи з принципу суб'єктивної інтерпретації кожна людина формує свою картину світу, по-своєму інтерпретуючи події і факти власного життя. Людина, яка прилучилася до деструктивного культу і постійно зазнає тиску з боку тоталітарної ідеології, схильна приписувати навколишній дійсності особливе значення, що підтверджує або реабілітує її позицію. При цьому інші сприйматимуть її як людину з незвичайними диспозиціями (статус «дивака», ненормального).

У наш час доступність (завдяки засобам масової інформації) думок «експертів» щодо всіх сторін життя, небажання людини напружуватися для самостійного пошуку відповідей на питання, що її цікавлять (а останнім часом спостерігається і нездатність до когнітивного напруження), призводять до того, що відбувається профанація понять та образів у багатьох сферах знань, тиражування примітивних, вульгаризованих теорій.

Л. Росс і Р. Нисбетт у праці «Людина і ситуація» відмічають, що зміна параметрів безпосередньої соціальної ситуації може переважити за впливом індивідуальні відмінності в особових рисах і диспозиціях, які більшість людей визнає за детермінанти соціальної поведінки (Росс, Нисбетт, 1999). Цю основоположну ідею щодо сили і не завжди очевидного характеру впливу ситуації на поведінку людини було неодноразово підтверджено в ході численних лабораторних і прикладних досліджень. Друга позиція, яку відстоюють автори, служить уточненням і в певному розумінні обмеженням першої. Її суть зводиться до необхідності врахування суб'єктивної природи ситуаційного впливу, тобто з'ясування того,

якою мірою люди реагують на свої власні «визначення» та «інтерпретації» ситуацій, що стимулюють їхню поведінку і створюють відповідний контекст. Третя ідея пов'язана з поняттями «напружені системи» і «квазістаціонарна рівновага» теорії поля К. Левіна. Ці уявлення акцентують увагу як на динамічних процесах, що стримують зміни, так і на динамічних наслідках самих змін, які можуть відбуватися не тільки в межах соціальних систем, а й всередині когнітивної системи окремого індивіда. Тиск, спрямований на зміну якого-небудь елемента або зв'язку в системі, часто наштовхується на протидію з боку гомеостатичних процесів, що протікають усередині цієї системи. Коли ж зміна все-таки відбувається, її результати часто поширюються на всю систему в цілому і, будучи «неочевидними» за характером, продовжують позначатися доти, доки вся система знову не повернеться у рівновагу (Росс, Нисбетт, 1999).

Розглянуті вище ідеї соціальної психології допомагають зрозуміти, яким чином буденні інтуїтивні уявлення про поведінку можуть призводити до помилок, що тягнуть у собі іноді небезпеку серйозних особистих і соціальних втрат. Кожне із цих концептуальних положень виділяє ряд детермінант соціальної поведінки, які або характерним чином недооцінюються, або не беруться до уваги при інтерпретації соціальних ситуацій як учасниками, так і спостерігачами останніх.

Проведений нами аналіз дає підстави виокремити такі закономірності відображення процесу соціальної взаємодії і соціального пізнання в людській психіці:

- соціальна і культурна зумовленість людської психіки, залежність її конструювання і програмування від соціальних та інформаційних впливів;
- істотна залежність психіки і поведінки людини від ситуаційних (зовнішніх) чинників;
- суттєвий вплив моделювання й прикладу інших людей на психіку і поведінку індивіда;

- обмеженість буденної людської психіки, що перешкоджає адекватному сприйманню реальності і підсвідомо впливає на поведінку, емоції і мислення;
- значуща питома вага у свідомості людини соціально-психологічних автоматизмів (стереотипів), що уможлиблює маніпулятивний вплив на неї.

Отже, висока варіативність суб'єктивної інтерпретації в соціальному пізнанні дійсності спричинюється до помилок та ілюзій і є одним з механізмів формування культової психічної залежності особистості. Так, поведінка і стосунки в деструктивному культі регламентуються жорстким сценарієм, вихід за межі якого неодмінно викликає опір середовища. І хоча стратегія дотримання цього сценарію надалі може призвести до деградації і руйнування особистості, людина не усвідомлює цього і не може вийти за його межі, за рамки певної соціальної ролі. Своєю поведінкою вона змушена виправдовувати очікування оточення, яке сприймає її з певного моменту передусім як носія якоїсь культової ідеології. У багатьох деструктивних культах проводиться навмисна категоризація людей з використанням «нової мови», яка поширюється на всі сфери життя суб'єкта і сприяє кардинальній зміні його поведінки, формуванню нового життєвого сценарію, нової картини світу.

У разі формування культової психічної залежності механізм когнітивного дисонансу працює таким чином: новонавернений адепт, що пройнявся безмежною довірою до лідера деструктивного культу, раптом починає помічати за ним брехню – так, власне, виникає когнітивний дисонанс; відтак адепт, прагнучи уникнути неприємних переживань дисонансу, вдається до спотворення відображення реальності. Це пояснює той парадоксальний факт, що послідовники залишаються вірними своєму лідерові навіть тоді, коли його пророцтва не збуваються (Ліщинська, 2011).

4.2.2. Особливості суб'єктивної реальності індивіда як ресурс експлуатації в деструктивному культурі

Згідно з результатами нашого емпіричного дослідження, такі особливості суб'єктивної реальності індивіда, як ідентичність, міфічна свідомість, тоталітарна свідомість та правова самосвідомість, виступають ресурсами експлуатації в деструктивному культурі. У нашому дослідженні ми використовуємо категорії «самосвідомість», «суб'єктивна реальність», «внутрішній світ людини» як синоніми. Однак за основу ми приймаємо визначення Ю. Гиппенрейтер, яке постулює самосвідомість як образ себе і ставлення до себе, з яких виводить головні функції – пізнання себе, удосконалення себе, пошук сенсу життя. При цьому абсолютно ясно стверджується, що пошук сенсу життя – одна з найважливіших функцій самосвідомості (Гиппенрейтер, 1988).

Розглянемо особистісну ідентичність як ресурс експлуатації в деструктивному культурі. У вітчизняній психології уявлення про ідентичність традиційно розвивалися в межах досліджень самосвідомості і самоствавлення. Крім того, ідентичність (самість) розглядалася як один з аспектів проблеми Я. Іншим напрямом дослідження ідентичності у вітчизняній психології є вивчення самовизначення і соціалізації особистості.

Традиція використання категорії «ідентичність» у психологічній літературі спирається на загальновідому онтологічну істину, що річ є самою собою і не чимось іншим. Справжність означає тотожність між тим, що мислиться, і тим, як це оформлюється у словах, між тим, що є у свідомості, і тим, яке це виражається в зовнішній поведінці. У цьому розумінні можна стверджувати, що ідентичність людині не дається – вона задається; її розвиток підлягає обговоренню не в термінах «формування», а в термінах «досягнення» і «становлення». Ж. Піаже пов'язує поняття ідентичності з розвитком поняття «об'єктна незмінність». Формально поняття «індивідуальна ідентичність» збігається з поняттям «об'єктна ідентичність». Досягнення особою індивідуальної ідентичності надає

їй відчуття сили, цілісності, захищеності, інформаційної стійкості (Фресс, Пиаже, 1966).

З огляду на суб'єктивно-об'єктивний принцип індивідуальна ідентичність повинна мати подвійну характеристику. Ця ситуація досить добре описується поняттям «цінності», які створюють ідентичність однієї людини або групи (Дюркгейм, 1996; Московичи, 1996). Ідентичність суб'єкта залежить від того, як він сам себе інтерпретує, що для нього є цінністю. Більшість дослідників трактують ідентичність як результат якогось процесу (самопізнання, саморозуміння, самоототожнення, ідентифікації-відчуження і т. ін.) і підкреслюють її екзистенційний характер, не забуваючи і функціональний аспект. Ідентичність трактують і як відчуття, і як суму знань про себе, і як поведінкову єдність, тобто вона є складним інтеграційним психологічним феноменом.

Описуючи структуру ідентичності, дослідники, по суті, розкривають її зміст. Е. Еріксон визначає зміст ідентичності як конфігурацію, яка поступово об'єднує конституціональні задатки, базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, ефективні захисти, успішні сублімації і постійні ролі. Це визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його включеність у конкретно-історичне життя суспільства. Даний опис змісту ідентичності допускає її проникнення на всі рівні соціально-психологічної і суб'єктивно-психологічної реальності. У цьому значенні ідентичність вбирає в себе всю мислиму різноманітність функціональних і смислових значень.

Огляд структурного аналізу ідентичності дає змогу углядіти в її змісті аналогію із символами, але водночас ідентичність має структурну будову, основу якої становлять значення, цінності, прототипи, породжувані самосвідомістю і закріплювані пам'яттю.

Опис типологій ідентичності дає змогу перейти від з'ясування змісту ідентичності до розгляду форм її вираження, підтве-

рджують різноманітність видів ідентичності (его-ідентичність і групова ідентичність, особова і соціальна, позитивна і негативна, зовні обумовлена, набута, запозичена, об'єктна та індивідуальна, передчасна, дифузна, досягнута, усвідомлювана і неусвідомлювана, актуальна і віртуальна, реальна, ідеальна, негативна і пред'явлена), що виражають багатозначність її змісту. Це й дає підстави дослідникам виділяти різні види ідентичності Е. Еріксон, (Еріксон, 1996), Х. Ремшмідт, (Ремшмідт, 1994), П. Бергер, Т. Лукман, (П. Бергер, Т. Лукман, 1995), Ю. Хамбермас, (Habermas, 1984) та ін.).

Ідея існування двох основних аспектів ідентичності – орієнтованої на соціальне оточення (соціальна ідентичність) та детермінованої унікальністю проявів людини (особистісна ідентичність) – є панівною в сучасній західній психології Х. Теджфел, (Tajfel, Fraser, 1978), Дж. Тернер, (Тернер, 2003).

Соціальна ідентичність виявляється за умови перенесення уваги з різноманітності суб'єктів та об'єктів дійсності на аспект тотожності, подібності. Особистісна ідентичність відображає дослідницький підхід: відволікання уваги від єдності об'єктів і суб'єктів і зосередженість на відмінностях. Соціальна та особистісна ідентичності не є виокремленими частинами – вони здатні існувати тільки в системі Я і репрезентуються в недиференційованій формі як єдине ціле. На наш погляд, найбільш важливими в розвитку ідентичності є такі аспекти: незадоволеність своїм чинним «Я», втрата ідентичності «вимиває» людину з контактів і соціального життя, веде до втрати сенсу життя, тобто йдеться про екзистенціальну проблему. Отож відчуття ідентичності та екзистенції взаємопов'язані; прояви ідентичності на рівні ідентифікації визначають манеру поведінки, стиль одягу, найменування себе, певні аспекти релігії, мови, зовнішнього вигляду, способу життя і споживання, ставлення до розподілу праці між статями тощо; становлення ідентичності – це відмова людини від метушні, рольових

експериментувань та спокус, це зосередження на реалізації емоційнооцінних та когнітивних аспектів ідентичності через поведінкові патерни. Тобто кульмінаційним, по суті, є сплав, єдність думки і слова, слова і вчинку, свідомості і поведінки.

Важко заперечити той факт, що ідентичність є складовою суб'єктивно–психологічної реальності як множини інтерсуб'єктивних аспектів ідентичності – самоідентичність, дискурсивних і смислових основ ідентичності, її діалогічної інтенціональності. Це підтверджується також аналізом варіантів втрати ідентичності і шляхів звільнення від залежності як набуття ідентичності. Ще І. Кант відзначав, що власне здатність людини володіти уявленням про своє Я робить її особистістю, і «через єдність свідомості при всіх змінах, яких вона може зазнавати, вона є однією і тією ж особою» (Кант, 1964).

Суб'єктивне та індивідуальне в людині інтегруються в самоідентичність. Ідентичність визначається як відчуття суб'єктом відповідності власної особи, здатність до самостійного виявлення відповідності особи, її об'єктивної належності до тієї або іншої системи об'єктів при збереженні уявлень про цілісність та унікальність власного Я. Це відповідність якоїсь об'єктивної ідентичності, що створює якісь нормативні «рамки» особової поведінки і багато в чому зумовлена зовнішніми чинниками і діями, а самоідентичність містить у собі додатковий елемент – елемент творчого суб'єктивного осмислення ідентичності, що дає змогу зберігати унікальність і неповторність окремої особистості.

Звернімося до результатів одного з фундаментальних досліджень ідентичності, яке провела Л. Шнейдер. В онтологічному плані автор виділяє такі статуси особистісної ідентичності, як «мораторій», «передчасна ідентичність», «дифузна ідентичність», «досягнута ідентичність». Оскільки кожний із цих статусів є значущим для нашого дослідження, розглянемо їх більш детально.

Мораторій – це статус ідентичності, коли людина переживає кризу ідентичності й активно намагається подолати її, випробовуючи різні варіанти. Так, мораторій звичайно характеризується високим, а передчасна ідентичність – низьким рівнем тривожності. Вищі рівні ідентичності відрізняються більш високою самоповагою.

Безпосередніх зв'язків між рівнем ідентичності та інтелектом не виявлено, але встановлено значущі відмінності в стилі мислення. Дифузній і передчасній ідентичностям відповідає нижчий рівень інтелектуальної самостійності, особливо при розв'язанні складних завдань у стресових ситуаціях: представники першого типу в таких випадках почуваються скутими, другого – намагаються вийти з гри. Мораторій і зріла ідентичність поєднуються з більш складними і диференційованими культурними інтересами, більш розвинутою рефлексією.

Передчасна ідентичність дає найвищі показники щодо авторитарності і найнижчі – щодо самостійності. Передчасна ідентичність формується в тих випадках, коли людина взагалі не робила незалежних життєвих виборів, тоді ідентичність нею не усвідомлюється, зазвичай це варіант нав'язаної ідентичності.

Дифузна ідентичність – це статус ідентичності без чіткої мети, цінностей і переконань, спроб активно їх сформувати. Людина з дифузною ідентичністю може перейти в стадію мораторію, а відтак – до зрілої ідентичності. Але так само вона може або назажди залишитися на рівні передчасної ідентичності, відмовившись від активного вибору і самовизначення, або піти шляхом дифузії.

Ознаками розмитої (дифузної) ідентичності є: середній ступінь незадоволеності собою і своїми можливостями, сумнів у своїй здатності викликати повагу інших; сумнів у цінності власної особистості, самовідстороненість, що межує з байдужістю до власного Я, втрата інтересу до свого внутрішнього світу; ригідність Я-концепції (небажання змінюватися на тлі загального позитивного

ставлення до себе); острах, що власна особистість, характер і діяльність здатні викликати презирство, нерозуміння, засудження; внутрішньоособистісні конфлікти, суперечності, занижена самооцінка, що примушують сумніватися у своїй здатності щось змінити або зробити в житті; самозвинувачення, готовність поставити собі у провину всі промахи і невдачі, гостре переживання власних недоліків (Шнейдер, 2007, с. 66–67).

Л. Шнейдер формулює також критерії позитивної (зрілої) досягнутої ідентичності. До них вона відносить уявлення особи, що її характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення і розуміння; усвідомлення цінності власної особи і одночасно цінності свого Я для інших; висока самооцінка та внутрішня енергетика, упевненість у собі при високій внутрішній напруженості; бажання відповідати ідеальному уявленню про себе; підвищена рефлексія, усвідомлення своїх труднощів; визначеність життєвої ситуації; висока товариськість, що пояснюється завантаженістю життя і заклопотаністю повсякденними справами; орієнтація на інших, визнання їх значущості (Шнейдер, 2007, с.65).

На особливу увагу заслуговує явище «псевдоідентичності», яке полягає в стабільному запереченні людиною своєї унікальності або, навпаки, її амбітному підкреслюванні з переходом до стереотипії, а також у порушенні механізмів ідентифікації і відособлення в бік гіпертрофованості, у порушенні часової зв'язності життя, у ригідності Я-концепції. Цей феномен проявляється у хворобливому неприйнятті критики на свою адресу, низькій рефлексії. У деяких випадках псевдоідентичність можна потрактувати як гіперідентичність унаслідок тотального поглинання індивідуума статусом, роллю, роботою, іншим об'єктом або суб'єктом на тлі високопозитивного оцінювання власних достоїнств і порушення довірчих, гнучких зв'язків із соціумом, прагнення досягти мети будь-якими засобами (Шнейдер, 2007).

Н. Алікїна описує механізми помилкової, а тому потенційно руйнівної ідентифікації. За визначенням дослідниці, помилкова

ідентифікація – це свідоме або неусвідомлене уподібнення об'єктові (а згодом і ототожнення з ним), що є (або стає) неавтентичним власному Я суб'єкта, його прагненням, намаганням, особистісним інтенціям. Носіїв помилкової психологічної ідентифікації лише умовно можна вважати за повною мірою свідомих реалізаторів життєвих (нібито власних) домагань. Отже, людина може не бути «сама собою» через соціально-психологічні ідентифікації руйнівного типу (Алікіна, 2005).

В окремих випадках спостерігаються фатальні ідентифікації (а в крайніх – фатальні уподібнення і навіть фатум уподібнення). Фатальні ідентифікації структурують психічну діяльність (від функціонування психічних процесів до психологічних особливостей індивідуальної вибірковості та індивідуальних схильностей у наданні переваги) у такий спосіб, що ставлення до світу в людини стає неадаптивним. Унаслідок цього спотворюється розвиток особистості та руйнується процес реалізації її позитивних життєвих домагань.

Можна також говорити про ситуативні руйнівні ідентифікації. На рівні реалізації певних ситуативних цілей (намагання як старання спроба чогось досягти і домагання як конкретна наполеглива дія, що є суб'єктивно виправданою і спрямованою на досягнення певної мети) вони зумовлюють руйнацію життєвих домагань особистості в невизначеній перспективі часу (Алікіна, 2005, с. 30).

Основним механізмом помилкової ідентифікації Н. Алікіна називає сугестивні мотиви. Останні мають стосовно їхнього носія зовнішній, запозичений характер. Унаслідок некритичного сприймання реальності в людини виявляються форми поведінки, що, власне, не були їй властиві; її дії стають суб'єктивно невмотивованими, змінюється система взаємодії з оточенням і світом, спостерігається відчуження від реальних потреб. Стан сугестії можна розглядати як результат дії помилкових психологічних ідентифікацій, що зазвичай відбуваються в буденному житті особи. Отож

ідеться про зловживання психологічними закономірностями, які притаманні людині і які зумовлюють її поведінку, почуття, життєві наміри, тобто про шкідливий психологічний вплив на особистість, психологічне насильство над нею і маніпулювання її поведінкою, навмисне створення особистісного психологічного фальсифікату – «людини-підробки», що діє проти своїх інтересів на користь улесливим лиходіям і шахраям (Алікіна, 2005).

Таким чином переживання резонансу з почуттями іншої людини, її ентузіазм іноді сприймаються як своє власне емоційне збудження і власне бажання. Шлях помилкових ідентифікацій приводить людину до формування псевдоідентичності.

Набуття ідентичності є складним і болісним для людини процесом і навіть у сприятливих соціальних умовах людині досить складно віднайти власну ідентичність. Часто несформована, дифузна або порушена соціальна ідентичність, нездатність індивіда чітко усвідомити своє місце в малій групі та психосоціальному просторі призводять до того, що його легко втягнути в неприродну для нього активність. Це є однією з передумов культової психічної залежності. До того ж цілеспрямовані дії інших людей на розмивання вже сформованої ідентичності індивіда також підвищують ризик його потрапляння в залежність.

Розглянемо міфічну свідомість як ресурс експлуатації в деструктивному культі. Невід'ємною складовою феномену культової психічної залежності є система екзотичних переконань і вірувань. У ході нашого дослідження ми піддавали аналізу міфічну свідомість випробуваних як складову частину феномену, що нас цікавить.

Про роль ілюзій і міфів у людській історії писав свого часу З. Фрейд. Він вважав, що масам не властиве прагнення до істини, що вони «вимагають ілюзій, від яких не в змозі відмовитися. Вони завжди віддають перевагу ірреальному, а не реальності, нереальне діє на них з тією ж самою силою, що й реальне. Вони виявляють

очевидну тенденцію не відрізняти одне від іншого» (Фрейд, 1992, с. 87). Завершуючи свої міркування про міф, З. Фрейд приходить до висновку, що міф має так до кінця і не оцінену дивну здатність перебудовувати всю нашу духовну структуру. Більше того, за З. Фрейдом, дія міфу на психіку схожа на дію хімічних речовин, зухвале наркотичне сп'яніння на чисто біологічному рівні (там само).

К. Юнг приділяє величезну увагу ролі міфів у психічній організації людини. На його думку, міф потрібний людині, він виводить її за межі повсякденності, але в той самий час породжує безліч ілюзій. Міф не створювався свідомо, він «відбувся» і здійснює величезний вплив на людину і людські маси (Юнг, 1994).

У праці «Свідомість і несвідоме» К. Юнг зауважує: «Психологічні умови середовища незаселеного звичайно залишають за собою схожі міфологічні сліди. Небезпечні ситуації, будь то фізична небезпека чи загроза душі, викликають афективно заряджені фантазії, а оскільки такі ситуації регулярно повторюються, тобто є типовими, вони дають початок архетипам, як я назвав усі мотиви міфів загалом. Із живого джерела інстинкту випливає все творче, отже, несвідоме не просто зумовлене історією, а й саме породжує творчий імпульс» (Юнг, 1997 с.15). Учений дійшов висновку, що існування індивідуальної свідомості спонукає людину до пізнання труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього життя. Як навколишній світ відкривається поглядом первісної людини своїми сприятливими або ворожими сторонами, так і вплив власного несвідомого здається їй супротивною силою, з якою вона повинна дійти згоди так само, як і з видимим світом. Саме цій меті служать її незліченні магічні дії. На більш високих ступенях цивілізації релігія і філософія виконують те саме призначення. Кожного разу, коли така система адаптації зазнає невдачі, загальна стурбованість виливається у хвилювання і безлад, а відтак робляться спроби віднайти нову відповідну форму відносин з несвідомим (Юнг, 1997).

М. Еліаде пішов ще далі: він спробував інтегрувати міф, розглядаючи його як найзначнішу форму колективного мислення в загальній історії думки. І оскільки колективне мислення ні в одному суспільстві ніколи повністю не заперечується, незалежно від рівня його розвитку, ми не могли не побачити, що сучасний світ усе ще зберігає сліди містичної поведінки: наприклад, ухвалення всім суспільством деяких символів інтерпретується як збереження колективного мислення. Нескладно показати, що функція національного прапора зі всім тим, що він має на увазі, зовсім не відрізняється від «ухвалення» будь-якого із символів архаїчних культур. Це все одно, що сказати: у площині суспільного життя немає розриву в послідовній зміні архаїчного і сучасного світів. Єдина значна відмінність полягала в наявності у більшості індивідумів, що становлять сучасне суспільство, персонального мислення, яке було відсутнє або майже відсутнє у членів традиційних суспільств.

М. Еліаде розглядає міф як тип людської поведінки і водночас як елемент цивілізації, тобто таким, яким він є в традиційних культурах. На рівні індивідуального сприйняття міф ніколи повністю не зникав: він виявлявся в сновидіннях, фантазіях, прагненнях сучасної людини. Численна психологічна література привчила нас до розкриття великих і малих міфологій у несвідомій і напівсвідомій діяльності кожного індивідуума. Але на цей час нас понад усе цікавить, що ж у сучасному світі стоїть на тому центральному місці, яке в традиційних культурах займає міф. Іншими словами, розуміючи, що великі міфічні теми продовжують повторюватися в неспокійних глибинах психіки, ми все ще не перестаємо цікавитися, чи зберігся міф як зразок людської поведінки в більш-менш деградованій формі серед наших сучасників. Дослідник стверджує, що захист від часу, який ми бачимо в будь-якого роду міфологічній позиції, що фактично невіддільна від людської природи, з'являється, різним чином замаскований, у сучасному світі, в основному в його відволіканнях, розвагах. Саме тут можна бачити радикальну відмінність, що існує між сучасними культурами та минулими цивілізаціями. У всіх традиційних суспільствах будь-

яка важлива дія відтворювала свою міфічну, надособистісну модель, а отже, була в священному часі. Праця, ремесло, війна і любов – усе це були таїнства. Повторення того, що пережили боги і герої, надавало людському існуванню священного аспекту, доповнювало його священною природою, приписуваною життю і космосу. Відкриваючись таким чином Великому Часу, священне існування, яким би бідним воно не було, збагачувалося за своїм значенням: в усякому разі, воно не зазнавало тиранії часу. І тільки в сучасному суспільстві людина відчуває себе в'язнем своєї повсякденної праці, у якій вона ніколи не може звільнитися від пут часу.

Ми не можемо стверджувати, що сучасний світ повністю подолав міфічну поведінку – змінилося лише поле діяльності міфу: він більше не домінує в найважливіших сферах життя, а витіснений на приховані, несвідомі рівні психіки, частково в другорядну і навіть неусвідомлювану, безвідповідальну діяльність суспільства (Елиаде, 1996).

Автор відомої книги «Повстання мас» Ортега-і-Гассет вважає, що сучасна цивілізація ставить перед людством такі складні завдання, а вирішення їх таке непросте, що ми нерідко прагнемо усунути від їх вирішення, шукаючи порятунку в міфах та ілюзіях (Ортега-и-Гассет, 1997).

Пояснити вплив міфу на людську свідомість спробував і Ф. Кесседі. На його думку, міф є породженням колективу, вираженням колективної єдності, спільності й цілісності. Колектив – сила, що творить міф. І жодна критика не в змозі похитнути могутність міфу, поки він залишається живим міфом – живим уособленням колективних уявлень, прагнень і мрій. Міф об'єктивує суб'єктивні колективно-несвідомі переживання й емоційно-вольові прагнення людей в образах фантазії, є безпосереднім виразником відчуттів і переживань людини, її сподівань і вольових імпульсів. У міфі відчуття переважають над інтелектом, емоції – над думкою, вольові імпульси – над пізнанням. Основна функція міфу не пізнавально-теоретична, а соціально-практична, спрямована на забезпечення

єдності й цілісності колективу. Міф сприяє організації колективу, збереженню його соціальної і соціально-психологічної монолітності. Міфічна свідомість не розрізняє віру і знання, існуючи до моменту осмислення їх протилежності (Ортега-и-Гассет, 1972, с.45).

О. Лобок розширює поняття міфу, розуміючи під ним будь-яку суб'єктивну істину, що приймається без доказу. Проте навіть у свідомості освічених представників раціонально організованої сучасної західної цивілізації такого роду уявлення займають вагоме місце. «Як міф первісної людини непроникний для даних безпосереднього досвіду і базується на якихось колективних уявленнях, істотно більших, ніж платформа безпосереднього життєвого досвіду особи, так і істини сучасної людини мають глибоко понаддосвідний характер, якщо мати на увазі під досвідом індивідуальний досвід особи. Усе, що сучасна людина називає істиною, так чи інакше санкціоновано якимось колективним досвідом культури, недоступним для особистого сприйняття окремого індивіда» (Лобок, 1997, с. 15). Він вимушений приймати колективний досвід культури (у тому числі науки) на віру; більше того, головна функція міфу, на думку О. Лобка – це ідентифікація з певною соціокультурною групою. «Віра в ті або інші істини цієї культури (в якій він народжений) є фундаментальною умовою його існування в цій культурі. Він просто вірить в істини своєї культури, і тому будь-яка культурна істина об'єктивно функціонує стосовно нього так само, як і первісний міф» (Лобок, 1997, с. 16). Неважко переконатися в тому, що міфологічний характер, який визначається більшою мірою механізмами соціальної ідентифікації, ніж пізнавальної діяльності, притаманний світоглядним структурам різного рівня – від релігійних вірувань і наукових теорій та принципів до гасел фанатів спортивних клубів і зірок шоу-бізнесу. Психологічно всі вони відіграють важливу роль, структуруючи, упорядковуючи картину світу, вносячи в неї смислово нерівномірність, виділяючи щось як більш важливе порівняно з іншим.

Потреба в міфі, на думку О. Лобка, – це і є потреба в сенсі. «Саме міф розставляє перед людиною систему своєрідних «показчиків»: що повинно бути більш цінним, а що – менш, що повинно бути більш значущим, а що – другорядним і третьорядним за своєю значущістю. Саме міф – ілюзорна і безглузда конструкція з погляду зовнішнього спостерігача – створює систему тих базових орієнтирів, що дають змогу представникові тієї або іншої культурної спільноти твердо знати, яким чинникам навколишнього наочного світу слід віддавати перевагу» (Лобок, 1997, с. 57).

Поняття міфу не випадково увійшло до змістової сфери гуманітарних наук насамперед у контексті вивчення архаїчних форм свідомості, починаючи від ранніх етапів антропогенезу і закінчуючи, як правило, античністю, і лише порівняно недавно набуло поширення при вивченні форм свідомості і духовної культури сучасного суспільства. Дійсно, найбільш виразно міфологічна природа світогляду виявляється у відсутності критичного ставлення рефлексії до засвоєваних ззовні постулатів і пояснювальних схем. Раціональне світосприймання не відмінє міфологічної природи світогляду. «Сучасна людина – це людина, вихована в традиціях наукового мислення, і тому виразно усвідомлює цінність несуперечливого впорядкування фактологічної інформації. Проте ось що цікаво: як тільки справа доходить до її особистих міфів, тобто міфів, що мають для неї особистий сенс, вона починає демонструвати абсолютно зневажливе ставлення до яких би то не було фактів: «тим гірше для фактів!» – знову і знову підтверджуючи, що міф – це не екзотична периферія культури, а її фундаментальна підстава, основа будь-якого складу мислення» (Лобок, 1997, с. 20).

Можна стверджувати, що міфологічний шлях пізнання світу є екологічним для людської психіки. Він є провідним способом соціалізації та формування особистості на ранніх етапах онтогенезу, але залишається актуальним протягом всього життєвого шляху людини.

Тож міфи є своєрідними детермінаторами архетипів підсвідомого, що актуалізують їх до розгортання в соціальному просторі життя людини. У дорослої людини рушієм психічного розвитку стають провідні цінності, що зумовлюють специфічну форму смислоутворення, яке актуалізується за допомогою феноменів міфологічної свідомості. Існують міфи, що підвищують «енергетику», силу духу, підсилюють стійкість особистості до зовнішньої примусової дії. Разом із тим поширені міфи, що послаблюють «енергетику» людини, дезорганізують і деморалізують її, знижують саморегуляторний потенціал особистості.

У поєднанні з процесами уяви та емоціями міф може відігравати роль програми життя людини. Основою депрограмування є процес усвідомлення та осмислення своїх міфів, вихід за межі їх впливу, натомість формування цілісного, інтегрованого світогляду.

В основі культової психічної залежності (душевного рабства) лежать три неусвідомлювані базові страхи людини: страх кінцевого, страх нескінченного та страх самого себе. Алгоритм міфічного механізму культової залежності має приблизно такий вигляд: прилаштування до духовних цінностей об'єкта, дезорганізація ціннісно-смиислової сфери, псевдо задоволення духовних потреб на основі механізму фасцинації (підміни).

4.2.3. Соціально-психологічний клімат деструктивного культу як інструмент експлуатації

А тепер окреслимо явище деструктивного контролю свідомості особистості, як кристалізований інструмент психологічного насильства. За допомогою такого контролю свідомості досягається поставлена мета – формування в неофіта нової культової суб-особистості і придушення старої, зростання лояльності в його ставленні до організації та її лідерів. Застосування деструктивного контролю свідомості або окремих його елементів є одним з провідних механізмів культової психічної залежності.

Концепція примусового «промивання мізків» (brainwashing), запропонована Р. Ліфтоном у його психологічній теорії тоталітаризму (Lifton, 1961) базується на восьми основних методах. Розгляньмо ці методи більш детально:

- **контроль оточення** – передбачає жорстку структурування оточення, регулювання спілкування і цензурування інформації;
- **містичне маніпулювання** – означає приписування всім культовим інститутам ореолу таємничості і божественності;
- **вимога чистоти** – стверджує, що все поза межами ДТО є брудним, «духовно недосконалим», а значить, повинно ігноруватися адептами. Практикується культ сповіді: незважаючи на те, що обряд сповіді пом'якшує біль, знижує імовірність рецидивів, однак він породжує разом з тим і залежність від тих, хто знижує цей біль і відпускає гріхи. У деструктивних сектах сповідь спрямована не на звільнення від почуття провини, а скоріше на породження цього відчуття;
- **«свята наука»** – догми проголошуються абсолютною, повною і вічною істиною, що підносить їх на «священний рівень». Будь-яка інформація, яка суперечить цій істині, сприймається як ворожа;
- **«зарядка» мови** – усі деструктивні культу ретельно розробляють і розвивають термінологію ідіосинкразії, яка використовується для того, щоб швидко і спрощено відповідати на будь-які сумнівні і гострі запитання;
- **доктрина вище особи** – цей метод є природним наслідком «святої науки» і припускає, що особистий досвід не відкидає «факти» в тому вигляді, як вони пояснюються доктриною;
- **обожнення лідера групи;**

- *звільнення від існування* – згідно з Ліфтоном, «тоталітарне оточення проводить чітку межу між тими, чиє право на існування може бути визнаним, і тими, хто такого права не має» (Lifton, 1961, с. 433).

Аналогічно розглядає прийоми психологічної обробки адептів у деструктивних культах С. Хассен, який у вістря кута ставить термін «контроль свідомості» (mind control), а не «промивання мізків». Він вважає, що контроль свідомості здійснюється через контроль над поведінкою, надходженням інформації, мисленням та емоціями (Хассен, 2003).

Контроль поведінки спрямований на:

- регулювання індивідуальної фізичної реальності особистості (строге визначення, де і з ким проживати, який одяг носити, яку їжу їсти, скільки часу спати і т. ін.);
- позбавлення людини вільного часу (все життя адептів протікає відповідно до строгого часового графіка, у межах якого кожний момент пов'язаний з фізично та емоційно напруженою діяльністю, що залишає обмаль часу або й зовсім не залишає його для самоти й роздумів);
- вироблення в адепта покірності й залежності (практикується система заохочень і покарань; позбавлення самостійності, об'єднання в пари за принципом «наставництва» або «приятелювання» для спостереження й контролю; доноси лідерів на тих, хто відхиляється від доктрини групи в думках і вчинках; використання інформації, отриманої на сповідях, для визначення лінії поведінки).

Потоки інформації контролюються за допомогою: обману (умисне приховування інформації або її спотворення, щоб зробити її прийнятною); обмеження доступу до некультових джерел інформації, формування неприхильного ставлення до них (заборона чи-

тати газети й журнали, дивитися телевізор, відвідувати театри, спілкуватися з колишніми адептами); створення джерел культової інформації (видання буклетів, листівок, журналів, тиражування аудіозаписів виступів і промов лідерів, а також використання цитат і формулювань, узятих поза контекстом з некультових джерел).

Контроль мислення здійснюється через: примусове ухвалення групової доктрини як істини (звичайно доктрини формулюються за принципом: чорне – біле, добро – проти зла, ми – проти них і т. ін.); заохочення тільки «добрих» і «правильних» думок; нав'язування специфічної термінології і «розумових кліше»; заборона критичних запитань стосовно лідерів і доктрини, а також альтернативних систем вірування і визнання їх правильними; використання спеціальних технік з метою пригнічення мислення (спів або гудіння, промовляння молитов, монотонне скандування, спілкування «мовами», медитація, рецитація мантр).

Контроль емоцій передбачає: звуження спектра відчуттів особи; вироблення й надмірне використання почуття провини (твоя сім'я – джерело гріхів, твої минулі прихильності, думки, відчуття, вчинки – гріховні і т. ін.); ритуальне і часто публічне визнання гріхів; надмірне використання почуття страху (острах мислити незалежно, боязнь «зовнішнього світу», ворогів, природних лих, страх втратити свій «порядунок», боязнь наслідків виходу з організації); «бомбардування любов'ю» (love-bombing), спрямоване на посилення потреби в належності шляхом використання ігор, подібних до дитячих, співу, обіймів, дотиків і лестощів (Хассен, 2003).

К. Джиамбалво, пояснюючи окремі аспекти впливу деструктивних культів на свідомість адептів, підкреслює, що, по-перше, ізоляція спричинює неможливість або небажання звіряти інформацію, надану сектою, з реальністю; по-друге, відмова від сну або його скорочення заохочується під прикриттям духовних вправ, обов'язкових тренінгів або термінових і важливих справ; по-третє,

неадекватне харчування маскується як спеціальна дієта для поліпшення здоров'я або духовності; по-четверте, сенсорне перевантаження нав'язує ухвалення комплексу з нової доктрини, мети і визначень, щоб замінити колишні цінності шляхом засвоєння впродовж короткого часу маси інформації з дуже обмеженою можливістю критичної перевірки; по-п'яте, почуття страху і провини можуть зумовлюватися отриманням інформації лідерами під приводом сповідей, тобто лідери мають доступ до інформації, яка спричинює емоційну вразливість сектантів, викликає в них почуття страху й провини (Джиамбалво, 1995, с. 118).

Окремим механізмом деструктивного впливу на особу є групове мислення. Це поняття використовує Дж. Джаніс на означення процесу прийняття рішення групою. Дж. Джаніс розглядає «феномен групового мислення» в спеціально організованих для «продукування» рішень експертних групах: у сфері політики, економіки, управління (цит. за Волков, 1996, С. 86–95.).

На основі моделі групового мислення Дж. Джаніса можна сформулювати саме поняття «феномен групового мислення» як спосіб роздумів і прийняття рішень, де визначальну роль відіграють мотив, бажання дійти згоди з групою, «прагнення до збігу, відповідності». Дослідник використовує модель групового мислення для пояснення специфічного виду патології групи. На його думку, групове мислення виникає в групі через низку особливих умов. Ідеться передусім про високу згуртованість, «високий ступінь зв'язаності» групи, що веде до прийняття схваленої нею версії дійсності. Усі сили в групі спрямовані на те, щоб тримати всіх членів укупі. Це сила прагнення членів групи триматися разом, лишатися разом як група, належати групі. Учасники такої групи більш сприйнятливі до взаємного тиску. Результатом високої зв'язаності групи є зменшення кількості конфліктів у групі, уникнення зіткнення альтернативних думок. Група не хоче «розгойдувати чо-

вна». Сама згуртованість групи – природний і закономірний груповий механізм. Проте високий її рівень може призводити до прийняття рішень з низькою вірогідністю успіху.

Групова організація має, безперечно, і певні «структурні недоліки»: групова ізоляція (ізоляція групи, ізольована група), що приводить членів групи до усвідомлення власної важливості для неї; наявність директивного лідера, який орієнтує групу при виробленні рішення у вигідному для себе напрямі; відсутність чітких процедурних норм, особливо в ситуації напруги або стресу.

Для кращого розуміння суті нашої проблеми слід також розглянути таке поняття, як «ситуаційні провокаційні контексти», за Дж. Джанісом, або ситуації стресу. Групове мислення не «функціонує» у звичайних ситуаціях, але можливості його прояву зростають, коли група з притаманними їй високою зв'язаністю, структурними недоліками перебуває в ситуації кризи, стресу. По-перше, це спричиняє відчуття невпевненості й напруги в учасників групи, і вони використовують групу як засіб створення ясності в розв'язанні проблем; по-друге, у членів групи внаслідок стресу відбувається зниження самооцінки й підвищення оцінки самої групи як засобу виходу з кризи. Усе це надає групі високої цінності і визначає прагнення її членів до швидкої і безболісної одностайності.

Усе вищесказане свідчить, про те що учасники групи схильні притлумлювати свої думки, відмовлятися від власних шляхів розв'язання проблеми заради можливості «належати» групі.

Отже, наслідки групового мислення можна охарактеризувати таким чином:

- формується завищена оцінка влади (всесильності) групи, відображенням якої є ілюзія її невразливості й віра в групову мораль;
- члени групи впевнені, що навіть у ситуації стресу членство в групі є раціональним;

– формуються групові стереотипи, які заохочуються групою.

Як стверджує Дж. Джаніс, «культи існують не задля того лише, щоб ухвалювати рішення», тобто ухвалення рішень не є визначальною метою культу. На відміну від «груп ухвалення рішень», головна мета яких полягає у «виробленні» високоякісних рішень, мета культу – контроль свідомості. Ідеться не тільки про контроль, владу над ухваленням рішень членами культу, а й про владу над думками й відчуттями, над самою особою (цит. за Волков, 1996, с. 86–95).

Цілком очевидно, що згуртованість членів групи в культурі не спонтанна, а спланована і реалізується лідерами культу. Харизматичний лідер формує навколо себе дорадчу верхівку (еліту), яка і є «групою ухвалення рішень», тобто процес ухвалення рішень відчужений від рядових членів культу. Прагнення учасників культу належати до групи підтримується шляхом суворого випробування вірності кожного члена культу та використання прийомів «батоба і пряника». Культ стає центральним інтересом життя людини і єдиним, первинним, необхідним джерелом міжособистісних зв'язків членів культу. У численних культурах модель групового мислення має певні модифікації, що виникають відповідно до мети того чи іншого культу.

Структурні недоліки культових груп проявляються у формі деіндивідуалізації членів культу як результату їх прагнення до однорідності. Адепти відмовляються від старих принципів поведінки і «приймають» новий набір норм, стереотипів поведінки, які заохочуються групою. Деіндивідуалізація – це не побічний продукт культів, бо культури існують, щоб «забезпечити» потребу своїх членів у змінах, аж до зміни їхніх світоглядів, поведінки і локусу контролю. Досягти майбутнього в культурі можна, тільки дотримуючись норм групи, норми ж встановлює еліта (група ухвалення рішення). Тут ми знову спостерігаємо відчуження, депривацію щодо процесу ухвалення особою рішень.

Дочасна згода з думкою групи в культурі модифікується в прагнення повної, всепоглинаючої відповідності доктрині культу. Така згода допускає спочатку навіть критичний настрій в учасника ухвалення рішення – це один полюс континууму. На іншому його полюсі – повне схвалення і відповідність. Оскільки в культурі критика рішень, прийнятих елітою, виключається, то потрібне всепоглинаюче обоженнювання і самої доктрини, і її провідників: доктрина – єдиний шлях до правди, з нею мало погоджуватися, їй треба повністю відповідати.

Фахівці, що вивчають описані вище явища, звертають увагу на те, що участь у сектантських групах призводить до проявів емоційної регресії, коли змінюються погляди людини на події, що відбуваються у світі, і непомітно, поступово поглиблюється її розрив з реальністю. Пропонуючи втечу в примарний світ, сектантство веде до самоізоляції й відчуження особи від звичного способу життя, спілкування, участі в громадських справах. Існує загроза розщеплення її свідомості, що клінічно виявляється в психічних розладах аж до розвитку шизофреноподібних станів. Відомо, що в людини, яка протягом тривалого часу зазнавала сенсорної депривації, навіть без спеціального індоктринування, значно поживається функціонування так званого архаїчного мозку, що веде до стимулювання уяви, фантазій, появи снів наяву (Целикова, 1996).

Наші спостереження засвідчили, що головною метою застосування технік деструктивного контролю свідомості є зміни когнітивно-емоційного балансу особистості, вплив на природний темп життя людини. Штучне стимулювання станів ейфорії, надприродного натхнення призводить до того, що людина активно діє, не відчуваючи втоми, самовіддано працює заради втілення ідеї, навіяної лідерами групи, а потім настає фаза виснаження, емоційного та фізичного вигоряння. Люди, які перебували в культурі, підтверджують, що вони переживали щось подібне до того, що відчувають наркомани, – чергування фаз піднесення і фаз депресії. Під час спільних

групових ритуалів – піднесення, а наодинці – виснаження, пригнічені стани. У таких умовах закріплюється потяг до групи, спільних діянь у межах культової спільноти. Техніки деструктивного контролю свідомості – це потужний інструмент для виведення людини зі стану укоріненості життя, мотиваційно-динамічної рівноваги та соціальної адаптації.

Отже, застосування технік деструктивного контролю свідомості або окремих його елементів є одним з провідних чинників культової психічної залежності. Як уже зазначалося раніше, у деструктивних культах вплив за допомогою таких технік спрямований на руйнацію двох головних опор людської особистості: відчуття видової людської єдності та інстинкту збереження життя. Без цих двох опор людина почувається відірваною від коренів колективного і від коренів індивідуального. У такому стані вона стає дуже зручним об'єктом для будь-яких експериментів над її життям та маніпуляцій. З огляду на сказане вище не спрацьовують загальноновідомі методи психотерапії, бо вони теж базуються на цих засадах.

Механізм дезінтеграції. У ході індоктринації неофіта здійснюється фактична дезінтеграція образу Я, що сформувався природним шляхом. Відбувається насильна заміна його на штучно створений псевдообраз Я, сама суть якого передбачає можливість бути керованим і підпорядкованим. Фактично особистість фрагментується і дезінтегрується, насильно позбавляється ідентичності і цілісності. У результаті зникає бажання бути незалежним, з'являється прагнення до рабської покори більш сильній фігурі, згасає мотивація, спрямована на реальний саморозвиток. Жертва такої методичної деперсоналізації неминуче зупиняється у своєму розвитку і переходить у віртуальний світ спеціально збудованих для неї і їй же нав'язаних абсолютно штучних відносин з гуру і «братями по вірі». Така людина випадає з реального культурного про-

сторю, вона «спить наяву», будучи глибоко зануреною у віртуальну реальність імплантованого в її психіку екзотичного світогляду.

Механізм позитивного зворотного зв'язку дає змогу за допомогою будь-якої інформації, що надходить ззовні, посилювати той патерн, який, за задумом індоктринаторів, мав би стати «природним» для суб'єкта. Оточення сприяє тому, щоб сигнал зворотного зв'язку утверджував засвоювану доктрину за допомогою таких тверджень, як: «Ти з нами», «Ти з нами на шляху духовного розвитку», «Ти ростеш», «Рухаєшся в правильному напрямі» і т. ін.

Механізм стимуляції задоволення. Усі організатори культів володіють способами активації гіпоталамо-гіпофізарної системи, що орієнтуються на відчуття радості й любові від належності до якоїсь спільноти, яка може дати більше, ніж попередня обстановка. Секс, музика, наркотики, психотехніки «бомбардування любов'ю», трансіві стани сприяють посиленому виробленню ендорфінів. Важливе значення має тут легітимізація зазвичай інстинктивно стримуваної активності, так зване «розкомплексування». У цілому процес соціалізації спрямований на підтримку нормального напруження і стримування, на те, щоб допомогти людині впорядкувати свої сексуальні імпульси, свої страхи, агресію і жадібність. Унаслідок «розкомплексування» людина втрачає напрацьовану здатність до вольової саморегуляції.

Механізм примусової регресії. Під час індоктринації відбувається примусовий регрес суб'єкта до більш ранніх стадій особистісного розвитку. Для того щоб піддати людину примусовій індоктринації, її слід повернути у стан психічної пластичності, характерної для раннього дитячого віку. Відтак людина не тільки позбавляється засвоєних нею за роки життя соціалізованих навичок, а й виявляється відкритою для некритичного сприйняття різних екзотичних світоглядних систем. Різними способами їй нав'язується зневіра у власній індивідуальній спроможності. Тим самим ство-

рюється ілюзорна залежність від сурогатних батьків (фігури шанованого божества, керівника культової групи, самого культового колективу).

Механізм формування нової культової ідентичності. Людина, як соціальна істота, виявляє природжене довір'я до поведінки, яку демонструє найближче соціальне оточення. Будучи зануреною в специфічне оточення прибічників культу, вона, крім свідомості і волі, неусвідомлено й спонтанно переймає звички і стереотипи, демонстровані людьми, що перебувають поряд. Разом із цим їй пропонуються допоміжні способи підтримки нової ідентичності – культовий одяг, особлива зачіска, своєрідна їжа і знакові ритуальні манери поведінки. Усе це сприяє ідентифікації новонаверненого з тими, хто організовує свою зовнішню поведінку схожим чином, водночас відділяючи його від звичного в минулому оточення.

4.2.4. Індивідуальні особистісні та характерологічні дефекти як ресурси експлуатації в деструктивному культі

Пережите в дитинстві психологічне насильство, досвід депривації є основою адиктивного потенціалу, своєрідної здатності особистості до адикції, що за певних життєвих обставин може перейти у форму культової психічної залежності. Вибори, які людина здійснює щодня, часто залежать від її раннього дитячого досвіду. І якщо емоційні стосунки, в які була включена дитина, будувалися за принципом натиску, підкорення, то не дивно, що нею був інтеріоризований патерн «жертви». Однак становище значно погіршується, якщо, крім батьківського тиску, дитині довелося пережити інші форми насильства, такі як інцест або побиття, і якщо ситуація тиску стала хронічною, перетворилася на ситуацію розвитку. У результаті формується особлива особистісна структура, яка характеризується дифузною ідентичністю, полезахисним когнітивним стилем, залежністю самооцінки від оцінок значущих «Інших» і т. ін., що доведено низкою емпіричних досліджень.

На думку С. Ільїної, провідний захисний механізм особистості – розщеплення – уможливорює співіснування в самосвідомості голосів крихкого, слабкого, залежного Я та агресивного, грандіозного Я, причому залежно від зовнішніх умов може актуалізуватися як позиція «жертви», «слабенького», «маленького», так і позиція «агресора», «переслідувача», «ката». Таким чином і синдром залежності, який характеризується граничною відкритістю меж, неструктурованістю і проникністю меж сформованого Я, маніпулятивним стилем відносин, і довірчі відносини з дорослим набувають абсолютно особливого значення (Ільїна, 1988, с. 65–74.).

Відзначимо також, що спільними рисами всіх вікових криз, за Л. Виготським, є непокірність і неслухняність. Як наслідок, у батьків може актуалізуватися прагнення перевиховати, переробити, виправити дитину, що часто реалізується в неадекватних виховних настановах. Такі виховні дії, що кваліфікуються як психологічне насильство, у період кризи переживаються дитиною дуже гостро, травмують особливо глибоко. Крім того, не слід забувати, що «погана поведінка» дитини, неминуха в період критичних змін, у багатьох випадках тягне за собою «погане поводження» з нею, навіть тілесні покарання (Выготский, 1984).

Дж. Боулбі, відомий дослідник феноменів прихильності та материнської депривації, вводить термін «патогенне батьківське виховання» (pathogenic parenting), визначаючи його як ключовий етіологічний чинник багатьох невротичних симптомів, особистісних розладів, сімейних і подружніх проблем. Описуючи згубні наслідки патогенного батьківського ставлення, Боулбі наголошує, що світ для таких дітей завжди залишається двозначним, невизначеним і завжди небезпечним (Боулби, 2003).

Визначну роль в обґрунтуванні механізмів формування авторитарного характеру відіграла праця Х. Бассіоне «Виховання на родовбивць». Спостерігаючи розвиток невротичного авторитарного характеру в пубертатному періоді, автор встановила, що в цей

час боротьба за автономію вступає у вирішальну фазу, яка й визначає життєвий шлях. Повторне відчуття безсилля, витісненого в ранньому віці під час безперспективної боротьби з більш сильними вихователями, примушує підлітка зробити все, щоб знову не опинитися в становищі слабкого. Проте конфлікт нерозірваного симбіозу на тлі насильно пригніченої автономії залишає йому вихід тільки у вигляді нового підкорення і самозречення шляхом повного пристосування до авторитарної влади, яка була його «первісним ворогом» і «гнобителем». Те, що сприймалося раніше як смертельна загроза, «переважна сила», стає тепер (у результаті витіснення відчуттів страху і ненависті) прикладом для наслідування, гарантуючи збереження життя: «ворог перетворюється на друга», єдиного «гаранта виживання», мислення і вчинки якого повинні копіюватися неухильно і беззаперечно. Тип стосунків, поведінки і мислення, який батьки демонструють підлітку своїм прикладом, стає для нього основним показником у дорослому житті. При патріархаті йому залишається тільки «вижити за допомогою сили», що на цей час єдине гарантує рольову ідентичність власної статі. Пубертатний протест припиняється внаслідок ідентифікації з батьківським прикладом владної поведінки (Бассіюни, 1999).

Дослідниця пише, що порушення розвитку дитини, яке виникає в результаті насильного придушення автономії, фіксується. Закладена в ранньому віці інтроекція ворога із життєвою заповіддю «або ти, або я» зміцнюється шляхом ідентифікації з владою (тепер це звучить як «або я, або ти»). Так страх може стати неусвідомленим. І він поступається місцем тільки грандіозному відчуттю своєї власної, невразливої влади, жорстко пов'язаної з умовою «сліпої, абсолютної слухняності» тому, хто і раніше був більш сильним. Прищеплені в ранньому віці повна слухняність, сліпе підкорення більш сильному і надалі мимоволі зберігаються в душі як «добрий, зразковий порядок буття», оскільки розвивається рольова ідентичність з авторитарним батьківським прикладом. Згодом виникає життєвий девіз, який показує весь трагізм і згубність

такого виховання: «Життя – це постійна боротьба» і «Людина людині – вовк» (Бассіюни, 1999).

Нерозірваний симбіоз, початкова потреба і збережена залежність від близькості симбіотичного об'єкта любові роблять очевидним трагізм вимушеної ідентифікації з владою, тому що тільки на основі прикладу батьківської поведінки для сина стає можливим вести боротьбу за існування, за шлюб і сім'ю. Згідно з Х. Бассіоне, так розвивається авторитарний характер, який шляхом ідентифікації з владою прагне утримати біля себе свій могутній симбіотичний об'єкт любові, який у кожному однаковому за статтю індивідумі вбачає небезпеку утворення тріади, що руйнує діаду, відчуває потенційного ворога, і залякує оточуючих загрозами. Нетерпимість, упертість і нездатність до самокритики – такі критерії пристосування шляхом ідентифікації з владою. Той, хто став сильним шляхом такого розвитку, завжди має рацію. У ролі сильного він не скоює помилок, тому що і батьки завжди мали рацію у своїх вчинках і не терпіли ніяких заперечень (Бассіюни, 1999, с.38–88).

Від недоброчесного впливу ДТО страждають насамперед ті люди, які мають якісь душевні слабкості і психічні дефекти. Так, за результатами дослідження Є. Вахромова, для людей істероїдного складу дуже привабливими є групи, що практикують медитацію, занурення в трансівні стани; для людей, схильних до депресій, – групи, що акцентують увагу на співчутті і жертвності; людей параноїдального типу приваблюють ідеї ненависті до ворогів віровчення; людей з нарцисичними розладами підкорює ідея винятковості вчення і його adeptів (Вахромов, 2004).

Не менш цікавими видаються нам із цього погляду дослідження Д. Кунцевича, який використав у роботі 16-факторну шкалу Кеттела. Випробовуваними стали вихідці з різних культурних груп, усього 91 особа. За результатами факторного аналізу вчений виділив такі типи особистості: домінантну, залежну, невротичну та інтегровану. Водночас усіх випробовуваних він розподілив на три групи: особи, які переживають почуття залежності і

страху; особи, які зазнають тиску групи; особи, які потерпають від почуття провини.

За Д. Кунцевичем, випробовувані, що втратили почуття особистої автономності, переживають почуття провини, залежності від групи. Для всієї вибірки характерні такі ознаки: обмеженість у сфері життєвих виборів; несаможиттєвість у соціальній та інтимній сферах; обмеженість світогляду (Kunczewicz, 2005).

Отже, багато людей з описаними вище розладами та індивідуально-психологічними особливостями потрапляють у культові організації навіть без вербування, з власної волі, намагаючись розв'язати свої адаптаційні проблеми. А втім, значна частина культових організацій створюється справді для розв'язання зазначених адаптаційних проблем. Саме цю категорію людей називають фанатиками. Вони приходять у культові організації, створюють їх, оскільки через такі структури мають нагоду більшою чи меншою мірою задовольнити свої реальні і насущні потреби. Адже в перехідному суспільстві недостатньо уваги приділяється задоволенню загострених потреб в афіліації безпечним для людей шляхом.

Резюме.

Ресурси експлуатації у культі. Деструктивний культ здійснює свій деформуючий тиск найперше на людей, які ослаблені наявністю індивідуальних дефектів, таких як особистісні розлади, яскраво вираженою акцентуацією характеру та симптоматикою граничної психіатрії. Однак і наявність невирішених психологічних проблем та ірраціональних вірувань, таких як занижена самооцінка, нездатність взяти на себе відповідальність за своє життя, бажання гарантованого майбутнього, потреба в причетності до вибраних, загальна інфантильність, нездатність адекватно задовольнити власні духовні потреби, віра у власну винятковість, часто виступає слабким місцем в системі особистісного захисту, що допускає проникнення у внутрішній світ культової ідеології.

Механізми суб'єктивної інтерпретації в процесі соціального пізнання, які забезпечують інтеграцію неповторної людської індивідуальності, також припускають різночитання. Це призводить до ірраціональних вірувань, оман та буденного міфотворення, що виступає слабким місцем в системі соціально-психологічної компетенції, що дає змогу проникнення у свідомість культової ідеології.

Найбільш вразливими для деструктивного впливу культу є такі особливості суб'єктивної реальності індивіда, як ідентичність, міфічна свідомість, правова самосвідомість, тоталітарна самосвідомість.

Несформована, дифузна або порушена соціальна ідентичність, яка призводить до нездатності індивіда чітко усвідомити своє місце в малій групі та в психосоціальному просторі, тягне за собою і низьку інформаційну толерантність. Поєднання низького рівня правової самосвідомості з високим рівнем тоталітарних настанов призводить до готовності індивіда самостверджуватися за рахунок інших, «невірних», «недолюдків», які не належать до культової громади.

Міфологічна свідомість зумовлює специфічну форму смислоутворення у дорослої людини, оскільки рушієм психічного розвитку в цей час виступають провідні цінності. Таким чином міф може відігравати роль програми життя людини. Людство випрацювало міфи, що підвищують «енергетику», силу духу людини, підсилюють її стійкість до опору зовнішньої примусової дії. В сучасному інформаційному просторі поширені міфи, що є продуктом маркетингових технологій, які зазвичай понижують «енергетику» людини, дезорганізують та деморалізують, знижують її саморегуляторний потенціал. у житті людини завжди є ймовірність заглиблення у міфи деструктивних ідеологій, тому що феномени міфічної свідомості відіграють істотну адаптаційну функцію у житті людини.

Неадекватні батьківські настанови, які виникають на основі етнокультурних особливостей процесу виховання, нерозуміння та недооцінки вікових особливостей та вікових обмежень різних стадій розвитку дітей, переоцінки ролі батьківської присутності в житті дитини, часто виступають передумовами культурної залежності їх дітей.

Розділ 5. Можливості психологічної допомоги у подоланні культової психічної залежності особистості

5.1. Депрограмування. Консультування про вихід

З виникненням у США деструктивних тоталітарних культів для «визволення» «культистів» від психічної залежності почали застосовувати так зване «депрограмування». Спочатку найчастіше практикували фізичне «витягання» культиста з групи (викрадення культово залежних людей, які організовували їхні родичі або друзі) і насильницькі методи утримання культиста в місці консультування (утримання під охороною в ізольованому замкненому приміщенні). Сам процес консультування і його зміст при депрограмуванні практично нічим не відрізняються від того, що відбувається при консультуванні про «вихід». Але застосування навіть найпомірніших доз насильства часто все ж призводило до того, що людина, піддана депрограмуванню, зазнавала сильної психологічної травми, від якої, у свою чергу, довго не могла отямитися. Нині прийнято вважати, що депрограмування етично виправдане тільки за однієї умови: якщо життя і здоров'ю близької людини, що перебуває в культі, загрожує явна небезпека. У цьому випадку існує і більша ймовірність виправдати таку дію юридично.

З часом значно більшого поширення набуло консультування про вихід із стану культової психічної залежності, що є новим видом психологічної допомоги, оскільки і саме явище тотальної психологічної залежності почало усвідомлюватися суспільством як психологічна проблема не так уже й давно. У США і Європі накопичено чималий досвід психологічної допомоги таким потерпілим, однак він теж не є однозначним через складність правового і етичного аспектів проблеми.

Пропонована читачеві інформація і методичні рекомендації щодо цього виду психологічної допомоги базуються на працях М. Лангоуні і С. Хассена (Ross, Langone, 1988; Хассен, 2003).

Консультування з метою реформування мислення (у вузькому значенні слова) – це інтенсивна інформаційна терапія, спрямована на учасника деструктивного культу. Проводиться групою консультантів із 3–4 осіб за сприяння близьких і родичів безперервно протягом 3–5 днів по 12–16 годин щоденно. Метою такого консультування не є обов’язковий вихід консультованого з культу. Ідеться про відновлення в культиста індивідуального вміння розумно й критично мислити, зміцнення його здатності до вільного волевиявлення, забезпечення його належної поінформованості. Цей процес можна було б точніше означити як консультування про інформацію (або інформування), що дає змогу більш повно й критично оцінити ступінь і засоби впливу даної групи на особу.

Самі автори цього підходу характеризують консультування про вихід як добровільний, інтенсивний, обмежений у часі договірний освітній процес, що надає особливого значення інформуванню членів експлуаторських маніпулятивних груп, які зазвичай називають культурами (Хассен, 2003). Такий процес відрізняється від депрограмування, що отримало широке висвітлення в засобах масової інформації наприкінці 1970-х і у 1980-ті роки. Консультування є добровільним процесом, тоді як останнє звичайно асоціюється з тимчасовим обмеженням культиста.

Консультування з приводу насильства над свідомістю найчастіше відбувається з ініціативи батьків або чоловіка (дружини) члена групи. Порядок організації консультування зазвичай такий. Батьки або чоловік (дружина), стурбовані участю близької людини в культурі, домовляються з консультантом чи «командою» консультантів про зустріч віч-на-віч або про телефонну консультацію «з реформування мислення». Якщо консультант вважає випадок характерним, а клієнт погоджується на запропоновані умови, вони починають діяти. По-перше, батьки або чоловік (дружина) повинні зібрати інформацію про культове маніпулювання (особливо про те, яке використовує група, що привернула їхню близьку людину) і про моделі спілкування, які можуть зашкодити їхнім відносинам

з культистом. У разі потреби вони можуть брати участь у сімейних консультаціях із психотерапевтами або, у деяких випадках, з консультантом «з реформування мислення». Після цього консультант і клієнт ухвалюють рішення про те, як ефективніше можна схилити культиста до спілкування з консультантом «з реформування мислення».

Сім'я представляє консультанта із психологічного насильства культистові. Психотерапевт звичайно намагається висвітлити участь у культурі як сімейну проблему, як воно і є насправді. Консультант «з реформування мислення» пропонує культистові ознайомитися (переглянути, прочитати, прослухати) з інформацією, яка може допомогти йому і його сім'ї краще зрозуміти і впоратися зі своїми проблемами. Якщо культист погоджується (що і трапляється в більшості випадків), консультант «з реформування мислення» відводить один або декілька днів для обговорення культур і психологічного маніпулювання, проводячи огляд письмових матеріалів, переглядаючи й аналізуючи відеофільми та обговорюючи значення цієї інформації для культиста і його сім'ї. Консультант «з реформування мислення», хоч і не приховує своїх поглядів щодо культур, однак уникає тиску на культиста, маніпулювання ним, коли той вирішує, як реагувати на ту чи іншу інформацію.

Консультант «з реформування мислення» поважає остаточне рішення культиста, чи полягає воно в тому, щоб залишитися в групі, чи в тому, щоб піти. Якщо культист покидає групу, консультант повинен забезпечити його інформацією про те, як продовжити освітній процес, початий під час консультування «про реформування мислення», і де отримати допомогу, щоб впоратися з посткультурними проблемами. Більшість консультантів «з реформування мислення» вважають, що коли культист дає їм достатньо часу для надання відповідної інформації (звичайно близько трьох днів), людина приймає рішення про вихід з культу приблизно в 90% випадків. Якщо культист відмовляє консультантам у достатній кількості часу, але ознайомлюється з їхньою інформацією хоч

частково, то, за неофіційними оцінками, близько 60% учасників культу вирішують, урешті-решт, покинути групу. Проте не існує стовідсотково надійного способу передбачити наперед, чи дасть конкретний культист достатньо часу консультантові, а якщо і дасть, то чи буде він серед тих 90%, які підуть, чи серед тих 10%, які залишаться в групі.

Хоча й існують різні підходи до консультування про «вихід», усі вони відповідають потребам сім'ї потерпілого її члена і прагнуть допомогти культистам, забезпечуючи їх інформацією, про яку ті не знають. Підхід, запропонований Дж. Джіамбалво, можна назвати «зосередженим на інформації консультуванням про вихід». Загалом він подібний до інших існуючих підходів, проте відрізняється від підходу, зосередженого на процесі консультування про вихід, або від того, що С. Хассен називає «стратегічною терапією дії», а також від підходів, які висувують на перший план певні теологічні моменти, перш за все те чи інше релігійне перетворення. Основна відмінність перших двох підходів полягає в тому, що Хассен (здається, єдиний з провідних фахівців з exit counseling, що приїжджав 1992 року до Росії зі своїм семінаром, а 2004 – і в Україну) допускає більш активну й цілеспрямовану роль консультанта в підведенні клієнта до виходу з культу, у т. ч. і за рахунок деяких технічних прийомів (Хассен, 2003).

Консультування про «вихід» не ставить за мету такі глибокі зміни. Воно тільки забезпечує інформацією, яка стає каталізатором змін, «будить» культистів, які пізніше вже самі здатні зробити істинний вибір, що має виходити скоріше зсередини, ніж іззовні. Захоплення різними психотехніками в консультуванні про «вихід» може, врешті-решт, ускладнити для культистів визначення того, чи був вибір, зроблений ними під час консультування про «вихід», дійсно їхнім вибором, а не вибором консультанта.

Специфіка роботи під час консультування про «вихід» пов'язана з тим, що клієнт, який належить до деструктивної групи,

не усвідомлює свого істинного стану. У нього складається враження, що належність до групи – його добровільний вибір. Він не усвідомлює потреби в психологічній та інформаційній допомозі.

Вважаємо за доцільне узагальнити особливості консультування з реформування мислення. Це, зокрема, такі: значна роль попереднього збору інформації; активна участь сім'ї і близьких (але не сімейна терапія!); «командна робота» консультантів; тривалість та інтенсивність спілкування з консультантами; надання інформації як єдина мета консультування, тобто тільки інформування – і жодної психотехніки; участь колишніх культистів. Узагальнюючи розглянуті положення, спробуймо в цілому з'ясувати зміст етичних стандартів для консультантів з реформування мислення. Зауважимо, що реформування мислення звичайно пов'язується з культами, але це може бути й результат впливу інших організацій деструктивного характеру – політичних, економічних, психологічних. Під деструктивними організаціями слід розуміти такі, які за для досягнення своєї корпоративної мети вдаються до таких заборонених прийомів, як вербування, введення в оману, психологічний та/або фізичний тиск на своїх adeptів, експлуатація їхніх людських слабкостей і життєвого потенціалу, маніпулювання їхньою поведінкою.

Свого часу перші консультанти з реформування мислення розробили й підписали етичні стандарти даної професії, згідно з якими консультація є формою добровільних відносин між професійним помічником та індивідом, сімейством групою, або соціальною одиницею, що потребують психологічної допомоги. Завдання консультанта при цьому – забезпечити клієнта(ів) інформацією, яка б дала змогу чіткіше визначати й вирішувати проблему, з якої вони потребували консультації. Консультація з реформування мислення – це надання інформації про принципи й практичне застосування реформування мислення. Це інформування виконується законним способом і відповідає етичним стандартам.

Консультант з реформування мислення – це людина, яка проводить такі консультації і добровільно погоджується дотримуватися встановлених етичних стандартів.

Подаємо до вашої уваги загальні стандарти відносин при консультуванні про вихід:

Першочерговий обов'язок консультанта полягає в тому, щоб поважати неповторність особистості й сприяти благополуччю клієнта(ів), незалежно від того, чи надається допомога клієнтові(ам) індивідуально, чи в групі.

Працюючи з клієнтами, консультант повинен уникати дискримінації за расовою ознакою, релігією, статтю, політичними переконаннями, соціальним або економічним статусом чи вибраним способом життя.

Якщо консультант не може з якихось причин запропонувати власні послуги, він має надати, по можливості, відповідні переадресації.

Консультант не може використовувати свої консультантські відносини для особистих потреб або інших – релігійних, політичних чи ділових – інтересів.

Консультант не має права застосовувати методи або техніки типу нейролінгвістичного програмування, гіпнозу або ериксонівського гіпнозу чи інші методи, подібні до тих, що використовуються культовими групами, без згоди клієнта, який отримав щодо цього вичерпну інформацію.

Консультанти усвідомлюють межі своєї компетентності і надають тільки ті послуги, для яких достатньо підготовлені навчанням або досвідом. Консультанти беруться за справу тільки в тому випадку, якщо мають для цього достатній кваліфікаційний рівень.

У відносинах консультування повинно заохочуватися і культивуватися самовизначення клієнта. Консультант повинен послі-

довно підтримувати цю роль і не намагатися стати для клієнта особою, що ухвалює за нього рішення або створює в ньому майбутню залежність від консультанта (Волков, 1997).

5.2. Консультування рідних та близьких осіб, що попали в культову залежність

До психологів, на «телефони довіри» частіше за все звертаються родичі культових залежних в той момент, коли всі спроби ввійти в контакт зі своїм рідним, що долучився до культової групи, не дали результатів, а стосунки вже зіпсовані. Родичі культистів є потерпілими, тому що вони переживають розрив сімейних стосунків, почуття зради з боку своїх близьких, емоційну травму. Найчастіше вони налаштовані звинувачувати і того, хто потрапив у залежність, і саму організацію. Однак своєї свідомої чи несвідомої провини вони не відчують і не бажають її визнавати. Автор цих рядків розробила спеціальну методику консультування під назвою «Подієвий аналіз», яка виступає тут одним із основних засобів консультування сім'ї культового залежного. Застосувавши до консультування подієвий аналіз, можна допомогти родичам культиста усвідомити цілісність, взаємозалежність сім'ї та наслідки порушень етичних стандартів спілкування (Ліщинська, 2004).

Розглянемо основні положення подієвого аналізу. Людина, як відомо, народжується на світ з певним потенціалом життєвих сил, розумом і волею. Подальший її розвиток відбувається у спільноті людей, у моральному континуумі, де разом із фізичними діють духовні, космічні закони буття. Закладений природою особистий енергетичний потенціал прагне реалізації. І кожен досягає цього залежно від умов, що склалися в реальному житті для особистісного розвитку. Розглянемо спочатку ті, що сприяють нормальному ходу реалізації життєвих потенцій. По-перше, для цього потрібне відповідне виховання. Не вдаючись у деталі, зупинимось на його стратегічних напрямках.

Життя у сім'ї повинно давати дитині відчуття психологічної захищеності від утиску почуття власної гідності, усвідомлення самоцінності. Чільне місце тут посідає батьківська любов у поєднанні з розумінням того, що дитина – це окрема самостійна особистість, у якій попереду життя, реалізація якого не обов'язково пов'язана із завданнями та цілями батьків.

Важливо також, щоб соціальні умови сприяли формуванню рівня домагань, адекватного особистісному потенціалу.

Передумовою повноцінного людського буття є також сформованість системи цінностей відповідно до національних і загальнолюдських. Таке посилення вимагає короткого коментаря. Людина на кожному етапі життя розв'язує притаманні цьому періодові завдання, які є настільки значущими, що набувають статусу цінності для неї. Для прикладу, в юнацькому віці такими є інтелект, краса тіла та фізична сила, у зрілому – професійна й соціальна реалізація, в похилому – мудрість і духовність. Так відбувається поступовий рух від цінностей фізичного тіла до цінностей духу. Можна сказати, що для кожного віку існують як провідна діяльність, так і домінуюча цінність. Важливо зазначити, що необхідною умовою їх зміни є повна реалізація попередніх діяльності і цінностей через задоволення відповідних потреб. Якщо, наприклад, чоловік чи жінка не отримали підтверджень своєї краси й сексуальної привабливості в юнацькому віці, то їх пошук може затягнутися на довгі роки, а разом з ним марно витрачатиметься енергія, призначена для вирішення інших, більш складних завдань. За сприятливих умов реалізації особистісного потенціалу кожна нова, що відповідає віковій категорії, цінність і пов'язана з нею діяльність сприймаються людиною з радістю і бажанням.

Сприятливі умови мають бути доповнені активністю самої людини. Для досягнення соціального успіху та духовного зростання вона мусить докладати максимальних зусиль, оскільки висока моральність сьогодні – це не предмет дискусій священників та аристократів, а необхідний атрибут нормального життя, здоров'я

та повноцінного буття людини. Аналізуючи сучасне життя в інформаційному суспільстві, що характеризується надзвичайною взаємозалежністю, ми дійшли висновку, що сьогодні людство більше, ніж колись в його історії, залежить від моральних виборів окремих людей. Прояви міжнародного тероризму можуть бути підтвердженням цього.

Таким чином, можна сказати, що умови нормального ходу реалізації людського життя – це моральне (відповідальне) ставлення дорослих до дитини плюс моральність самої особистості. Порушення сприятливих умов розвитку особистості призводить до виникнення різноманітних стійких невротичних утворень у психіці людини, які називають комплексами. Реалії життя примушують нас констатувати такий факт: хід розвитку та реалізації особистості дуже часто ускладнюється на різних його етапах через інфантильність старших за віком та соціальним статусом людей, які через родинні чи службові обов'язки впливають на особистість дитини. Іншими словами, дорослі використовують недоторканий запас душевних сил слабших і молодших для особистого самоствердження, що є патогенним для дитини.

Природа працює на людину автоматично (без зусиль з її боку) тільки на стадії фізіологічного розвитку. Соціальне й духовне мають інше походження і автоматично не працюють. Соціальні успіхи й духовне зростання залежать тільки від усвідомлених вчинків та моральних виборів людини. Мабуть, загальна мета існування людства полягає у трансформації людського духу та одухотворенні простору, яким оточене життя людини. Кожен іде до неї своїм власним шляхом. Особистісне зростання досягається за умови, що вибір є моральним і добровільним.

Зважаючи на сказане і абстрагуючись від багатьох деталей, життя людини схематично можна уявити як сходження до вершини. У кожного своя вершина, і далеко не всі розуміють, що потрібно робити новий крок, долаючи інертність та ригідність. Щодо

руху вперед, є два варіанти: або людина рухається вперед, вирішуючи своє індивідуальне завдання і залишаючись при цьому здоровою та натхненною, або під впливом шкідливих соціальних стереотипів та ірраціональних вірувань зупиняється, не докладає зусиль до подолання нової сходинки буття і таким чином потрапляє в порочне коло неврозів, комплексів, патологізує власне життя й життя своїх близьких. У сучасних умовах в такі моменти виникає небезпека потрапляння в залежність.

Таким чином, кожна подія в житті людини, поряд із побутовим та соціальним значенням, має свій сенс і з огляду на цілісність її життя.

Подія, яка викликала у клієнта тривогу чи розгубленість і стала причиною його звернення до психолога, може бути результатом низки хибних кроків (зазвичай уникання вибору), а може бути сигналом до початку нового етапу розвитку людини.

Складність реалізації цього підходу полягає в тому, що кожна людина має свій індивідуальний код читання значень подій її життя. Однакові обставини життя у різних людей мають різні індивідуальні значення, тому психолог-консультант завжди перебуває на межі об'єктивних і суб'єктивних критеріїв істинності своєї роботи. Успіх у здійсненні подієвого аналізу залежить від майстерності психолога-консультанта, його професійної інтуїції та гостроти мислення.

Реалізація подієвого аналізу спирається на усвідомлення психологом та опрацювання з клієнтом таких трьох вихідних принципів:

творча реалізація життєвого потенціалу людини є основною передумовою її фізичного здоров'я та психологічного благополуччя. Хоча поширене таке ірраціональне вірування: творчість притаманна тільки людям творчих професій та видатним особистостям. У звичайному житті для неї місця немає;

етичні закони діють так само жорстко й неухильно, як і закони фізики. Порухення їх – це частіше за все узурпація права вибору інших людей через бажання власного гарантованого майбутнього. Хоча поширене таке ірраціональне вірування: якщо ніхто не знає про поганий вчинок, то і наслідків не буде. Все треба тримати під власним контролем;

сліпе, некритичне наслідування соціальних стереотипів, норм і правил приводить людину до небажаних подій у її житті. Вона зраджує саму себе. Хоча поширене таке ірраціональне вірування: треба в житті все робити правильно. Існують люди, які знають, як треба жити. Дотримання «залізних» принципів убезпечує від життєвих негараздів.

У випадках психологічної допомоги батькам культових залежних важливо допомогти пригадати ті події, які пов'язані з їх зловживанням батьківською владою та батьківськими обов'язками, можливо, не усвідомленим і продиктованим бажанням кращого майбутнього для їх дитини. Це допоможе налагодити контакт з культовим залежним і відновити стосунки в сім'ї. Практика надання психологічної допомоги показує, що відрив молоді людини від батьківської сім'ї пов'язаний з численними непорозуміннями всередині сім'ї. Інший, сумний, висново, полягає у наступному: культова залежність – це проблема сім'ї. Ніхто сторонній, на жаль, не в змозі допомогти. Якщо батьки мають ресурс і волю для визволення дитини з душевного рабства, то вони це роблять, а якщо ні, то виручати нікому. Однак вірним виявилось і протилежне. Саме в неадекватних сімейних стратегіях виховання приховується причина такої трагедії. Тож сімейна психотерапія необхідна батькам в таких ситуаціях.

Залучення психолога до подолання культової залежності є і залишається проблемним питанням, оскільки людина, яка є жертвою деструктивного контролю свідомості, не усвідомлює своїх проблем. Батьки, діти, чоловіки та дружини відчують себе потерпілими, але їх заяви до уваги не беруться, оскільки залучені до

культу зазвичай є повнолітніми людьми. Представники деструктивних організацій вправно маніпулюють поняттями демократії, свободи вибору та правом на релігійну свободу. Серед батьків, що звертаються за допомогою психолога, нерідко зустрічаються і такі, які прагнуть закріпачення та експлуатації власних дітей.

Тому велике практичне значення має подальша розробка процедур експертиз психологічного насильства для надання допомоги сім'ям, що постраждали від діяльності деструктивних тоталітарних організацій.

5.3. Особливості психологічної допомоги жертвам культів

Найскладнішою в палітрі описаних вище соціально-психологічних проблем є надання психологічної та психотерапевтичної допомоги людям, які вийшли з тоталітарних культових груп. Таким людям дуже важко самотійно вгамувати той душевний біль, якого їм завдали в групі.

Психологічне насильство, якого зазнає людина в деструктивних тоталітарних організаціях, спрямоване на дезорганізацію її психічного та духовного світу з метою підкорення та експлуатації. Відбувається маніпуляція, а потім і руйнація вищих цінностей людини. Руйнується довіра до інших та довіра до себе. Людина відчуває синдром хронічної втоми, почуття зради і туги, переживає втрату сенсу життя і почуття провини. А головне – невгамовний душевний біль... Людині важко змиритися з тим, що вона присвячувала найвищі пориви своєї душі, йшла на великі жертви в своєму житті заради пихи та жадібності лідерів групи.

Колишні члени культу іноді надзвичайно чутливі до невербальних сигналів, таких, як мова тіла, інтонація голосу і мовчання, і схильні до надпильності щодо будь-яких знаків гніву або неприйняття з боку терапевта. Л. Гольдберг нагадує нам про три важливі міркування з цього приводу:

колишній член культу може боятися стати об'єктом контролю і маніпулювання терапевта, що природно після культового досвіду і не є прикладом параноїдального мислення;

колишній член культу в процесі терапії має бути учасником команди рівних при докладно з'ясованих межах;

терапевт повинен ясно сказати, що має людські обмеження, не володіє ніякими чарівними силами і може робити помилки (Гольдберг, 1991).

У деяких клієнтів – колишніх членів культу – можуть бути якісь чарівні очікування швидкого зцілення в процесі терапії. Вони іноді переживають нетерпіння через повільність свого «прогресу». Очікування «магічної кулі» або негайного відновлення нормального життя нереалістичне, особливо якщо вони переживали інтенсивне і довготривале психологічне насильство. Водночас терапевтам слід вживати заходів проти надмірного розтягання термінів терапії (Goldberg, «Guidelines for Therapists», 1991).

Інший психотерапевт, Гальперін, зосередився на вивченні складних випадків і запропонував підходи в роботі з культистами, що вимагають госпіталізації:

Обережна оцінка статусу індивідуума до приєднання. Участь в культурі може прискорити короткочасну психотичну реакцію. Вона може також бути симптомом серйозної патології і хронічної хвороби, що лежить в її основі. Навіть у здорових в інших стосунках людей короткочасна психотична реакція може бути напрочуд тяжкою, коли пацієнт демонструє збуджену, підозрілу і нерозумну поведінку. Проте госпіталізація, що занурює індивідуума в структуроване і захищене середовище без подальшого контакту із членами культової групи, є зазвичай успішною в плані припинення короткої психотичної реакції.

Лікування індивідуума з проблематичною історією до участі в культурі часто буває тривалим та складним. Можуть знадобитися стабілізатори настрою, транквілізатори та нейролептики.

Догляд за тими, хто пройшов курс лікування у спеціальних реабілітаційних центрах для колишніх окултистів, може бути надзвичайно корисним. У більшості випадків турбота про тих, що виписалися з лікарні, має включати консультування про вихід, психотерапію, сімейну терапію і фармакотерапію (David Halperin, 1991).

Він також відзначає, що іноді доречно включити консультування про вихід як складову частину стаціонарного лікування, причому команда консультування з виходу навчає також лікарський персонал щодо фактів і потенційних наслідків участі в культурі (David Halperin, «Guidelines for Psychiatric Hospitalization of Ex-Cultists», in *Recovery from Cults*, ed. Langone, с. 263-274, 1991)

Дж. Лаліч у своїй праці «Полонені серця, полонені уми» наголошує на тому, що лікування колишнього члена культу могло б відбуватися за наступними етапами:

- освітня програма для забезпечення розуміння контролю свідомості і культового досвіду;
- консультування з коректування труднощів у стосунках з оточенням та кар'єрі;
- лікування посттравматичних ускладнень;
- лікування психологічних та емоційних розладів, що існували раніше;
- медикаментозне лікування для симптоматичного полегшення психологічних та емоційних розладів.

Важливою передумовою ефективної психотерапії є здатність клієнта бачити вербувальні методи тих, що вводять в оману, розуміти використання реформування свідомості і маніпулювання, здатність розвіяти магічне мислення групи. Здібність клієнта до всього цього можна інколи активізувати шляхом занять консультуванням з виходу або в організованому семінарі з іншими екс-

членами, або через приватну консультацію з консультантом з виходу. Навіть якщо терапевт добре ознайомлений з даним культом, для клієнта може бути корисніше брати участь у заняттях консультування з виходу або використовувати внутрішні послуги центру реабілітації. Психологічна допомога экс-членам культів вимагає консолідованої роботи різних спеціалістів.

У ході психотерапії клініцист перебуває у важливій позиції людини, що нормалізує втрату орієнтації экс-члена, емоційні ускладнення, особистісні проблеми і когнітивні порушення, допомагаючи йому розглядати ці ознаки скоріше як результат скоординованої програми реформування мислення, ніж як ознаки психопатології. Оскільки колишні члени культу особливо вразливі стосовно осіб, що володіють авторитетом або владою, позиція клініциста може або прискорювати зцілення, або шляхом патологізації симптомів збільшувати дискомфорт экс-члена культу і, можливо, породжувати ятрогенну шкоду.

Клініцист може бути особливо корисний для экс-члена культу в об'єктивному дослідженні його специфічної вразливості, що можливо існувала до вербування, а також тактики вербування, що експлуатувало цю вразливість. Це допоможе зменшувати відчуття провини і сорому в процесі усвідомлення розуміння і самоприймання. Терапевт може надати колишньому членові культу допомогу в опрацьовуванні наступних головних проблем адаптації: емоційна непостійність, дисоціативні симптоми; депресія; самотність; провина, нерішучість; труднощі спілкування; боязнь відплати (духовної або фізичної); духовна, філософська або ідеологічна порожнеча; конфлікти з сім'єю (Langone, «Assessment and Treatment», 1991).

М. Тобіас і Дж. Лаліч також зазначають, що клініцист повинен займати в терапевтичному процесі активну позицію. Можливо, нормальні думки і почуття клієнта багато років отримували інше тлумачення та/або пригнічувалися групою. Колишній член

культу в ході терапії потребує активного зворотного зв'язку з терапевтом, щоб допомогти розгадати поступово внесені культуром викривлення переконань та їх залишки. Клініцист повинен підтримувати здатність клієнта оцінити наслідки заново отриманої свободи, перевірки дійсності і виправлення когнітивних порушень (Тобиас, Лалич, 2000).

Щоб зрозуміти досвід насильства, ми повинні допомогти клієнту досліджувати його онтологічно, досліджуючи ті аспекти буття, які дані і неминучі, з якими неодмінно доводиться зіткнутися, стикаючись з досвідом насильства – зі смертю, знищенням, приниженням, руйнуванням меж. І онтично – досліджуючи ті специфічні індивідуальні способи, якими кожний з нас живе в світі (Cohn, 1997).

Щоб продовжувати жити з тим, що було, ми повинні вивчати не тільки людський досвід як такий, але, більш того, ми повинні вивчати людину, яка набуває цей досвід (Мэй, 2001).

У терапії з клієнтами, що пережили насильство, в різних школах наголос ставиться на двох головних аспектах: на взаєминах між клієнтом і терапевтом і переробці травми (Gil, 1988).

Як зазначає Герман, в ситуації жаху людина спонтанно шукає джерело комфорту і захисту якщо не знаходить його у неї, порушується почуття базисного довір'я, яке тягне за собою відчуття відчуження. Людина одночасно уникає близьких стосунків і відчайдушно шукає їх. Відчуття недовір'я, сорому і вини сприяють уникненню відносин. З іншого боку, травма посилює потребу в захисних прив'язаностях (Herman, 1992).

Для людей, що страждають культуровою залежністю, між загальнолюдським «роздільно-але-пов'язано» (Бюджеталь, 1998) часто виявляється велике розщеплення: або тільки роздільно, або дуже пов'язано, або тільки Я, або тільки Ми. Баланс розділення і зв'язку зруйновано (як ми знаємо, важливі обидві сторони), і важливе завдання полягає в поновленні його в психотерапії.

Уявлення про себе як про жертву насильства в контексті екзистенційної теорії можна назвати кристалізованими (застиглими). Іноді і сам факт події, що відбулась, настільки кристалізований усередині уявлень про себе, що виражає ніби все життя людини, настільки вона ідентифікує себе з ним.

Спінеллі (Spinelli, 1997) використовував термін «седиментація» (sedimentation), маючи на увазі наші ригідні, застигли уявлення про себе. Саме наші седиментарні переконання в тому, хто ми, що ми можемо і що – ні, заважають нам використовувати наші можливості. Обмежене, звужене бачення себе й інших призводить до створенню проблем – ці уявлення зменшують свободу вибору. Досвід насильства становить частину людини, стаючи тим, з чим вона або ідентифікує себе, або повністю заперечує (взагалі не допускаючи його в свою рефлексивну свідомість). В будь-якому з цих випадків людина створює ригідну конструкцію Я, позбавляючи себе можливості вибрати автентичний спосіб буття.

Застиглі уявлення служать тому, щоб допомогти визначити концепцію Я, а тому і зміни в них завжди зустрічаються з опором (Spinelli, 1997).

Негативні переконання призводять до уникнення почуттів з приводу того, що трапилося, і часто це викликає деструктивні дії. Ми звужуємо світ до тих пропорцій, усередині яких відчуваємо себе захищеними. Ми можемо жити в дуже вузькому, обмеженому світі, в якому мало можливостей, і можемо постійно досліджувати нові альтернативи (May, 1977).

Допомагаючи клієнтам досліджувати свої конструкції Я, сумніватися в них і розуміти, ми допомагаємо розширити світ і побачити в ньому інші можливості. Важливо також допомогти клієнту побачити і відчути, що буття – це процес, який продовжується.

Дисоціація і деперсоналізація. Уявлення про себе часто пов'язане з дисоціацією. Суть дисоціації – розщеплення зазвичай

інтегрованих функцій свідомості, спогадів, ідентичності або сприйняття оточення (DSM–IV, APA, 1994).

Дисоціація блокує вербальний доступ до досвіду і перериває узгоджене відчуття самості. Нчастіше дисоціація помітна у випадках хронічної, довгострокової травми насильства в дитинстві в сім'ї (Gil, 1988). В ситуації зіткнення з силою, втрати контролю людина може намагатися уникати ситуації психічно, змінюючи стан свідомості. Але якщо спочатку цей захист продуктивний, з часом він стає непродуктивним, не дозволяючи перебувати в реальності (Sanderson, 1990).

Дисоціюватися можуть поведінка, афекти, почуття і знання. Дисоціація може призвести до екстремальної поведінки, яка змінює психічний стан – нанесення собі порізів, вживання психотропних речовин, насильство, пошук напруги, порушення травлення. Калічення себе можна розглядати як спробу зрозуміти і впоратися з досвідом насильства.

Якщо ми зіткнемося з чимось, що не підходить нашому уявленню про себе або світ (яке базується на нашому минулому досвіді і зв'язку з соціокультурними обставинами) або дуже боляче для нас, ми дисоціємо цей досвід або відмовляємося його інтегрувати (Cohn, 1997).

Описуючи деперсоналізацію, Лейнг підкреслює, що будь-хто інший тоді є загрозою для Я людини (у т. ч. і терапевт). Перетворення самого себе в камінь стає способом не стати перетвореним на камінь кимсь іншим. Удавання бути мертвим, щоб захистити себе, також схоже на самодеструктивну поведінку, яку нерідко використовують жертви насильства. «Коли ризик полягає у втраті буття, захисним засобом є впадання в стан небуття» (Лейнг, 1995 с. 116).

За обставин загрози її буттю людина ментально йде з ситуації і з свого тіла, стає спостерігачем, відчуженим, який дивиться на

те, що робить його тіло або що робиться з його тілом. Замість індивідуальної зустрічі із світом за допомогою невід'ємної самості вона заперечує частину власного буття разом із запереченням прямої причетності до речей і людей у світі (Лейнг, 1995).

Вважається, що дисоціація значною мірою пов'язана з агресією: одна частина психіки активно нападає на іншу. Джерело енергії для дисоціації перебуває в агресії. Внутрішній світ травмується для того, щоб запобігти повторному переживанню травми в зовнішньому світі (Калшед, 2001).

Провина. В екзистенційній літературі наголошується, що знання про свободу, вибір і їх наслідки часто породжують відчуття провини (Rusca, 2000). Якщо в особи є досвід насильства, то її почуття відповідальності і спричинене ним відчуття провини пов'язані з усвідомленням того факту, що існує можливість свободи. Травматична подія при цьому пов'язується з почуттям відповідальності та свободою вибору – хоча і обмеженою (там само). Почуття провини і сорому пояснюється переживаннями людини, адже їй не вдалося впоратися із ситуацією насильства, захистити себе. Вона завжди схильна звинувачувати, карати себе за те, що відбувається, і часто вважає, що могла б вчинити інакше.

З огляду на екзистенційні уявлення про автентичну і неавтентичну провину можна стверджувати, що почуття провини з приводу того, що трапилося, не є автентичним. Про автентичну провину можна говорити тоді, коли людина капітулює перед цією неавтентичною провинною і ставить за мету свого життя «не бути самою собою», відмовляється від свого життєвого призначення, відкидає допомогу інших (Лейнг, 1995).

Злість. Потерпаючи через скрутні життєві обставини, людина зазвичай починає гніватися на долю, у неї неминуче з'являється злість. Це додає їй певним чином сили і є «стежиною до долі» (May, 1999). Китайська традиція завжди була непохитною, утверджуючи істину: щоб зустрітися з радістю, ми повинні пройти через страх і через злість.

Злість може бути або деструктивною, або конструктивною – залежно від того, як вона виявляється, до яких наслідків приводить. Р. Мей говорить про відмінність між злістю та образою – пригніченою злістю, яку ми накопичуємо в собі до того моменту, поки не вибухнемо гнівом (там само). Особливо важливою Мей вважає ту злість, яка об'єднує протилежні частини людського Я, дає енергію, повертає нас до життя і реальності, прояснює думку. Такий досвід злості приходить до людини разом з переживанням цінності себе. Здорова злість справді дає людині свободу, звільняючи її від непотрібного баласту життєвих розчарувань. Конструктивне виявлення злості дає змогу призупинити процес дисоціації. Тому так важливо допомогти клієнтові скористатися проявами здорової злості: «Якщо він може прийняти цей аспект його долі, доля працюватиме з ним, а не проти нього» (там само).

Смуток. Ван Дерцен вважає, що нашу «самість» ми можемо розглядати як своєрідний центр гравітації (*centre gravity*), який змінюється разом з тим, як змінюється наш зв'язок зі світом (Deurzen Van, 1998). Отож ми перебуваємо в центрі нашої свідомості. При цьому намагаємося балансувати, тому що повинні працювати і з тим, що надходить із зовнішнього світу, щоб утримувати центрованість і рівновагу (там само). У результаті пережитого досвіду насильства ця рівновага неминуче змінюється, оскільки завжди доводиться щось втрачати. І це важливо прийняти, усвідомити. Стикаючись із насильством, людина втрачає уявлення про світ як про щось безпечне, відчуття свого Я і впевненість, що її життя і її тіло належать тільки їй. Вона втрачає довіру і цілісність світовідчуження, натомість з'являється відчуття виснаженості і спустошеності. Нерідко гіркота втрати така глибока, що людина не може змиритися із життєвою подією, пережити втрату, і тоді смуток перетворюється на деструктивний чинник. Тільки прийнявши і подолавши гіркоту втрати, людина стає по-справжньому глибокою, досвідченою.

У чому ж полягає наша відповідальність у випадку переживання життєвої травми? Насамперед – проникнути в глибини небуття і дозволити собі цей досвід. Не ховатися за міражем безпеки – це не захистить і не убезпечить нас від викликів. Пережиті психологічні травми мають допомагати нам рухатися вперед (Deurzen-Smith van, 1995).

Переживши травматичний досвід, клієнти часто відчувають на собі невідворотний тиск застиглому часу, того досвіду і тих конкретних почуттів та сенсів, з якими вони пов'язують цей досвід. У такій ситуації замало свободи – людина просто не бачить своїх можливостей. Адже ми переживаємо себе як реальних саме в момент вибору. Свобода – можливість самореалізації, пов'язана з вибором і спонтанністю. Спонтанність – це те, що протистоїть зацикленості і насильству, які клієнти і далі відчувають на собі. Свобода полягає в тому, що ти наповнюєш своєю долею щоденне життя (May, 1999).

Заперечуючи те, що трапилося, вдаючи, що нічого не було, живучи ілюзією, що минуле можна змінити або забути, люди позбавляють себе можливостей самореалізації.

У ході переказування пережитих подій важливо дати клієнтові простір, але разом з тим бути поруч з ним, залишатися в теперішній реальності, щоб клієнт не почувався самотньо. Схвальні репліки терапевта і його жива присутність сприяють зменшенню почуттів страху, сорому і провини клієнта за те, що трапилося. Коли терапевт ділиться з ним своїми почуттями і своїм баченням, це значною мірою допомагає клієнтові побачити те, що трапилося з ним, іншими очима. А втім, дуже важливо не допускати ідентифікації стану клієнта із станом жертви.

Професійне функціонування психолога-психотерапевта буде ефективним тільки в тому разі, якщо він успішно розв'язав свої світоглядні проблеми, з'ясував для себе сенс життя, місце в ньому своєї професійної діяльності. Треба розуміти самому і пояснити клієнтові, що людина бачить світ тільки своїми очима, вірить

у те, у що вірять близькі їй люди. Отож між тим, що існує об'єктивно, і між нашими уявленнями про це – ціла прірва. Людина живе у світі ілюзій, які претендують на істинність, взаємовиключення. Цей світ ілюзій з його претензіями на істинність є патогенним для людини, яка тільки починає в ньому жити.

Саме усвідомлення людиною ілюзорності сприйняття робить картину світу для неї відкритою, несуперечливою. Якщо ми будемо світогляд на аксіомі «мені відомі основні істини про цей світ», то поява нової інформації руйнує нашу систему, а разом з нею і психіку. Якщо ж ми залишаємо систему світобачення відкритою, готовою до перебудови, визнаємо за собою право на помилку, то нова інформація про світ доповнює світоглядну несуперечливість і є запорукою здорової психіки людини (Ренин, 1998).

Людина потрапляє в жорна деструктивного культу в результаті дивних хитросплетінь індивідуальних життєвих обставин, а, зазнавши руйнівного впливу культу, вона переживає стан повної дезорганізації внутрішнього світу і світогляду в цілому. Обов'язок психолога – допомогти в опрацюванні цього досвіду, трансформувати його з поля особистісної вразливості в поле сили. Головний пафос цієї роботи – «Треба жити!!!». Однак проводити роботу з такими клієнтами треба без всякого пафосу. Та й зрозуміло, що допомога жертвам психологічного насильства вимагає від психолога-психотерапевта великих затрат душевних сил.

Професійні характеристики психотерапевта, такі як емпатійність, доброзичливість, емоційність, часто сприймаються такими клієнтами вороже. Це й не дивно, оскільки деструктивний насильницький вплив найбільше вражає саме ці ознаки їх людяності.

Дж. Боулбі виділяє низку настроїв, які найчастіше характеризують людей, що пережили психологічне насильство (Bowlbi, 1988):

підвищена потреба в турботі і піклуванні притаманна клієнтам, які прагнуть до спілкування і бояться, що їх відкинуть, що

вони «ніщо без інших». Ці клієнти залежні, вони потребують допомоги і контакту (нерідко поза рамками терапії). Працюючи з такими клієнтами, важливо знайти спосіб, щоб задовольнити їхню потребу в прихильності, але водночас зуміти встановити межі. Тут слід заохочувати найменші прояви опору і злості, адже це добрий знак диференціації у ставленні до зовнішнього світу, оточення;

тихе страждання, обережність у відносинах, а то й уникнення їх. Такі пасивні клієнти не люблять ділитися своїми переживаннями і можуть применшувати їх симптоми. Щоб налагодити контакт із такими клієнтами, треба затратити багато енергії. З ними слід бути більш відкритими і більш турботливими, ніж з іншими;

агресивний, вимогливий, контролюючий стиль поведінки. Такі клієнти можуть критикувати і ставити свої умови, часто викликаючи злість в інших. З такими клієнтами слід бути дуже уважними, ніколи не виявляти власної злості – ці клієнти швидше потребують схвалення їхніх дій і заохочення.

Однак питання про можливість надання психологічної допомоги у випадку культової залежності досі гостро дискутується. Не забуваймо, що на таку практику негативно реагують насамперед представники традиційних конфесій. Наприклад, православні називають культову залежність «духовним блудом» і вважають, що психолог не може очистити когось від цього «блуду», бо не спроможний відкрити людині істинного шляху до Бога. З огляду на стан сучасної психологічної практики мені би не хотілося категоричним чином захищати честь професійного мундира практичного психолога – він зараз викликає амбівалентні почуття.

Почнімо з аналізу професійної позиції психолога-практика, покликаного надавати психологічну допомогу в таких випадках. Незважаючи на чинний дороговказ – етичний кодекс психолога, багато фахівців, керуючись внутрішніми переконаннями, намагаються відсторонитися від етичних імперативів і міркувань. На жаль, більшість психологів, слідом за З. Фройдом, вважають, що

моральність – це швидше за все просто фальш, поза, прикриття істинної сутності особи або – що майже те ж саме – зовнішній тиск, загальноприйнята форма, цензура.

Не можна не враховувати і того, що психолог у сучасному українському суспільстві виявився тією соціальною і професійною фігурою, яка викликає велику довіру у населення: до нього звертаються і тоді, коли потрібен лікар, і тоді, коли потрібен священик. Однак про науковий рівень сучасної психологічної допомоги в нашій країні судити важко, адже викликають здивування і численні швидкісні курси з підготовки практичних психологів. Насторожує відсутність чітких критеріїв успішності психологічної практики, притому що процеси ліцензування психотехнік та юридичного врегулювання стосунків психолога-практика і клієнта перебуває у зародковому стані. Свого часу К. Роджерс замінив психоаналітичне «пацієнт» на «клієнт», підкресливши тим самим активність людини в процесі надання їй психологічної допомоги. На жаль, сьогодні практична психологія сповзла у сферу послуг, слово «клієнт» стало означати замовника в його широкому, споживацькому значенні. А психолог поступово опустився до позиції «Чого бажаєте? Що завгодно за ваші гроші!».

Природно, механістичне перенесення закономірностей фізики у психологію, ніцшеанський принцип імморалізму стосовно людини, позиція психотерапевта в стилі фрейдівського «білого екрана» спримітивізували світогляд психолога до повної моральної дезорганізації. Ознайомлення з роботою психологічних груп, тренінгів, курсів з розкриття потенціалу в бізнес-клубах, шкіл розвитку здібностей тощо, на жаль, свідчить про тенденцію перетворення цих груп в об'єднання з явно вираженими сектантськими особливостями. Характерна ознака цього – поява численних «гуру», «наставників», «учителів» і т. ін. Той невтішний факт, що в психологічній науці досі не існує єдиної загальної теорії психічного, численні психологи-практики трактують як дозвіл вибирати

для себе ту школу психології, яка узгоджується з їх власним світоглядом. Саме цю, свою, школу і видають вони клієнтам за істину в останній інстанції. Такий стан речей провокує кожного, хто вступає на професійний шлях психолога, обстоювати право на свою, ні з ким не узгоджену, думку, право на свою індивідуальну позицію і, що найнебезпечніше, – право на його, особисте, саме цього психолога право на власну теорію особистості. При цьому безумовним правом кожного практичного психолога визнається неприйняття культурних традицій нашого народу, що забезпечували нормальне функціонування та відтворення спільноти протягом багатьох століть.

Результати клінічних даних (Б. В. Зейгарник, Б. С. Братусь, М. С. Неймарк, А. Ф. Лазурський) та й досвід власної психотерапевтичної практики випадків нефармакологічної залежності свідчать, що відхилення у психічному розвитку особистості, невротичні прояви в її поведінці тісно пов'язані з порушенням соціальної та етнокультурної ідентичностей, з егоцентричною орієнтацією людини. Відомо, що найсприятливіші умови для розвитку особистості створює протилежна егоцентричній – просоціальна – орієнтація, а здоров'я особи найбільшою мірою забезпечує ідеал морального, безкорисливого ставлення до інших людей та почуття людської спорідненості.

Дотичність до реальних людських долі примушує психолога-практика замислитися і про свою професійну роль, і про межі своєї людської присутності в житті іншої людини. Розмірковуючи над цим, автор дійшла таких висновків. Релігія може відігравати важливу роль у розвитку духовного усвідомлення особистості, але вона може стати і причиною звуження її свідомості, дискримінації права на самовизначення. Незалежно від того, яку священну книгу ми сповідуємо – Біблію, Тору, Коран чи Веди – слід навчитися розпізнавати єдине по-справжньому духовне коріння, яке об'єднує всі живі істоти. А це розуміння розвивається тільки завдяки уважному

вивченню всієї доступної нам стародавньої мудрості, осмисленню сучасної інформації.

Патопсихологічні розлади як результат неетичного ставлення до людини з боку найбільш значущого для неї людського оточення примушують нас згадати, що саме етична поведінка є атрибутом людської психічної норми. Саме вона властива людській природі, саме вона може і має бути предметом психологічних досліджень, опорою психологічної практики. Хотілося б зауважити, що, незважаючи на спроби професійної спільноти належним чином регламентувати діяльність психолога-практика заради досягнення безпеки як клієнта, так і самого психолога, простежується тенденція ускладнення фахових запитів і вимог, що вимагає від психологів не тільки постійного професійного зростання, а й наполегливого особистісного вдосконалення.

Культова психічна залежність особистості як саморуйнівний феномен психіки може стати наслідком цілеспрямованих дій як з боку окремих людей, так і з боку окремих організацій. Тому потерпілі потребують допомоги і на рівні психотерапії, і на рівні судового захисту. На жаль, ці процедури в законодавчому полі нашої країни досі належним чином не врегульовано. Про жертви діяльності культових організацій і громад можна говорити лише в тих випадках, коли, по-перше, культ і культова діяльність є «прикриттям» для реалізації організаторами іншої мети, а по-друге, участь у такій організації не є результатом усвідомленого за всіма своїми наслідками вибору.

Серед жертв деструктивних культів з погляду психотерапевта можна виділити дві категорії осіб: 1) особи з адиктивним потенціалом, схильні до залежності; 2) особи, що потрапили в душевне рабство через ситуативні чинники. Такий поділ є надзвичайно важливим, оскільки кожний випадок потребує власної стратегії психологічної допомоги. Професійна позиція психолога в такій ситуації полягає у врахуванні юридичних норм (вимог закону) і дотриманні професійної етики. Ідеться насамперед про таке:

- захист прав клієнта на самостійний вибір з урахуванням чинних правових норм;
- надання клієнтові якомога повнішої інформації, що гарантувало б йому повну свободу вибору;
- надання допомоги клієнтові в напрацюванні конкретних форм поведінкового і психологічного самозахисту;
- якщо клієнт не має внутрішніх ресурсів, щоб впоратися з проблемами самостійно, слід подбати про залучення ресурсів правоохоронних органів, органів соціального захисту (навіть усупереч бажанню клієнта).

На цьому етапі робота консультанта з подолання культової психічної залежності включає:

- консультування сім'ї потерпілого з метою роз'яснення причин неадекватної поведінки одного з членів родини, що потрапив під вплив культової організації;
- консультування самого потерпілого про «вихід», якщо він дав на це згоду;
- психотерапія залежності, якщо маємо справу з феноменом залежності та адиктивним потенціалом;
- психотерапія наслідків психологічного насильства;
- соціально-психологічна реабілітація після виходу з деструктивної групи.

І ще одна історія на завершення...

Історія П. П. Наше знайомство з П. П. відбулося в той період її життя, коли вона намагалася здійснити суїцид. Про такі спроби стало відомо її матері, якій вдалося зв'язатися з подругою. Подруга звернулася по допомогу до психолога. П. П. була членом однієї з

харизматичних церков християнського типу. Через конфлікт з лідерами громади вона почала отримувати листи з «доказами» її одержимості, психічної ненормальності і нечистоти.

Звичайно, П. П. ніколи не звернулася б до психолога з власної ініціативи. Це зробила її подруга на прохання матері. Складність ситуації полягала в тому, що і П. П., і її мати перебували за кордоном, та ще й в різних країнах. Мати зателефонувала подрузі П. П. з проханням поговорити з нею по телефону. Подруга, дізнавшись про таку складну ситуацію, звернулася до психолога. Після кожної телефонної розмови з П. П. подруга консультувалася із психологом. Протягом трьох місяців велася напружена робота, суїцидальні напади траплялися все рідше і рідше. Поступово П. П. усвідомила, що нею маніпулюють, і порвала із псевдорелігійною групою. Через півроку П. П. приїхала в Україну, зустрілася із своєю подругою та психологом. Приїхала вона не сама, а з молоденькою дівчиною, студенткою.

Однією з особливостей описаного випадку є роль псевдопригадувань. В П. П. звідкись з'явився спогад, що її у віці чотирьох років згвалтував лікар.

В автора цих рядків була нагода ближче познайомитися зі своєю підопічною і з'ясувати деталі життя і розвитку П. П. Це жінка близько 35 років, яка нехтує всіма прийомами жіночої принакності. Ніякої косметики, ніякого специфічно жіночого одягу. Анекдоти про блондинок – її улюблений репертуар. Таке враження, що підліткове захоплення хлопчачим стилем з роками так і не минуло. Натомість питання духовності та інтелектуальності займають важливе місце в її житті. Більше того, ніхто не може зрівнятися з нею в цих питаннях. У житті вона керується системою жорстких критеріїв поведінки, багатьох засуджує за недотримання християнських правил життя. Серед тих, кого вона засуджує, і її мати. Духовні пошуки П. П. несумісні з її заробітками, а тому вона не в змозі утримувати себе за кордоном. Однак осудливе ставлення до матері не перешкоджає доньці брати в неї гроші. Більше того,

П. П. не хвилює, чи справедливе таке становище, коли її мати – жінка пенсійного віку з вищою освітою – вимушена виконувати чорну роботу по 12 годин на добу, щоб забезпечити «духовні пошуки» доньки.

Читача, мабуть, уже зацікавила інтрига: а в яких стосунках П. П. зі своєю молоденькою подругою? Нічого спільного з гомосексуалізмом тут немає. П. П. вважає себе найправеднішим послідовником Христа, а тому взяла на себе духовне наставництво молодій дівчині. Щодо цієї дівчини вона називає себе матір'ю у святому дусі. Що це за стосунки? Це стосунки як у павука з мухою. П. П. має багато психологічних дефектів. Вона виростала без батька, під наглядом матері. Доля мами була нещасна через деспотичність власної матері. Мама П. П. була пізньою дитиною, і батьки народили її для того, щоб було кому доглянути їх на старості. Про це вони говорили їй відкрито. Яскравим фактом є те, що її не відпустили вдруге заміж в інше місто і примусили перервати вагітність. Натомість у сім'ї дуже багато говорилося про панське походження, зверхність до всіх інших простих людей виявлялася у всьому. Із спілкування з П. П. стало зрозуміло, що вона має багато проблем (насамперед дефіцит людяності), але жодної з них не усвідомлює. Вона впевнена в тому, що має право ретранслювати свій досвід і свій світогляд цій юній дівчині під соусом вищої духовності, а насправді компенсує в цих стосунках свою сімейну невлаштованість, і жіночу, і дружню.

Я звернулася саме до цього випадку з практики, оскільки він завдяки достатній кількості достовірного матеріалу для аналізу показує, як жертва трансформується в насильника: людина мала певні передумови, щоб потрапити в деструктивну тоталітарну групу; вона стала залежною від групи, відчула на собі весь комплекс дії психологічного насильства, однак, звільнившись із цієї пастки, вона сама наставляє її для іншої людини.

Отже можемо аргументовано стверджувати, що основною особистісною передумовою культової залежності є відчуття моральної неповноцінності. Ця неповноцінність разом із синдромом набутої безпорадності створює механізм тиражування таких передумов від покоління до покоління. Проблема полягає в тому, що і самій людині, і її оточенню нездатність витримувати напругу життя може здаватися небажанням, і, навпаки, небажання може здаватися нездатністю. Саме в цьому місці ключову роль починає відігравати моральний критерій. У людини може бути недорозвинутий емоційний інтелект унаслідок дитячої емоційної травми, але це можуть бути і емоційна тупість, байдужість, моральна незрілість. Якщо говорити про інфантильність, то тут можна спостерігати і нездатність, і небажання напружуватися, ускладнювати своє життя аналізом істинних мотивів поведінки близьких людей та й своїх власних. Ми визнаємо право людини на власний світогляд. Однак граничною тут може бути позиція: «Я не знаю, бо я не хочу знати, тому що так мені зручніше». За цією межею – паразитизм і моральна деградація.

5.4. До питання реалізації права людини на свободу віросповідання в Україні

На сам кінець спробуємо здійснити аналіз психологічних умов в яких сучасна людина може дати собі раду із свободою віросповідання, а також передумов попадання людини в деструктивний тоталітарний культ релігійного типу.

Відійшла в історію радянська доба з її релігійною нетерпимістю та торжеством войовничого атеїзму, Однак чи настав нарешті час мудрої релігійної віри? Сьогодні доконаним фактом є те, що на хвилі звільнення від безбожного Радянського союзу в Україні було прийнято найліберальніше в Європі законодавство щодо свободи віросповідання, яке фактично урівняло в правах класичні конфесії й усі інші неорелігійні групи, більшість із яких послуговуються невідомими для наших співвітчизників ідеологіями та формами служіння. Тож громадянин України реально отримав повну

свободу щодо віросповідання. В цьому розділі монографії ставимо собі за мету здійснити аналіз психологічних умов, в яких сучасна людина може дати собі раду з такою свободою.

У ході аналізу враховано результати емпіричного дослідження, яке складалося із масового опитування із застосуванням психосемантичного методу для з'ясування рівня відображення релігійної проблематики у масовій свідомості українців (n=2000), та глибинного інтерв'ю з тими, хто пережив стан культової психічної залежності (n=16).

Почнемо свій аналіз із обґрунтування духовної потреби людини як ознаки психічної норми. Відомо, що, поряд із природними потребами, поведінка дорослої людини визначається цілою низкою специфічних психологічних людських потреб: у служінні й керівництві (Фромм, 1989); в афіліації та у владі (Хекхаузен, 1986); потреби в безпеці, у належності до спільноти, у повазі, самовираженні (Маслоу, 1999); в уяві, судженні й символізації (Maddi, 1971). Практика показує, що для задоволення цих потреб людям важко виробити критерії істини, а прагнення людини реалізувати ці потреби може привести її як до духовної традиції, де вона зможе втамувати свій духовний голод, так і до тоталітарної секти, лідери якої вміло використовують саму наявність духовної потреби у людини і зроблять її своїм рабом. (Ліщинська, 2004)

Що стосується віри людини в надприродне, то можна стверджувати, що вона не відрізняється від інших феноменів свідомості, оскільки формується в процесі соціалізації індивіда внаслідок впливу на нього як соціально-психологічних (виховання в сім'ї, вплив релігійної громади і т. ін.), так й ідеологічних чинників (читання релігійної літератури і т. ін.). Е. Фромм вважає, що потреба людини в системі орієнтації і служінні внутрішньо властива людському існуванню, тому зрозумілі і причини, з яких ця потреба є такою інтенсивною. Людина не вільна, однак, вирішувати, мати чи не мати їй ідеали, але вона вільна вибирати між ідеалами. Сказане про ідеалізм людини так само стосується і її релігійної потреби.

Немає людини, яка б не мала релігійної потреби – потреби в системі орієнтації та об'єкті для служіння (Фром, 1989, с.160). М. Аркадьєв робить важливий висновок: усе людське буття є наскрізь релігійним, незалежно від того, усвідомлює це, хоче цього конкретна людина чи ні. Людина і як вид, і як індивідуум перебуває в напруженому пошуку втраченого блаженства. Вона приречена на цей пошук, як і на хрест свого свідомого буття, що є водночас і її трагедією, і ознакою її найвищої гідності. На думку дослідника, однією з тих основних опозицій, з якими постійно мала справу людина впродовж своєї культурної історії, є опозиція «світу трансцендентного» і «світу іманентного». Це протистояння виглядає як протилежність «верхнього» і «нижнього» світів, світу «мертвих» і світу «живих», світу духів, богів і світу людей, Вічності і Часу, «Космосу» й «Історії», світу «сакрального» і світу «профанного» тощо (Аркадьєв, 1991).

Б. Братусь стверджує, що віра – це безперечний психологічний факт, передумова здійснення, необхідна підтримка, умова будь-якої хоч якоюсь мірою складно організованої людської активності. Віра – це не тільки релігійний феномен, як і досі думають виховані атеїзмом психологи. Механізмом, зусиллям віри підтримується й емоційно притягується, приліплюється до серця, відображається образ, існування і здійснення якого є, можливо, тільки ймовірним, але який завдяки своїй наочно-почуттєвій представленості у свідомості нереалізоване насправді робить суб'єктивно реальним, відчутним, недосяжне – імовірно досяжним, майбутнє – теперішнім часом, по життю супутнім, таким, що зігриває й веде (Братусь, 1993).

В основі релігійної віри лежить постійне відновлення в собі дороговказного образу, що ніколи не може бути до кінця доведеним, як теорема (в нашому випадку – як теодицея). Образ цей – нехай це і прозвучить різко – так само об'єктивно вірогідний, і на безліч аргументів «за» знайдеться стільки ж контраргументів

«проти». І знову – міра віри може бути рівною мірі невіри, і потрібно пересилити останню шляхом зусиль, а нерідко і боротьби. Оскільки сенс життя залежить від віри, то втрата її здатна позбавити людину сенсу самого буття. Зрозуміло, існують, і до того ж вельми істотні, відмінності між людиною невіруючою (нерелігійна віра) і людиною віруючою (релігійна віра), але нам важливо зафіксувати наявність принципово спільної території, єдність психологічної основи самого феномену віри попри можливі досить серйозні відмінності між її формами (Братусь, 1993). А втім, як релігійні, так і наукові надтеорії неможливо перевірити на істинність. Їх схвалення людиною як основи свого світогляду, що є психологічною передумовою її поведінки, можливе лише в акті релігійної або філософської віри (Ясперс, 1994). Відмінність між релігійною і філософською вірою конкретної людини визначається співвідношенням віри і довір'я до певних фрагментів знання. У сумарному підсумку вірознання кожної людини не має чітких меж між першим і другим, що дає їй змогу за допомогою уяви поєднувати різні фрагменти знання в єдиний унікальний світоглядний комплекс.

Релігія і духовність завжди посідали в історії людства, людської цивілізації надзвичайно важливе місце. На думку С. Грофа, якби провідницькі переживання основоположників релігій були всього лише продуктом патології мозку, важко було б пояснити ту глибинну дію, яку вони чинять на людей упродовж багатьох століть, зокрема на архітектуру, живопис, скульптуру і літературу, найкращі зразки яких творилися зазвичай під впливом натхнення (Гроф, 1996). В історії людства не було жодної стародавньої або доіндустріальної культури, де б ритуальне і духовне життя не відігравали визначальної ролі. Для того щоб спричинити такий сильний вплив на хід людської історії, релігія, безперечно, повинна відображати глибинні засади людської природи, хоча способи цього віддзеркалення часто видаються вельми сумнівними і мінливими.

У наш час серед численних форм релігійності і безлічі релігійних конфесій простежується ще одна чітка тенденція духовної

самореалізації. А. Авілова назвала її «релігійним індивідуалізмом». Авторка так характеризує цю когорту людей: «В основному це люди з вищою освітою, яким за сорок. Кожний з них не тільки перечитав гори книг і знає світовий духовний Олімп не гірше за старогрецьку міфологію, а й принаймні випробував якусь духовну практику, не кажучи про участь у психотренінгах. Найчастіше ре-індивідуал має багаторічний досвід медитації, досягши при цьому фази, коли медитація починає давати плоди. Усупереч традиційним уявленням сучасний ре-індивідуал переконаний, що самотійний духовний пошук може спрямувати його до зустрічі з Богом. Треба сказати, що ре-індивідуали не індивідуалісти, які цікавляться тільки собою. Багато хто з ре-індивідуалів хотів би брати більш активну участь у суспільній дискусії про духовний стан суспільства та відповідних проектах. Ре-індивідуали, по суті, перше покоління самотійних богошукачів, яким ніхто не заважав вийти за межі тієї, що дісталася їм від батьків, конфесії і навіть за межі християнства. Вони не просто щось чули або читали про єдність релігій – вони встановили це самі. У них незрівнянно більш широкий світогляд, ніж у попередніх поколінь, у їхньому розпорядженні психологічні знання, що допомагають розібратися в собі (що дуже важливо в духовному пошуку), і вони здатні мислити й діяти самотійно. Їм не властиво десь і якимось «тусуватися», кричати про свої відкриття, калатати у дзвони або лізти із своїми теоріями в телешоу (Авілова, 2003).

Суттєвим для нашого огляду є також бачення людської проблеми духовності Дж. Крішнамурті, який стверджує, що впродовж століть людина шукала щось за межами самої себе, за межами матеріального благополуччя, – те, що ми називаємо Істиною, або Богом, або Реальністю, – стан за межами часу, щось непідвладне впливові обставин, думок або людської розбещеності (Крішнамурті, 1991). Не знаходячи це «щось» під сотнями шуканих найменувань, людина культивувала віру – віру в рятівника, ідеал, а віра неминуче породжувала насильство. Першою причиною безладу в нас самих є пошук реальності, обіцяної кимось іншим. Ми

механічно прямуємо за кимсь, хто гарантує нам зручне духовне життя. А з іншого боку, людина біологічно приречена конструювати світ, у якому вона живе поруч з іншими. Цей світ стає для неї домінувальною і визначальною реальністю. Її межі встановлені природою, та варто цьому світові виникнути, як він уже чинить на природу зворотний вплив. У діалектиці природи і соціально сконструйованого світу трансформується сам людський організм. У цій діалектиці людина творить реальність і тим самим творить саму себе.

Розглянемо феномен психотерапевтичного потенціалу релігійної спільноти, під яким розуміємо потужний і не завжди усвідомлюваний вплив на самопочуття людей обставин перебування їх разом задля здійснення спільних дій у ході досягнення спільної мети. Так, ще Е. Дюркгейм дійшов висновку, що колективне, досягаючи певного рівня інтенсивності, пробуджує релігійне мислення, яке зумовлює стан збудження і змінює умови психічної активності. У збудженої людини ментальні сили розпалюються, пристрасті оживають, почуття посилюються, ці зміни відбуваються саме в такі моменти збудження. Людина сама себе не впізнає: вона відчуває себе зміненою і відтак змінює все навкруги себе (Дюркгейм, 1998).

Аналізуючи той специфічний стан, у якому перебувають люди під час ритуальних дій, С. Московічі зазначав, що насправді кожний ритуал видається нам подвійною операцією. З одного боку, він пускає в хід правила поведінки, які повинні забезпечити виконання особливого завдання, як-от: родючість, успіх у полюванні, ініціація, траур. Ритуал також відрізняється від усіх інших приписів послідовністю дій, словесними формулами, які їх зв'язують та особливим моментом, коли він розгортається. Церемонії і збори, які його стимулюють, спираються на вірування. Воно надає йому сенсу і пояснює його дієвість. Із цього погляду ритуали втілюють прищеплені вихованням повсякденні уявлення, які напов-

нують свідомість людини (Московичи, 1996). З другого боку, припускає С. Московічі, релігійний культ породжує цю розумову та афективну спроможність завдяки тому, що клан або плем'я збираються разом. На думку вченого, ритуал робить ефективним не його зміст, бо не важливо, чому він присвячений, а важливо те, що через цей ритуал спільнота нарощує свою енергію і поживляє контакти. Релігійні обряди є наріжним каменем та ідеалом усіх колективних рухів і всіх союзів. Вони пояснюють існування соціального порядку, а також його стійкість на тлі звичайних справ і повсякденного життя (Московичи, 1996, с. 84). Ці попередні зауваження були необхідні для того, щоб утвердити новий погляд на релігію: перш ніж стати віруванням, догмою, вона є пристрасстю і запалом, які об'єднують віруючих.

Отже, колективні ритуали потрібні людям для того, щоб переживати відчуття цілісності і спорідненості. Часто вони спричиняють у людей стани зміненої свідомості. Однак наслідки таких процедур залежать від якості того духовного джерела, до якого звертаються обрядові дії. Зі сказаного вище випливає, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом, але мусимо наголосити, що зловживання ним може призвести до залежності. Для підтвердження цих слів знову звернімося до С. Московічі: «У щасливій одержимості, по-справжньому релігійній, віруючий свідомо прагне до трансу. Тобто до захоплення, для досягнення якого обожнена істота вводиться у своє тіло. Відмінність між світом зовнішнім і внутрішнім зникає. Я і інший взаємно проникають одне в одного, взаємно діють. Тут є щось дивовижне, навіть таємниче. Це велика таємниця, яку бачимо у всіх релігіях у ході зборів, що прославляють натовпи і свою віру» (Московичи, 1996, с. 89).

Саме релігійні ритуали та обряди дають змогу людям відчувати і свою цілісність, і свою спільну силу, і налаштуватися на неминучі циклічні зміни у власному людському житті. Тож мусимо

визнати, що релігійна спільнота володіє потужним психотерапевтичним потенціалом.

Відмінність між релігійністю і духовністю. Релігія може відігравати важливу роль у нашому духовному становленні, однак вона може спричинювати і звуження поглядів та дискримінації. Незалежно від того, чиїми ми є послідовниками – Біблії, Тори, Корану чи Вед, слід навчитися розпізнавати єдині істинно духовні корені, що об'єднують усіх живих істот. Розуміння цього розвивається завдяки уважному вивченню всієї доступної нам давньої мудрості. Мабуть, прийшов час поговорити про справді «правильну» віру, істинну релігію.

Ще сто років тому у середовищі освічених європейців не викликали серйозного осуду розмови про вищу і нижчу раси, ієрархію народів. У наш час це вважається поганим тоном. Те ж саме нині відбувається і з релігією. У доглобалізаційні часи кожний народ вірив по-своєму, і це було для нього істиною. Еволюція життя народу співвідносилася з еволюцією його вірувань. У сучасному глобалізованому світі представники різних народів живуть поряд, а інформація про різні форми релігійного життя вільно циркулює й поширюється.

Важливо пам'ятати, що для людини або групи людей істинним є те, у що вони вірять. Причому йдеться як про суб'єктивні, так і про об'єктивні сторони цього процесу. Можна стверджувати, що існує певна ізоморфність між народом і його релігією. Народ як цілісність має свою проекцію як у колективному підсвідомому, так і в колективному надсвідомому. Архетипи надсвідомого створюють, таким чином, духовність і релігійність народу. Отож на нашу думку, питання про істинну або фальшиву релігію сьогодні вичерпало себе.

Існує принципова відмінність між явищем споживання духовних продуктів і явищем духовного осягнення. Справжнім змістом

духовної традиції, природно, є рух до істини. Приєднання до релігійної групи з мотивів порятунку або посилення власного впливу є корисливою дією й нічого спільного з духовністю не має. Жодні переваги матеріального або статусного характеру, отримані через приниження власної гідності особистості, не можуть дати очікуваних конструктивних результатів. Духовність – це шлях до істини.

Ієрархічне становище особистості – це рівень відповідальності, який вона спроможна взяти на себе з огляду на свої реальні здібності і можливості задля розв'язання нагальних завдань, що постають перед спільнотою. Еволюційний рівень розвитку не можна ні вкрасти, ні передати, ні, тим більше, купити. Він досягається тільки шляхом особистого розвитку розумної істоти, через просвіту знаннями і реалізацію особистих можливостей.

Усе сказане вище дає підстави стверджувати, що повноцінне духовне функціонування людини спирається на ґрунтовну соціально-психологічну підготовку. Особи, які не розв'язали свої особистісні, соціальні та матеріальні проблеми, не можуть претендувати на роль духовних провідників. Люди, які не оволоділи правилами соціальної гри, не мають права покладати на себе духовне лідерство, оскільки духовні закони набагато складніші. Отже, громадськими, релігійними, суспільно корисними справами можна займатися, коли напрацьовано надлишок душевних ресурсів, а не тоді, коли їх бракує. В такому разі духовне лідерство буде якраз шляхом компенсації власної недорозвинутості, а по суті – паразитизмом (Ліщинська, 2013).

Поняття духовності не тотожне поняттю релігійності (належності до певної конфесії). Духовний розвиток і духовне лідерство базуються на сформованості попередніх рівнів особистісного розвитку та соціальної зрілості. Якщо духовне лідерство перебирають на себе люди, що мають вади душевного й фізичного розвитку, то це становить небезпеку для пастви через можливі компенсаторні дії, до яких вдаються лідери заради власного самоствердження, усвідомлено чи неусвідомлено.

Отже, кожній людині доводиться розв'язувати проблему ставлення до себе, до найближчого оточення та до світу в цілому з огляду на свої здібності і можливості. Для цього слід постійно співвідносити свої ресурси, свій світогляд, свої потреби з реаліями зовнішнього світу. Відносна рівновага між зовнішнім і внутрішнім робить людину функціональною. Однак ця рівновага хистка, її відновлення вимагає значних енергетичних витрат. нова інформація про світ може на якийсь час позбавити людину душевної рівноваги.

Процедура впорядкування внутрішнього світу є болісною для людини, оскільки цей процес спрямований протилежними векторами, як-от: прагнення до найбільшої економії життєвих сил разом із прагненням до найбільшої відповідності соціальним очікуванням і водночас до найбільшої відповідності особистим ідеалам. В реальному житті людині досить часто доводиться вирішувати описану в математичних підручниках задачу оптимізації. Упевненість у собі, своїх діях і перспективах супроводжує період, коли «система аксіом» світогляду несуперечлива. Моменти освоєння нового знання, осмислення і переживання суперечностей буття переживаються людиною важко, драматично. У такі моменти людина особливо відкрита для впливів ззовні, отримання сторонньої допомоги. Тут і можуть з'явитися або справжній гуру, або ж зловмисник з лихими намірами насильної індоктринації.

Тож чи існує взагалі Гуру – духовний учитель? Нам видається, що слово «гуру» в наш час набуло амбівалентного смислового навантаження. Коли це слово звучить з вуст лідера психотерапевтичної школи, то його можуть запідозрити в професійній деформації. Коли про гуру говорить послідовник якогось філософського вчення, то його сприймають як інфантильну, наївну людину.

На наше переконання, мудрий, відповідальний, особистісно зрілий учитель може існувати в людському співтоваристві. Думаю, що кожен, хто досяг у житті успіху, особистісного і професійного розвитку, із вдячністю може назвати імена тих людей які відіграли

значну роль в його житті. Однак у момент знайомства треба докласти зусиль, щоб зрозуміти, з ким маєш справу, з яких мотивів людина йде на співпрацю з тобою. Але потреба впорядкування внутрішнього світу часом постає настільки гостро, що на аналіз особистісних рис людини, яка обіцяє задовольнити цю потребу, просто бракує і часу, і сил.

Передумовою і основою здорової духовності є особистісна зрілість. Розглянемо основні характеристики означеного феномену. Ключовий момент дорослішання – усвідомлення того, що люди смертні. Усвідомлення цього приводить до зміни життєвих орієнтирів, що, у свою чергу, змінює основні звички людини. Коли ми починаємо розуміти, що старіння і вмирання – це частина життя, перед нами постає питання, як зустріти старість і смерть свідомо, гідно. Усвідомлення і прийняття часової обмеженості життя сприяє як обмеженню, так і виявам ненасичуваних потреб. Дорослість – це час, коли людина починає жити, думаючи про віддалені наслідки, а не тільки про сьогоднішні радощі.

Один з основних законів буття вимагає від людини жити власним коштом і в прямому, і в переносному сенсі, тобто зі свого особистісного потенціалу. Виходячи з цього особистісна зрілість – це компетентність у «морально-етичній економіці», здатність передбачити, чим доведеться розплачуватися за «дармовий сир у мишоловці». Це здатність іноді визнати поразку і матеріальні збитки. Здатність відрізнити справжні дружні почуття від фальшивої солідарності п'яної компанії. Здатність відрізнити конструктивну критику від знущання, замаскованого під доброзичливу, дружню пораду, прислухатися до першого і відкинути друге. Здатність обрати свій, не дуже привабливий для інших, однак автентичний для себе шлях. Здатність відрізнити випробовування, необхідне для особистісного зростання, від самоствердження за рахунок дешевої слави. Урешті-решт, це здатність прийняти і виконати те, що дійсно належить зробити саме тобі, і не спокушатися на чужі статки і здобутки (Ліщинська, 2013).

Особистісна зрілість не досягається одноразово і не зберігається пожиттєво. Особистісна зрілість – це визнання того, що душа постійно зобов'язана трудитися, напружуватися. Визнання того, що ні почесні заслуги, ні поважний вік, ні хвороби не звільняють людину від обов'язку бути людиною. Усвідомлення, що дітей ми народжуємо для них самих, а не для того, щоб використати їх для себе у майбутньому. Розуміння того, що діти своєю появою дають нам не менш цінний досвід і розвиток душі, ніж ми даємо дітям своєю участю у їхньому вихованні.

Протилежним до особистісної зрілості полюсом є інфантильність, збереження дитячих рис у дорослої людини, яка більш за все виявляється у нездатності відмовити собі у задоволенні тактичних цілей на шкоду стратегічним.

Ще один важливий елемент, який супроводжує дорослішання, – усвідомлення того, що, зрештою, інші не можуть знати, що краще для тебе самого; що гарантованого іншими майбутнього не існує, тим більше його не може облаштувати хтось ззовні. Так, Д. Леонтьєв пропонує пам'ятати, що все наше життя – це боротьба позитивної життєвої філософії з філософією кітчу, де все дискомфортне, усе, що порушує спокійне, гармонійне світовідчуття, проголошується просто неіснуючим. Він стверджує, що це боротьба за цілісність життя, за те, щоб інсталювати в картину світу, зокрема, і те, що викликає тривогу, дискомфорт, однак є невід'ємною складовою нашого життя. Для підсилення своєї аргументації Д. Леонтьєв нагадує формулу Канта: роби, що належить – і будь що буде. Завжди є якась щілинка, люфт між реальними результатами і нашими цілями, але наше завдання – приймати цю непередбачуваність і бути готовими скористатися тими можливостями, які виникають (Леонтьєв, 2003).

Шлях до Істинної реальності людина може пройти тільки самотужки, тільки доклавши власних зусиль. «Тут нікому нічого не належить, – стверджує М. Мамардашвілі, – усі повинні самі проходити шлях і самостійно рухатися. Інакше буде зруйноване все

виробництво істини – її онтологічна основа і природа – і пануватиме брехня, що породжується іншими причинами, але вже поза-людська і тотальна, що займає всі точки соціального простору, заповнюючи їх знаками» (Мамардашвили, 1996, с. 118).

Тож духовна потреба, а разом з нею і релігійна є невід’ємним атрибутом людського життя і рушієм розвитку людської сутності в самій людині.

Потужним артефактом свободи віросповідання в Україні виявилось явище культової психічної залежності особистості внаслідок попадання у деструктивний культ. Нагадаємо, що в цьому тексті слово «культ» має інше, відмінне від релігієзнавчого, смислове навантаження і тут використовується у значенні наявності у групі поклоніння, обожнення певної особи, лідера групи, а деструктивний культ ми означаємо як малу контактну групу, для якої характерна наявність особливого психологічного клімату з використанням психологічного насильства, специфічної системи цінностей, ритуалів, міфологем та мови, що дає змогу деструктивно впливати на особистість, здійснювати дезорганізацію системи її значущих життєвих стосунків та трансформувати світогляд, здійснювати надмотивацію людини на досягнення цілей культової групи в обхід дії її Его-захисних механізмів.

В основі маніпуляцій, що призводять до культової залежності, лежить такий алгоритм: прилаштування вербувальника до актуальних потреб та цінностей об’єкта, дезорганізація його ціннісно-сислової сфери за допомогою деструктивної ідеології та психологічного насильства, переорієнтація активної діяльності об’єкта на потреби культу, використання об’єкта до його повного виснаження, відключення від об’єкта як від шлаку виробництва.

Наслідком перебування у деструктивному культі буває актуалізація саморуйнівних феноменів психіки, таких як культова психічна залежність та тоталітарний синдром особистості.

Виходячи зі сказаного для подолання деструктивних впливів необхідно вивести людину з польової психічної структури культу. За рахунок процесів самовідновлення залежність може бути подоланою.

За результатами психосемантичного масового дослідження група ризику попадання під деструктивний вплив, тобто людей, які в силу різних індивідуальних дефектів здатні приймати рішення під чужим тиском або впадати в оману, налічує близько 40 відсотків. Майже половина дорослого населення. Цей факт не можна ігнорувати.

Кількісний аналіз оцінки суджень-індикаторів дав змогу виявити носіїв відповідних тенденцій у загальній вибірці респондентів: «агресивних» (їх виявилось 11,3 відсотка, «авторитарних» – 12,8, «депривованих» – 7,2, «інфантильних» – 4,4, «тривожних» – 5,7 (9). Слід зазначити, що залежність цих психологічних характеристик від соціально-демографічного статусу респондентів була мінімальною: спостерігалася дещо більша частка «авторитарних» і «тривожних» серед осіб старшого віку та жінок, «інфантильних» і «тривожних» – серед сільських мешканців. Старші люди виховані в тоталітарному суспільстві, тому вони і виявилися більш схильними до тоталітарних суджень, а мешканці сільської місцевості живуть у більш простих соціальних умовах, в них вужчий рольовий репертуар, тому вони виявляються більш тривожними та інфантильними (Ліщинська, 2007).

Підсумовуючи написане, можна сказати, що основна психологічна функція релігії – задоволення потреби в упорядкуванні внутрішнього світу людини. Збільшення потужності та щільності соціального та інформаційного впливів, темпів та напруження життя в сучасних умовах вимагають більш якісної, адекватної підготовки людини до здійснення особистісної самореалізації, найважливішим з яких є чутливість до моральних чинників. До них входить і якість сімейного виховання, і освіта, й індивідуальна фахова психологічна підтримка, а також вдосконалення законодавчої бази

в сфері прав людини. Недопрацювання у будь-якій із цих сфер зразу виступають як слабе місце в системі адаптаційних механізмів і стають об'єктом зловживання або експлуатації з боку деструктивних тоталітарних організацій та окремих паразитично налаштованих суб'єктів.

Право на свободу віросповідання може бути реалізовано безпечно в спільноті людей, що мають високий рівень розвитку особистості. В іншому випадку суспільство повинно дбати про доброякісність релігійних практик та ідеологій.

Натомість дискусія про права людини на свободу віросповідання не знижує градуси кипіння як у всьому світі, так і в Україні. Борці за релігійну свободу і прихильники антикультового руху висувують все нові і нові аргументи на користь своїх непримиренних позицій. Однак більш пильне спостереження за діяльністю багатьох неорелігійних груп дозволяє прийти до висновку, що хоча за формальними ознаками проблема стосується реалізації права особи на свободу віросповідання, насправді йдеться про трансформацію злочинної діяльності, метою якої є поневолення і експлуатація людей методами психологічного тиску. Після знаменитого афоризму Р. Хабарда про створення власної релігії як найбільш надійного джерела прибутку окремим особистостям важко відмовитися від спроб втілення в життя цієї установки.

Виходячи зі сказаного вище давно назріла необхідність запропонувати соціально-психологічні критерії визначення деструктивної релігійної практики і доктрини. На жаль, та частина законодавства України, яка відповідає за реєстрацію релігійних організацій та регламентує їх діяльність, не містить легальних експертних процедур, які б дозволили з'ясувати, чи є релігійна організація деструктивною, тоталітарною чи ще якоюсь.

Оскільки всі без винятку релігійні течії планують здійснювати свою практику в суспільстві, то не зайвим було б з'ясувати, якими будуть наслідки такої діяльності саме для суспільства. Вод-

ночас практика показує, що в Україні право на свободу віросповідання для громадян закріплює передусім право на проповідування для лідерів релігійних груп. А це не одне і те саме. Мабуть, настав час для супроводу законів процедурами соціально-психологічних експертиз релігійної практики і доктрини. Практика зловживання на релігійному ґрунті вже проявила себе достатньою мірою для того, щоб залучити науковий потенціал соціальної психології для попередження психосоціальних проблем, а не тільки для їх подолання.

Виходячи із сказаного вище, давно назріла необхідність запропонувати соціально-психологічні критерії для того щоби відрізнити добродішну релігійну організацію від деструктивного культу релігійного типу, оскільки в деструктивних культурах зазвичай не здійснюють фізичного насильства, наслідки якого можна зафіксувати за допомогою фотографії, а використовують саме соціально-психологічні закономірності людської природи для здійснення психологічного насильства та поневолення довірливих, найвчуждших людей. Сьогодні відомі психотехніки «бомбардування любов'ю», введення у трансівні стани, повернення людини до стану психічної пластичності, характерної для раннього дитячого віку, нав'язування зневіри у власній індивідуальній спроможності та багато інших. На жаль, та частина законодавства України, яка відповідає за реєстрацію релігійних організацій і регламентує їх діяльність, не містить легальних експертних процедур, які б дозволили з'ясувати, чи є релігійна організація деструктивною, тоталітарною або ще якоюсь. Оскільки представники усіх без виключення релігійних доктрин претендують здійснювати свою практику в суспільстві, то не зайвим було б з'ясувати, якими будуть наслідки такої діяльності саме для суспільства. , практика показує, що в Україні, право на свободу віросповідання для громадян закріплює в першу чергу право на проповідування для лідерів релігійних груп. А це не одне і те ж. Мабуть, настав час для супроводу законів процедурами соціально-психологічних експертиз релігійної практики і доктрини. Однак, вироблення критеріїв деструктивності релігійної

практики має цілий ряд труднощів, які і дозволяють такий тривалий час маніпулювати на цій темі.

По-перше, при виробленні оцінки деструктивних впливів на людину, необхідно визнати, що тут дуже висока ймовірність суб'єктивних і упереджених позицій. Тому для незалежної оцінки потрібно розробити алгоритм, який би звів до мінімуму ймовірність упереджених позицій експертів.

По-друге, аналіз методів впливу, що застосовується в практиці неокультів показав, що не існує деструктивних технік, які не були б притаманними людському спілкуванню взагалі. Деструктивність впливу відбувається за рахунок інтенсивності застосування окремих комунікативних прийомів, за рахунок певних комбінацій впливу, які стають деструктивними через недоречність певних дій, через умисне створення рольового дисонансу.

По-третє, провівши короткий аналіз, з одного боку технік деструктивного контролю свідомості, що використовуються в тоталітарних культурах, а з іншого боку - окремих традицій сімейного виховання в нашій країні, я дійшла до висновку, що існує деяка ізоморфність між цими двома рядами. Кожній слабкій ланці в системі виховання відповідає «свій метод» в арсеналі «ловців людських душ». Можна зробити висновки, що в основному співтоваристві, в культурі, містяться передумови для того, щоб техніки деструктивного контролю свідомості були функціональними. Більш того, вони як раз і розробляються відповідно до слабких сторін життя людської спільноти. Ми маємо справу зі своєрідним продукуванням «вірусів» і необхідністю створення «антивірусних програм». Якщо ж говорити про критерії для експертизи релігійної практики, то їх перелік, як і будь-яка антивірусна програма повинен постійно оновлюватися. Необхідно постійно вести моніторинг цієї взаємодії.

На основі аналізу вже існуючих експертиз релігійних практик, проведених вченими різних країн та на основі своїх власних досліджень наслідків для людини участі в культовій групі автором

було виокремлено критерії, що свідчать про деструктивний характер релігійної практики. Пропоную їх вашій увазі: вимоги до членів розірвати зв'язок зі своїм минулим життям; ознайомлення дітей із вченням; антисоціальні проповіді, порушення громадського порядку, відкидання закону; незаконний збір пожертвувань; проникнення в громадські структури; звуження свідомості, психічна дестабілізація; відмова від медичної допомоги; агресія по відношенню до інакомислення (до всіх, хто не поділяє доктрину); емоціональне насильство; провокація (стимулювання) низинних почуттів (Лещинська, 2017).

Література

Авилова А. Религиозные индивидуалы / А. Авилова // Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/avilova.htm>.

Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Под общ. ред. Д-ра. филос. наук. В. П. Култыгина. – М.: Серебряные нити, 2001.

Алікіна Н. В. Зловживання психологічними закономірностями // Укр. юрист. – 2004. – № 4. – С. 44-47.

Алікіна Н. В. Помилкова психологічна ідентифікація і руйнація життєвих домагань особистості // Психологічні перспективи. – 2005. – С. 29–34. – С. 30.

Андреева Г. М. Психология социального познания. – М., 1997.

Антонян Ю. М., Гульдман В. В. Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 1991.

Аркадьев М. А. Конфликт ноосферы и жизни (эскизное введение в фундаментальную структурно-историческую антропологию) // Ноосфера и художественное творчество. — М.: Наука, 1991. — С. 74-87

Балл Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психол. журн. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 7–19.

Бассиюни К. Воспитание народовубийц. – СПб., 1999.

Батаев В. Г. Доклад специалиста НПА о результатах обследования членов религиозной общины «Аум-Синрикё» // Независимый психиатрич. журн. Вестн. НПА. – 1995. – № 2. – С. 44–46.

Баушева И. Л., Сирота Н. А., Ялтонский В. М. Медико-психологические характеристики жертв психологического насилия и особенности их психотерапии // Приложение к журналу «Вестник последипломного медицинского образования». Материалы международной конференции «Психотерапия на рубеже тысячелетий: опыт прошлого – взгляд в будущее». 6-8 мая 1998 г. – М.: Изд-во РМАПО, 1999. – С. 36–37.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995.

Берн Э. Введение в психиатрию для непосвященных. Перевод А. И. Федорова. – Минск: Попурри, 1998.

Бестужев-Лада И. Мораль для инфузории туфельки // Смена. – 2002. – №8. – С. 4–16.

Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000.

Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М., 1968.

Боулби Дж. Привязанность: Пер. с англ. / Дж. Боулби; Под ред. Г. В. Бурменской. – М.: Гардарики, 2003.

Братусь Б. С. Аномалии личности. – М., 1988.

Братусь Б. С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 6–13.

Бьюдженталь Дж. Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии. – М.: Класс, 1998.

Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). – М., 1984.

Вахромов Е. Е. Экзистенциальные мотивы аномального поведения // Прикладная психология и психоанализ. – 2004. – №1. – С. 5–17.

Вахромов Е. Е. Экзистенциальные мотивы аномального поведения // Прикладная психология и психоанализ. – 2004. – №2. – С. 21–32.

Войскунский А. Е. Психологические исследования феномена Интернет-аддикции // Тезисы докладов 2-й Российской конференции по экологической психологии. – М.: Экопсицентр РОСС, 2000. – С. 251–253.

Войскунский А. Е. Феномен зависимости от Интернета // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А. Е. Войскунского. – М., 2000. – С. 100–131.

Волков Е. Н. Анализ жизненного решения: проверка на манипулирование и контроль сознания // Журн. практического психолога. – М.: Фолиум. – 2000. № 1–2. – С. 126–128.

Волков Е. Н. Консультирование жертв интенсивного манипулирования психикой: основные принципы, особенности практики // Журн. практического психолога. – 1997. – №1. – С. 102–109.

Волков Е.Н. Критерии, признаки, определения и классификации вредящего психологического воздействия: психологическое травмирование, психологическая агрессия и психологическое насилие // Журн. практического психолога. – М.: Фолиум. 2002. №6. С. 183–199.

Волков Е. Н. Основные модели контроля сознания (реформирование мышления) // Журн. практического психолога. – М.: Фолиум. – 1996. – №4(5). – С. 86-95.

Волков Е. Н. Преступный вызов практической психологии: феномен деструктивных культов и контроля сознания (введение в проблему) // Журн. практического психолога. – М.: Фолиум. 1996. – №2. – С. 87–93.

Выготский Л. С. История развития высших психических функций // Собр. соч.: в 6 т. – М., 1984. –Т.3.– С.6–58, 302–313.

Выготский Л. С. Проблема возраста // Собр. соч.: в 6 т. – М., 1984. – Т.4 – С.244–268.

Выготский Л. С. Учение об эмоциях // Л.С. Выготский Собр. соч. В 6-ти т.–М.:Знание, 1968. – Т4.

Гарбузов В. И. Психический инфантилизм// Гарбузов В. И. Нервные дети: Советы врача. – Л.: Медицина, 1990.

Герасимов А. В., Кудеярова Н. Ю. Особенности динамики изменений личности у последователей псевдорелигиозных корпораций. – М.: Ин-т психологии Российской академии наук, 2006.

Грановская Р. М., Березная И. Я. Интуиция и искусственный интеллект. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1991.

Грофф Ст. Области человеческого бессознательного: опыт исследований с помощью ЛСД/ Станислав Грофф. – М.:ИНИОН РАН, 1993.

Деструктивные психотехники // Под ред. И. Митрофановой. – СПб.: Экслибрис, 2002.

- Джеймс У.* Психология. Педагогика, 1991.
- Джамбалво К.* Консультирование о выходе: Семейное воздействие. Как помогать близким, попавшим в деструктивный культ / Пер. с англ. – Нижн. Новгород: Изд-во НГУ, 1995.
- Донцов А. И., Емельянова Т. П.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии // *Вопр. психол.* – 1984. – №1. – С. 147.
- Донченко О. А.* Фрактальність психіки і суб'єктність // *Людина. Суб'єкт. Вчинок.* – К.: Либідь, 2006. – С. 117-144.
- Донченко Е. А.* Фрактальная психология. – К.: Знання, 2005.
- Доценко Е. Л.* Психология манипуляции. – М.: ЧеРо, 1997.
- Дюркгейм Э.* Элементарные формы религиозной жизни / Пер. с фр. А. Б. Гофмана // *Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология* / Пер. с англ., нем., фр. / Сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – М.: Канон+, 1998. – С. 174–231.
- Дюркгейм Э., Мосс М.* О некоторых первобытных формах классификации. К исследованию коллективных представлений // *М. Мосс. Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии* / Пер. с франц. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. – С. 6–73.
- Зимбардо Ф., Андерсен С.* Объяснение контроля сознания: экзотические и повседневные манипуляции сознанием // *Журн. практического психолога.* – 2000. – № 1–2. – С. 8–34.
- Ильин И. А.* Аксиомы религиозного опыта. – М., 1993, с. 40–50, 426–443.

- Ильина С. В.* Влияние пережитого в детстве насилия на возникновение личностных расстройств // Вопросы психологии. – 1998. – №6. – С. 65–74.
- Казмиренко В. П.* Социальная психология организаций. – К.: МЗУУП, 1993.
- Калинаускас И. Н.* Жить надо. – С-П.: Медуза, 1994.
- Калшед Д.* Внутренний мир травмы. – М.: Академический проект, 2001.
- Кессиди Ф. Х.* От мифа к логосу (Становление греческой философии). – М.: Мысль, 1972.
- Кон И. С.* В поисках себя. – М., 1984.
- Кон И. С.* Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1989.
- Кондратьев Ф.* Современные культовые новообразования (секты) как психолого-психиатрическая проблема. / Ф. Кондратьев. – Белгород: Миссионерский отдел МП РПЦ, 1999.
- Кононко Е. Л.* Чтобы личность состоялась. – К.: Рад. шк., 1991.
- Короленко И. П.* Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В М Бехтерева – 1991. – №1. – С 8–15.
- Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В.* Социодинамическая психиатрия. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 1999. – С. 333–341.
- Короленко Ц. П., Дмитриева Н. В.* Социодинамическая психиатрия. – М.. Екатеринбург, 2000.

Короленко Ц. П. Работоголизм – респектабельная форма аддиктивного поведения // *Обозр. психиат. и мед. психол.* – 1993. – №4. – С. 17–29.

Короленко Ц. П., Донских Т. А. Семь путей к катастрофе. – Новосибирск, 1990.

Крамер Д., Олстед Д. Маски авторитарности: Очерки о гуру. – М.: Прогресс-Традиция, 2002.

Кришнамурти Дж. Свобода от известного: Пер. с англ. – К.: София, 1991.

Кучеренко В. В., Петренко В. Ф., Госохин А. В. Измененные состояния сознания: психологический анализ // *Вопросы психологии.* –1998. – № 3. – С. 70–78.

Лебедев В. И. Этапы психологической адаптации в измененных условиях существования // *Вопр. психол.* – 1980. – №4. – С. 50–59.

Леви В. Л. Нестандартный ребенок. – 3-е изд. – М.: Знание, 1989.

Лейнг Р. Расколотое Я. – Спб: Белый кролик, 1995. – 320 с.

Леонтьев Д. А. Экзистенциальная тревога и как с ней не бороться // *Московский Психотерапевтический Журн.* – 2003. – № 2.

Лецинская Е. А. Социально-психологические механизмы возникновения личностных деформаций у лидера культа и его адептов .Republic), the 8th of May, 2014/ Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists «Science». – Prague – 2014. – Vol.2. – p. 220–226

Ліщинська О. А. Чинники тотальної психологічної залежності // Соціальна психологія. – 2004. – № 3 (5). – С. 145–149.

Ліщинська О.А. Культурна психічна залежність особистості : практичне керівництво для психологів / О. Ліщинська. – К. : Шкільний світ, 2007. – 112 с. – (Сер. Бібліотека "Шкільного світу")

Ліщинська О.А. Культурна психічна залежність особистості: передумови, чинники, механізми / О. Ліщинська. – Легко інк, 2008. – 266 с.

Ліщинська О. А. Звіт про результати вивчення громадської думки жителів України з приводу поширення нетрадиційних релігій // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 11. – С. 57–64.

Ліщинська, О. Особистість та позаособистісні феномени психіки / О. Ліщинська // Соціальна психологія. – 2008. – № 5. – С. 14–23. 28.

Ліщинська О. А. Соціально-психологічні механізми культурної психічної залежності особистості // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Збірник наукових праць / Головний редактор М.Й.Варій – Львів: ЛьвДУВС, 2010. – Вип1. – С.127-140

Ліщинська О.А. Показники деструктивності неокультурів для особистості / О.А. Ліщинська // Соціальна психологія. – 2011. – № 5. – С. 40–49.

Ліщинська О. А. Роль сім'ї у формуванні у дитини здатності до конструктивної взаємодії зі світом // Зб. наук. праць: філософія,

соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2012. – Вип. 17, ч. 2. – С. 208–216.

Ліщинська О. Соціально-психологічні індикатори духовного розвитку особистості / О. Ліщинська // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 18, ч. 2. – С. 5–10.

Ліщинська О. А. Модель формування адиктивного потенціалу особистості / О. А. Ліщинська // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 3. – С. 1–8.

Ліщинська О. Мотиваційно-динамічна концепція психологічної залежності особистості / О. Ліщинська // Соціальна психологія. – 2009. – № 4. – С. 32–40.

Ліщинська О. А. Суб'єктивна інтерпретація фактів в процесі соціального пізнання як ресурс експлуатації в деструктивному культурі / О. А. Ліщинська // Психологія особистості. Івано-Франківськ: Вид-во «Гостинець». – 2011. – №1(2). — С. 99-106

Ліщинська О. А. Інтерактивні потреби особистості як чинник автономності або залежності / О. Ліщинська // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2016. – Вип. 3. – С. 47–51

Ліщинська, О. Інформаційно-психологічна експертиза як чинник психологічної безпеки особистості / О. Ліщинська // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2013. – Вип. 18, ч. 1. – С. 5–12.

- Лецинська О.А.* До питання визначення соціально-психологічних критеріїв для здійснення експертизи неорелігійної практики/ Лабіринти реальності: зб. наукових праць/ за заг.ред.д.філос.н Журби М.А – Монреаль:СРМ «ASF» – 2017. – С.149 –151
- Лецинська О. А.* Мотиваційно-динамічний каркас особистості / *О. А. Лецинська // Практична психологія та соціальна робота.* – 2014. – № 8. – С. 1–4.
- Лецинська О. А.* Методика індивідуальної та групової роботи психолога-початківця: Навч.-метод. посіб. – Кам'янець-Подільський: Абетка – 2004.
- Литвак Б. Г.* Экспертные оценки и принятие решений. – М.: Патент, 1996.
- Лифтон Р. Дж.* Технология «промывки мозгов»: Психология тоталитаризма. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004.
- Личко А.Е., Иванов Н.Я.* Словарь современной американской психиатрической терминологии с ее отличиями от принятой в России / *Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени П.М. Бехтерева.* – 1992. – С. 63–84.
- Мадди С.* Теории личности. Сравнительный анализ. – СПб.: «Речь», 2002.
- Макдуелл Дж., Стюарт Д.* Обманщики. – М.: Протестант, 1993.
- Мамардашвили М. К.* Как я понимаю философию. – М., 1992.
- Мамардашвили М. К.* Кантианские вариации. – М, 1997.
- Мамардашвили М. К.* Необходимость себя. – М.: «Лабиринт», 1996, – С.7–154.

Маслоу А. Г. Мотивация и личность / пер. с англ. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003.

Менделевич В. Д., Соловьева С. Л. Неврология и психосоматическая медицина. – М., 2002.

Милгрэм С. Эксперимент в социальной психологии. – СПб.: Питер, 2000.

Митькин А. А. О роли индивидуального и коллективного сознания в социальной динамике // Психологический журн. – 1999 – Т. 20. – №5. – С. 105–111.

Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс. Пер. с фр. / Перевод Т. П. Емельяновой. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996.

Московичи С. Машина, творящая богов / Пер. с фр. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998.

Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 1994.

Мэй Р. Сила и невинность. – М.: Смысл, 2001.

Мэй Р. Смысл тревоги / Пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 2001.

Найссер У. Познание и реальность. – М.: Прогресс, 1981.

Настояща К. В. Функціонування культурної традиції у соціальному просторі: Автореф. дис.... кандидата соціологічних наук – К., 2005.

Орел. Н. Психологические механизмы влияния тоталитарных групп на личность: профилактика и преодоление зависимости //

Контроль сознания и методы подавления личности: Хрестом. / Сост. К. В. Сельченко. – Мн.: Харвест; М.: ООО Изд-во АСТ, 2002. – С. 413–444.

Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // *Вопр. филос.* – 1989. – № 3, 4. *Паповян С. С.* Математические методы в социальной психологии. – М.: Наука, 1983.

Петренко В. Ф., Митина О. В. Психосемантический анализ динамики общественного сознания: На материале политического менталитета. 2-е изд. – М.: Изд-во МГУ, 1997.

Полищук Ю. И. Влияние деструктивных религиозных сект на психическое здоровье и личность человека // *Журн. практического психолога.* – М.: Фолиум. – 1997. – №1. – С. 93–97.

Пратканис Э., Аронсон Э. Эпоха пропаганды. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2003.

Проблемы информационно-психологической безопасности / Под ред. А. В. Брушлинского и В. Е. Лепского. – М.: Ин-т психологии РАН, 1996.

Пронина Е. Е. Психологическая экспертиза рекламы. Теория и методика психотехнического анализа рекламы. – М.: РИП-холдинг, 2000.

Психический инфантилизм // *Гарбузов В. И.* Нервные дети: Советы врача. – Л.: Медицина, 1990.

Психология и лечение зависимого поведения / Под ред. С. Даулинга / Пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000.

Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990.

Райл Г. Понятие сознания / Пер. с англ. – М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999.

Рейнин Г. Р. Контрапункт восприятия // Реальность и субъект. – 1998. – С. 48–50.

Реммидт Х. Подростковый и юношеский возраст.// Проблемы становления личности. – М.: Мир, 1994. – с. 135–147.

Реньяр П. Умственные эпидемии. Историко-психиатрические очерки / Пер. с франц. Эл. Зауэр / Печатается по изд. Ф. Павленкова 1889 г. – М.: Emergency Exit, 2004.

Роджерс К. К науке о личности / Пер. с англ. // История зарубежной психологии. Тексты / Под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 200–231.

Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. В. В. Румынского / Под ред. Е. Н. Емельянова, В. С. Магуна. – М.: Аспект Пресс, 1999.

Росс Л., Уорд Э. Принципы наивного реализма и их роль в возникновении непонимания между людьми // Психологический журн. – 2000. Т. 21. – №6. – С. 24–37.

Сафронов А. Г. Религиозные психопрактики в истории культуры. ХГАК, 2004.

Симонов П. В. Мотивированный мозг. – М., 1987.

Сиомичев А. В. Психологические особенности адаптации студентов в сфере познания и общения в вузе: Автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Л., 1985.

Сирс Д., Тейлор Ш., Пипло Л. Социальная психология. С-Пб. Питер, 2003.

Скородумов А. А. Сектантство как социальное явление: Учеб. пособие. В 2-х ч. – Ч. 1: История и современность. – СПб.: СПВУРЕ ППО, 1995.

Скородумов А. А. Сектантство как социальное явление: Учеб. пособие. В 2-х ч. – Ч. II: Философско-психологический анализ. – СПб.: СПВУРЕ ППО, 1995.

Скородумов А. А. Социально-психологический анализ дезадаптации личности (на примере современных внеконфессиональных течений): Дисс. ... канд. психол. наук. – СПб., 1996.

Славская А. Н. Интерпретация как предмет психологического исследования // Психол. журн. – 1994. – Т. 15. – №3. – С. 78–87.

Соколова Е. Т. Влияние на самооценку нарушения эмоциональных контактов между родителем и ребенком и формирование аномалий личности / Семья и формирование личности. – М.: Изд-во МГУ, 1981.

Соколова Е. Т., Николаева В. В. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях. М.: – Svr-Аргус, 1995.

Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології // Соціальна психологія. – 2006. – № 1 (15). – С. 3–13.

- Тернер Дж.* Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2003.
- Тиллих П.* Кто я такой? (Автобиографическое эссе) // *Вопр. филос.* – 2002. – № 3. – С. 160–172.
- Тиллих П.* Теология культуры. – М.: Юристъ, 1995.
- Тобиас М., Лалич Дж.* Терапевтические проблемы жертв культов (отрывки из книги *Плененные сердца, плененные умы*) // *Журн. практического психолога.* – 2000. – №1–2. – С. 104–125.
- Тоффлер Э.* Третья волна. – М.: ООО Изд-во АСТ, 1999.
- Фейербах Л.* Избранные философские произведения. Т.1– М., 1955.
- Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса / Сер.: Мастерская психологии и психотерапии. – М.: Ювента, 1999.
- Филатов С.* Современная Россия и секты // *Иностранная литература.* – 1996. – №8. – С. 201–219.
- Фрейд З.* Будущее одной иллюзии // *Сумерки богов.* Составл. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1985. – С. 94–142.
- Фрейд З.* О клиническом психоанализе. Избр. соч. – М.: Медицина, 1991.
- Фромм Э.* Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1989. – 394 с.
- Хассен С.* Освобождение от психологического насилия: деструктивные культы, контроль сознания, методы помощи. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2003.
- Хекхаузен Х.* Мотивация и деятельность. Т. 1. – М.: Педагогика, 1986.

Целикова В. В. Психологические механизмы влияния на личность в культе // Журн. практического психолога. – 1996. – №5. – С. 71–75.

Чижевский А. Л. Фактор, способствующий возникновению и распространению массовых психозов // Русско-немецкий мед. журн. – 1928. – №3. – С. 101–130.

Шиньон Ж. М. Эпидемиология и основные принципы терапии тревожных расстройств // Синапс. – 1991. – №1. – С. 15–30.

Шнейдер Л. Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2007.

Шостром Э. Анти-Карнеги, или человек-манипулятор / Пер. с англ. – Мн.: ТПЦ «Полифакт», 1992.

Шютц А. Возвращающийся домой // Соц. ис. – 1995. – №2. – С. 139–142.

Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский / [общ. ред. и послесл. А. М. Румянцева; пер. с польск. М. М. Гуренко]. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.

Элиаде М. Мифы современного мира // Мифы, сновидения, мистерии. – М., 1996. – С.22–60. С.268–285.

Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В. В. Лебединский, О. С. Никольская, Е. Р. Баенская. – М.: Либинг; Изд-во МГУ, 1990.

Эриксон Э. Детство и общество. – С-Пб., 1996.

- Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис / А. В. Толстых (общ. ред. и предисл.), А. Д. Андреева (пер.) – М.: Прогресс, 1996.
- Юнг К. Г.* Архетип и символ. – М., 1991.
- Юнг. К. Г.* Сознание и бессознательное: сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997.
- Ялом И.* Экзистенциальная психотерапия. – М.: Независимая фирма «Класс», 1999.
- Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994.
- Allport G.* The functional autonomy of motives // *American Journal of Psychology.* – 1937. – Vol. 50. – P. 141–156.
- Allport G.* The nature of prejudice – New York: Doubleday Anchor Books, 1958. *Allport G.* The Religious Context of Prejudice // *Journal for the Scientific Study of Religion.* – 1966. – V. 5. – P. 454–455.
- Arterburn S., Felton J.* Toxic Faith: Understanding and Overcoming Religious Addiction. – Nashville: Oliver Nelson Publishers, 1991.
- Bandura A.* Self-System in Reciprocal Determinism // *Amer. Psychol.* – 1978. – V. 33. – № 4. – P. 344–358.
- Bandura A.* Social-learning theory of identificatory processes // *Gostin D. A. (ed). Handbook of socialization theory and research.* – Chicago, 1969. – P. 213–262.
- BECK A. T., FREEMAN A.* Cognitive therapy of personality disorders. – N. Y: Guilford Press. 1990.
- Bem D. J.* Self-perception theory // *Advances in Experimental Social Psychology.* – 1972. – V. 16. – P. 1–62.

- Bem D. J.* The epistemological status of interpersonal simulation // *J. Exper. Soc. Psychol.* – 1968. – V. 4. – P. 270–274.
- Bowlby J.* *A Secure Base: Parent – Child Attachment and Healthy Human Development.* – New York: Basic Books, 1988.
- Bugental J. F. T.* *The Search for Authenticity.* 2 enl. ed. – New York: Irvingstone Publishers, 1981.
- Clarke D.* Self-actualization and paranormal beliefs: An empirical study // *Journ. Soc. Psych. Res.* – 1993. – V. 59. – № 831. – P. 81–88.
- Cohn H. W.* *Existential Thought and Therapeutic Practice: An Introduction to Existential Psychotherapy.* – London: Sage, 1997.
- Eisenstadt S. N.* The Perception of Time and Space in a Situation of Culture–Contact // *Journ. of Roayal Antropological Institute of Great Britain and Ireland.* – 1949. – Vol. 79. – № 1/2. – P. 63–68.
- Ericson E.* *Childhood and Society.* – Glencor: Penquin Books, 1967. – 431 p.
- Ericson E.* *Young man luther a study in psychoanalysis and history.* – London: Faber and Faber, 1959. – 280 p. – P. 347.
- Festinger L.* *A theory of cognitive dissonance.* – Stanford: Stanford University Press, 1957. – 291 p.
- Freud A.* *The Ego and the Mechanisms of Defence.* – New York: International univ. press, 1946. – 195 p.
- Gibson J.* Difining the idea dissonance // *Psychology.* – 1992. – V. 29. – № 3–4. – P. 68–70.
- Gil E.* *Treatment of Adult Survivors of Childhood Abuse.* – CA: Launch Press, Walnut Creek, 1988.

Gil E. Treatment of Adult Survivors of Childhood Abuse. – CA: Launch Press, Walnut Creek, 1988.

Greening T. Existential challenges and responses // *The Humanistic Psychologist*. – 1992. – Vol. 20. – № 1.

Griffiths M. Does Internet and computer «Addiction» exist? Some case study evidence // *CyberPsychology and Behavior*. 2000. V. 3 (2). P. 211–218.

Habermas J. The theory of Communicative Action. — London: Heinemann, 1984.

Halperin D. Guidelines for Psychiatric Hospitalization of Ex-Cultists, in *Recovery from Cults*, ed. Langone. – P. 263–274.

Hart K. E., Hittner J. B. Irrational beliefs, perceived availability of social support and anxiety // *J. Clin. Psychol.* – 1991. – V. 47. – № 4. – P. 582–587.

Hartman H. Ego Psychology and the Problem of Adaption. – New York: International univ. press, 1958. – XI. – 121 p.

Herman J. L. Trauma and Recovery. – London: Basic Books, 1992.

Herman M. D. Trauma and Recovery / Review by Howard B. Levine. – New York: Basic Books, 1992. – P. 119–121.

Janis I. Victims of Groupthink. – Houghton Mifflin, 1972.

Jaromowic M. Self-We-Others schemata and social identifications // *Worchel S., Morales J.F., Paez D., Deschamps J.* (eds). *Social identity: International perspective*. N.Y.: Sage Publ., 1998. P. 44–52.

Judd C., Kulik J. Schematic Effects of Social Attitudes on Information Processing and Recall // *Journ. of Personality and Social Psychology.* – 1980. – № 38.

Kaslow F., Schwartz L. Religious Cults, the Individual and the Family // *Schwartz L. Kaslow F. // Journal of Marital and Family Therapy* Volume5, Issue2 – April – 1979. – P.15-26

Kelley H. H. Attributional theory in social psychology // In: *Nebraska symposium on motivation.* – Lincoln, 1967. – P. 192–240.

Kuncewicz D. Kontrowersyjne grupy religijne psychologiczne aspekty przynależności / *Maternus media* Tychy, 2005. – 231 p.

Laird J. D. Self-attribution of emotion: the effect of expressive behavior on the quality of emotional experience // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1974. – V. 29. – P. 475–486.

Langone Michael D. Assessment and treatment of cult victims and their families // P. Keller (Ed), *Innovations in clinical practice: A source book* (Vol. 10). Sarasota (FL): Professional Resource Exchange), 1991.

Lawrence S. Kubie Fundamental Nature Distinction between Normality and Neurosis // *Psychoanalytic Quarterly.* – Vol. 23 (1954). – P. 184.

Lerner M. *The Belief in a Just World: a fundamental delusion.* – New York, 1980.

Lifton R. *Thought reform and the psychology of totalism.* – New York: W. W. Norton and Company, 1961. – 510 p. – P. 433.

Lifton R. *Thought reform and the psychology of totalism.* – New York: W. W. Norton and Company, 1961. – 510 p.

Maddi S. The search for meaning/ Eds. WJ Arnold, M. M. Page.
Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. – P. 137 – 186

Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. In J. Andelson (Ed.),
Handbook of adolescent psychology. New York: Wiley.

Margaret T. Singer and Richard Ofshe «Thought Reform Programs and
the Production of Psychiatric Casualties» // *Psychiatric Annals*, 20. –
№ 4 (April 1990). – p. 191.

Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. Harmondsworth:
Penguin, 1976.

May R. Freedom and Destiny. – New York: Norton, 1999.

May R. The Meaning of Anxiety. – New York: Norton, 1977.

Meissner W. W. The phenomenology of religious psychopathology //
Bull: Minninger Clin. – 1991. – V. 55. – № 3. – P. 281–298.

Mischel W. Cognitive and attentional mechanisms in delay of
gratification // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1972. – V. 21. – P. 204–218.

Nowakowski P. T. Sekty Co kazdy powinien wiedziec / *Maternus media*
Tychy, 1999.

Rogers C. The actualizing tendency in relation to «Motives» and to
consciousness // M. R. Jones (ed) *Nebraska symposium on motivation*,
vol. 11. – Lincoln, NB: University of Nebraska Press, 1963.

Rogers C. R. Persons or science? A philosophical question // *Amer.*
Psychologist. – 1955. – № 10. – P. 267–278.

Rogers C. R. The theory of Therapy personality and interpersonal
relationships, as developed in the client–centered...

Ross J., Langone M. Cults: What parents should know. – Weston, MA: American Family Foundation, 1988. – 133 p.

Rusca R. Self, angst and despair: Can Kirkegaard's thought help our understanding disturbed adolescents? // *Journal Society for Existential Analysis*. – 2000. – № 11(1). – P. 144–156.

Sanderson C. Counselling Adult Survivors of Child Sexual Abuse. – London: Jessica Kingsley, 1990.

Seligman M. E. P. Helplessness: On Depression, Development. – San Francisco, 1975.

Seligman M. E. P., Beagley G. Learned helplessness in the rat // *Journ. of Comparative and Physiological Psychology*. – 1975. – № 88. P. 534–541.

Shapiro F. Eye Movement Desensitization and Re-processing. – New York: Guilford, 1995.

Spinelli E. Tales of Un-Knowing: Therapeutic Encounter from an Existential Perspective. – London: Duckworth, 1997.

Storms M. D., Nisbett R. E. Insomnig and the attribution process // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1970. – V. 12. – P. 319–328.

Streufer S., Streufer C. Effects of conceptual structure, failure and success on attribution of causality and interpersonal attitudes // *J. Pers. Soc. Psychol.* – 1969. – V. 11. – P. 138–147.

Tajfel H., Fraser C. Introducing Social Psychology. – New York: Penguin Books, 1978.

Tversky A., Kahneman D. Judgement under uncertainty: Heuristics and Biases // *Science*. – 1974. – P. 185.

Van Deurzen E. Paradox and Passion in Psychotherapy. – London, 1998.

Van Deurzen–Smith E. Ontological insecurity revisited. Existential Challenges to Psychotherapeutic Theory and Practice: Selected Papers from Journal for Existential Analysis 1 (5), April, 1995.

Watson P. J., Ronald J. M. Irrational beliefs and the problem of narcissism // Pers. and indiv. diff. – 1990. – № 11. – P. 1137–1140.

Wurmser L. The role of superego conflicts in substance abuse and their treatment // Internal. Journ. Psychoanal. Psychother. – 1984. – V. 10. – P. 227–258.

Yalom I. D. Existential Psychotherapy. – New York: Basic Books, 1980.

Yalom I. D. Love's Executioner and Other Tales of Psychotherapy. – New York: Harper Collins, 1989.

Zetzel E. R. Capacity for emotional growth. – New York: International University Press, 1970.

Zimbardo P., Andersen S. Understanding Mind Control: Exotic and Mundane Mental Manipulations. In Recovery from Cults: Help For Victims of Psychological and Spiritual Abuse. Ed. M. D. Langone. W. W. Norton, NY, 1995.